

СРБИЈА:

РОД, ПОЛИТИКЕ, СТАНОВНИШТВО

ИЗДАВАЧИ

Српска академија наука и уметности
Институт друштвених наука
Београд, 2020

ЗА ИЗДАВАЧЕ

академик Владимир С. Костић
др Горан Башић

ЕДИЦИЈА

Зборници

УРЕДНИЦА ЕДИЦИЈЕ

др Наталија Мићуновић

УРЕДНИЦИ

академик Владимир С. Костић
проф. др Славица Ђукић Дејановић
проф. др Мирјана Рашевић

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. др Гордана Војковић
др Анкица Шобот
проф. др Миладин Ковачевић

зборници

СРБИЈА: РОД, ПОЛИТИКЕ, СТАНОВНИШТВО

ИНСТИТУТ
ДРУШТВЕНИХ НАУКА
БЕОГРАД
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

Садржај Contents

7
Реч Славице Ђукић Дејановић министарке
без портфеља задужене
за демографију и популациону политику
Владе Републике Србије

10
Мирјана Рашевић
Родни контекст родитељства

28
Мирјана Бобић
Милица Весковић Анђелковић
Одговори на изазове родитељства/
материнства деце у основној школи

48
Драган Станојевић
Трагање за собом у приватној сфери – ново
очинство као нови простор израза за
мушкарце

72
Небојша Радуновић
О сексуалном и репродуктивном здрављу
жена и мушкараца

7
Foreword by Slavica Đukić Dejanović
Minister without Portfolio in Charge of
Demography and Population Policy of the
Republic of Serbia

27
Mirjana Rašević
The Gender Aspect of Parenthood

47
Mirjana Bobić and
Milica Vesković Anđelković
Responding to the Challenges of Being a Parent/
Mother of Primary School Children

71
Dragan Stanojević
Asserting Oneself in the Private Sphere – New
Fatherhood as Men's New Arena

89
Nebojša Radunović
On Sexual and Reproductive Health of Women
and Men

90	111
Јелена Стојилковић Њатовић	Jelena Stojilković Gnjatović
Да ли жене живе дуже	Do Women Live Longer
од мушкараца у Србији?	than Men in Serbia?
112	141
Гордана Матковић	Gordana Matković and Katarina Stanić
Катарина Станић	The Gender Dimension of
Родна димензија сиромаштва	Poverty of Serbia's
старих у Србији	Elderly Population
142	169
Весна Лукић	Vesna Lukić
Родни аспект миграција	The Gender Aspect of Migration
170	195
Владимир Никитовић	Vladimir Nikitović
Просторно-демографска поларизација	The Spatial-Demographic Polarization of Serbia's
репродуктивног потенцијала Србије –	Reproductive Potential –
ограничење развојних политика	The Limitation of Development Policies
196	217
Мирјана Девеџић	Mirjana Devedžić
Домети демографије у	The Bounds of Demography
истраживањима родног питања	in Gender Research
218	233
Нада Милошевић-Ђорђевић	Nada Milošević-Đorđević
Жене академици у САНУ	Female Members of SASA

Зборник који је пред нама садржи радове предавача по позиву саопштене на скупу „Србија: род, политике, становништво“, који је одржан у Српској академији наука и уметности 2. октобра 2019. године. Скуп су организовали Српска академија наука и уметности, Кабинет министра без портфеља Владе Републике Србије задужен за демографију и популациону политику и Центар за демографска истраживања Института дрштвених наука.

Током претходних деценија родно питање је у фокусу демографских истраживања и јавних политика. Демографе интересује како род обликује исходе релевантне за популациони развој и како демографски развој обликује родне односе. Непосредан повод за организовање скупа била је дискусија резултата новијих истраживања о демографским изазовима Србије, између осталих и оних који се тичу родног оквира планирања породице, отворена на претходном демографском скупу „Ка бољој демографској будућности Србије“, одржаном 2017. године у Српској академији наука и уметности. Други повод за организовање скупа везан је за озбиљну прилику да се у Србији спроведе Анкета о генерацијама и роду. Ово демографско лонгитудинално истраживање породичне динамике и веза унутар породице је већ реализовано у 20 држава у свету под окриљем Економске комисије Уједињених нација за Европу.

У Зборнику су осим рађања деце и предуслова за рађање, као и политичког одговора на низак фертилитет, разматране и друге теме (здравље, сиромаштво, миграције) из родне перспективе, али и донети демографске анализе у истраживањима родног питања. Овај тематски зборник заокружен је радом о женама академицима у САНУ.

***Реч Славице Ђукић Дејановић
министарке без портфела задужене
за демографију и популациону политику
Владе Републике Србије***

„Важно је имати добру земљу за нашу децу,
али је важније имати добру децу за нашу земљу.“

Карлос Слим

7

Популациона динамика на светском нивоу узроковала је значајне промене у структури становништва на свим меридијанима. Продужење животног века и повећана стопа рађања, потпомогнути научним открићима у сфери заштите здравља људи, доводе до непрестаног пораста светске популације. На другој страни, велики број земаља, укључујући и нашу, суочава се са смањењем броја људи, уз значајне промене у вези са миграционим кретањима. Република Србија већ неколико деценија бележи негативне демографске трендове. Депопулација одређених региона, опадање стопе фертилитета, старење нације и смањење броја становника наше земље су реалност.

Депопулација мења слику и структуру друштва у коме живимо. Млади људи напуштају огњишта у потрази за бољим приликама за школовањем и радом, остављајући своја места рођења без репродуктивног потенцијала. Процењује се да преко 15.000 људи годишње напусти Републику Србију, наводећи економске, демографске, професионалне и културолошке чи-

ниоце као основ такве одлуке. Млади људи, најпре, одлазе из мањих средина у већа места и градове, а како овакве унутрашње миграције претходе спољним, значајан број управо ових људи одлучује да трајно напусти земљу у потрази за плаћенијим радним местима и запослењем у струци.

Како би се подржала идеја да нас у будућности не буде све мање, дугорочне мере популационе политике у Републици Србији усмерене су на подршку повећања укупне стопе фертилитета до нивоа који је једнак или виши од стопе неопходне за просто обнављање становништва. У 2019. години у Републици Србији се родило 424 бебе више у односу на 2018. годину. У поређењу са државама у окружењу, бившим југословенским републикама, Бугарском, Румунијом, Мађарском и Албанијом само наша земља бележи благи пораст деце у наведеном периоду, што помаже да се вишедеценијски тренд смањеног рађања успори.

Осим тога, константан је тренд старења: просечна старост становника Републике Србије је 43,3 године. Старење становништва у нашој земљи утиче на промене у структури друштва, на тржиште рада и економске токове, и усмерава захтеве система здравствене и социјалне заштите ка старијим корисницима. Старење становништва зато изискује да се настави рад на мерама политика активног старења, синергије бриге о породици и друштву, као и међугенерациској сарадњи и солидарности која је од изузетног значаја.

Брига о репродуктивном здрављу темељ је здраве популације, јер упућује, како то Светска здравствена организација дефинише, на усклађено одвијање физичких, менталних и социјалних процеса који се, пре свега, односе на репродуктивни систем и његово оптимално функционисање. Активан рад на очувању и унапређењу репродуктивног здравља адолесцената, путем информисања и доступности сигурних и делотворних средстава за контрацепцију – први је корак у томе. Даље, потребно је систематско и континуирано организовање гинеколошких прегледа и едукација о репродуктивном здрављу, полно преносивим болестима, родитељству и здравом потомству. Слобода одлучивања у сфери рађања и планирања породице, као и доступност одговарајућих здравствених служби, попут саветовалишта за репродуктивно здравље и за младе је већ у многим срединама реалност.

На том путу од великог значаја је и документ који је усвојен на међународном нивоу – Агенда Уједињених нација о одрживом развоју до 2030. године, као оквир за јачање мира, слобода и проналажења ресурса за подршку у социјалној, економској и еколошкој сфери. Питања рода и становништва уткана су у многе циљеве Агенде 2030, посебно у Циљ одрживог развоја 3 (Обезбедити здрав живот и промовисати благостање за људе свих генерација) и Циљ одрживог развоја 5 (Постићи родну равноправност и оснажити све жене и девојчице). Агенда 2030, уз остала међународна документа која су усмерена на теме популационе динамике, људских права и заштите репродуктивног здравља обавезује нас да активно радимо на трансформацији нашег друштва ка одрживости. Јачање активне улоге мушкараца у одгајању деце и промоција заштите жена заједнички су задатак за све институције, субјекте и појединце.

Кабинет на чијем сам челу спроводи мере популационе политике дефинисане Стратегијом подстицања рађања. Од 2017. године, определили смо око две милијарде динара бесповратних средстава за преко 200 пројеката, у 112 градова и општина у Републици Србији, за суфинансирање мера популационе политике, како би се унапредила демографска слика наше земље и успешно управљало миграцијама. Фокус остаје на подршци породицама у свим крајевима Србије и подстицању, посебно младих, да остану да живе и раде у нашој земљи. Промовисање одрживих решења, покретање иницијатива, оснаживање иновативности су од великог значаја за развој и спречавање негативних демографских промена са којима се Република Србија суочава. Активностима настојимо да допринесемо стварању просперитетног друштва, које, делећи исте вредности са другим државама Европе и савременог света, доприноси глобалној стабилности и напретку водећи, пре свега, рачуна о својим најосетљивијим грађанима.

Од почетка рада Кабинета, Српска академија наука и уметности била је поуздан, предусретљив и активан партнер у планирању, анализи и истраживачком раду у вези са изазовима депопулације. Активно учешће у овом партнерству има председник САНУ академик Владимир С. Костић. Овај зборник, други по реду, јесте још један плод наше сарадње, за коју верујем да ће имати континуитет и да ће бити подстицајна за даље кораке на плану популационе политике Републике Србије.

МИРЈАНА РАШЕВИЋ

Институт друштвених наука, Београд

Родни контекст родитељства*

Апстракт

Истраживања показују да је незадовољство жене својим статусом у партнерским односима, породици и друштву, један од фактора недовољног рађања у Србији. У овом раду се ниво родне равноправности као детерминанте фертилитета становништва разматра из више аспеката. Прво се дискутује теоријско објашњење значаја овог фактора за ниво рађања у једној развијеној популацији применом теорије планираног понашања. Затим се изнети став потврђује укрштањем макро података који се односе на статус жене, степен социоекономског развоја и ниво рађања у европским земљама. У ту сврху користи се индекс родне неједнакости, индекс хуманог развоја и стопа укупног фертилитета. Потом се неравноправни положај жене у различитим аспектима живота у Србији, битан за доношење одлуке о рађању деце (деце) поткрепљује налазима више новијих истраживања различитог типа. На крају рада су размотрена очекивања од политичког одговора у нас, која се тичу остваривања циљева Агенде за одрживи развој до 2030. године Уједињених нација и Стратегије подстицања рађања, релевантних за родни контекст родитељства.

Кључне речи: одлука о рађању, статус жене, социоекономски развој, Стратегија подстицања рађања, Агенда 2030

■ У основи феномена недовољног рађања последњих двадесетак година издвајају се пре свега они фактори који су повезани са интензивном и дуготрајном економском и социјалном кризом са којом се Србија суочава, и/или су реакција на њу. Израженим структурним препрекама рађању придодати су нови елементи индивидуалне пасивизације као што су осећање

* Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2020. годину, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

економске и психолошке несигурности или друштвена аномија, али и незадовољство жене статусом у партнерским односима, породици и друштву. Осим овим факторима, низак ниво рађања може се објаснити и дубинском трансформацијом друштва у складу с раније започетим променама у развијеним европским земљама, а које су узрок ниског фертилитет.¹ То су, с једне стране, јачање индивидуализма, тежња ка самореализацији, измењена породица, другачији партнерски односи, инсистирање на квалитету сопственог живота и квалитету живота детета, а, с друге стране, развијене аспирације према потрошњи и слободном времену.² Остваривање материнства у Србији је отежано понашањем које угрожава репродуктивно здравље као што су интензивно одлагање рађања првог детета за све касније године живота,³ доминација конзервативне контроле рађања⁴ и распрострањено ризично понашање младих.⁵ Саставни део недовољног рађања је мањи, поготово мањи оптимални фертилни контингент у Србији, што последично постаје важан узрок кризе рађања у нас.⁶ Овом феномену доприноси и то што се наставља исељавање, по правилу младих људи из Србије.⁷ Истовремено, не постоји дугорочан и свеобухватан одговор државе на низак ниво рађања деце заснован на евиденцијама различите врсте.⁸

¹ Tomáš Sobotka, *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe* (Amsterdam: Dutch University Press, 2004), 203.

² Влада Републике Србије, Стратегија подстицања рађања (Београд: Службени гласник РС 25, 2018), 4.

³ Мирјана Рашевић, „Фертилитет женског становништва“, у *Појулација Србије почешком 21. века*, ур. Владимир Никитовић (Београд: Републички завод за статистику, 2015), 84.

⁴ Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF, *Serbia Multiple Indicator Cluster Survey and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey - Final Reports* (Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF, 2014), 15.

⁵ Мирјана Рашевић и Катарина Седлеци, „Сексуално и репродуктивно здравље корисници интернета у Србији“, *Српски архив за целокупно лекарство* 141, 9–10 (2013): 656.

⁶ Мирјана Рашевић, „Криза рађања у Србији: новији увиди“, у *Ка бољој демографској будућности Србије*, ур. Владимир С. Костић, Славица Ђукић Дејановић и Мирјана Рашевић (Београд: Српска академија наука и уметности и Институт друштвених наука, 2018), 45.

⁷ Mirjana Rašević, "Migration as a Catalyst of Serbia's Development - Illusion or Real Potential?", *Southeastern Europe* 43, 3 (2019): 285–287.

⁸ Stuart Basten and Tomas Frejka, "Fertility and Family Policies in Central and

Истакнуто је да је незадовољство жене својим статусом у партнерским односима, породици и друштву један од фактора недовољног рађања у нас. У овом раду ниво родне равноправности као детерминанте фертилитета становништва разматра се из три аспекта. Прво се дискутује теоријско објашњење значаја овог фактора за ниво рађања у једној развијеној популацији. Фактори који утичу на одлуку о рађању деце у савремено доба најчешће се објашњавају применом две теорије. То су микроекономска теорија фертилитета коју је у највећој мери развио Гари Бекер (Gary Becker) и теорија друге демографске транзиције Дирка Ј. ван де Каа (Dirk J. van de Kaa). Но, ми смо се определили да утицај родног аспекта на одлуку о родитељству разматрамо путем теорије планираног понашања на начин на који је она примењена у оквиру пројекта *Одлучивање о рађању у макро-микро ѿерсѿекѿиви* (акроним REPRO).⁹ Теорију је поставио Ајзен (Ajzen) 1985. године. Затим се изнети став проверава укрштањем макро података који се односе на статус жене, степен социоекономског развоја и ниво рађања у европским земљама. У ту сврху користи се индекс родне неједнакости, индекс хуманог развоја и стопа укупног фертилитета. Потом се статус жене у различитим аспектима живота у Србији аргументује налазима више новијих истраживања у контексту доношења одлуке о рађању детета (деце). Поред налаза репрезентативних истраживања или оних спроведених на великом узорку, коришћени су и резултати истраживања квалитативног типа.

Доношење и реализовање одлуке о рађању детета

У REPRO пројекту проучавано је како појединци доносе одлуке везане за рађање у окружењу у коме битишу, да би се боље разумела незадовољена потреба за децом (микро феномен) и ниске стопе рађања (макро феномен).¹⁰ У том смислу је пројектни тим применио теорију планираног понашања на

Eastern Europe", *Comparative Population Studies* 41, 1 (2016): 35.

⁹ Aart C. Liefbroer, Jane E. Kolobas, Dimiter Philipov and Ick Ajzen, "Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective: A Conceptual Framework", in *Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective*, eds. Dimiter Philipov, Aart C. Liefbroer and Jane E. Kolobas (Dordrecht, Heidelberg, New York and London: Springer, 2015), 1–15.

¹⁰ *Ibid.*, 2.

одређење намере појединца да има дете током следеће три године, и реализацију те намере. Према овом теоријском концепту, три фактора која директно утичу на репродуктивну намеру дефинисани су на следећи начин:

- Ставови или одговор на питање „Да ли би било добро или лоше за мене да имам дете током следеће три године?”
- Субјективне норме, односно перцепција норми или одговор на питање „Да ли други људи који су ми важни очекују од мене да имам дете током следеће три године?”
- Перцепција контроле фактора који су повезани са овом намером или одговор на питање „Да ли могу то урадити? Колико би то било лако (или тешко)?”

Ови фактори утичу и један на други. Репродуктивна намера на крају зависи од збира наведена три фактора и њихових релативних тежина. Остали фактори, укључујући спољне услове, превладавајуће друштвене норме и индивидуалне карактеристике утичу само индиректно, преко ставова, субјективних норми и перцепције контроле понашања, на формирање репродуктивних намера. Реализација намере пак зависи од стварне контроле понашања, то јест од реалне финансијске ситуације, стамбених услова, здравља и слично, појединца/пара.¹¹

Тим REPRO пројекта је навео да је потребан даљи рад на апликацији теорије планираног понашања на тему репродуктивних намера и њихове реализације. Такође је истакнуто да се теорија односи на планирано понашање, а да рађање деце није увек промишљено.¹² Чини се да остаје и отворено питање доношења и реализовања одлуке пара о рађању, односно усаглашавања ставова, субјективних норми и перцепција контроле понашања жене и мушкарца.

На исти начин, применом теорије планираног понашања, може се објаснити значај родне егалитарности у партнерским односима, породици и развијеном друштву за намеру да се има дете и реализацију те намере. На пример, жене могу очекивати да ће њихова цена рађања детета бити нижа, то јест да ће лакше комбиновати посао и родитељство и/или важне друге активности и родитељство (ставови) и веровати да ће се лакше бринути о детету (перцепције контроле понашања) у условима уласка

¹¹ *Ibid.*, 8–9.

¹² *Ibid.*, 10.

мушкараца у очинство у емотивној и практичној равни које се подразумева у партнерском односу и породичном животу и које доминира у окружењу. Последишно ће јачати њихова намера да роде дете. Репродуктивне намере ће се пак лакше остварити уколико је на делу родно-сензитивна политика подршке породици.

Родна равноправност и фертилитет

Ниво родне равноправности је једна од детерминанти нивоа рађања како у земљама у развоју, тако и у развијеним друштвима. Став се базира на подацима из друге половине 20. века који указују да висок ниво рађања бележе по правилу популације с ниском родном равноправношћу, а низак и изузетно низак ниво рађања је реалност развијених друштава.¹³ Форсирање зависности од мушкарца, наметање родитељства као једине улоге у животу, ограничавање аутономности и мобилности – јесу важни елементи статуса жене у традиционалном друштву који доприносе високом фертилитету становништва. Под утицајем конзервативне свести, одлука о рађању деце најчешће није активан процес који подразумева избор између различитих стратегија и опција, већ је резултат рутине, правила, конвенције.¹⁴

Саставни део модернизације друштва је пак, између осталог, оснаживање жена путем стицања образовања, промене њиховог статуса у породици и на тржишту рада, уз отварање различитих могућности везаних за индивидуално самоостваривање. У новом систему вредности родитељство је задржало високо место, с тим што су се овом циљу придружили нови садржаји који су, такође, високо вредновани.¹⁵ Штавише, доминација идеологије индивидуалне аутономије¹⁶ утицала је да ниске репродуктивне

¹³ Martin Kolk, "Weak support for a U-shaped pattern between societal gender equality and fertility when comparing societies across time", *Demographic Research* 40, 2 (2019): 31.

¹⁴ Mirjana Rašević, *Planiranje porodice kao stil života* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1999), 43–44.

¹⁵ *Ibid.*, 28.

¹⁶ Ron Lesthaeghe and Dirk J. van de Kaa, "Twee Demografische Transitieën?", in *Bevolking: Groei en Krimp*, eds. Dirk J. van de Kaa and Ron Lesthaeghe (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1986), 19 navedeno prema Dirk J. van de Kaa, "The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized

норме, које је проузроковао модеран развој, постану још ниже. Важна последица наведених промена је нерађање или рађање малог броја деце.

Последњих деценија, међутим, подаци показују да међу развијеним државама виши ниво рађања карактерише оне с врло високим нивоом социоекономског развоја које су притом достигле и висок ниво родне равноправности у свим аспектима живота. Типичан пример су земље Скандинавије. Тако, Шведска, Данска и Норвешка већ дуже спадају у европске земље с највишим нивоом стопе укупног фертилитета.¹⁷ То показују и последњи упоредни подаци. Просечан број деце по жени у 2019. години износио је по 1,8 у Шведској и Данској и 1,7 у Норвешкој.¹⁸ Паралелно посматрано, ове три земље забележиле су врло висок индекс хуманог развоја у 2018, и налазе се међу првих десет држава у свету по висини овог индикатора. Истовремено, Шведска, Данска и Норвешка биле су у групи првих пет држава у свету^{19,20} с врло ниским индексом родне неједнакости.^{21, 22}

Већа родна равноправност у почетку делује у смеру смањења фертилитета, али га затим подстиче. Теоретичари породичне демографије, позитивну везу између родне равноправности и фертилитета у постиндустријским родно-егалитарним друштвима с високим примањима објашњавају чињеницом да жене не морају да бирају између породице и каријере – и спровођењем

Countries” (paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002), 6.

¹⁷ Tomas Frejka and Tomáš Sobotka, “Overview Chapter 1: Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement”, *Demographic Research* 19, 3 (2008): 21.

¹⁸ Gilles Pison, “The Population of the World (2019)”, *Population & Societies* 569 (2019): 4.

¹⁹ Индекс хуманог развоја представља сумарну меру процене за три основне димензије хуманог развоја: дуг и здрав живот, приступ знању и пристојан животни стандард.

²⁰ United Nations Development Programme, *Human Development Report 2019 - Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century* (New York: United Nations Development Programme, 2016), 300.

²¹ Индекс родне неједнакости представља композитну меру оснаживања жена у три сфере: репродуктивно здравље, образовање и економски статус.

²² United Nations Development Programme, *Human Development Report 2019*, 316.

ефикасне политике подршке породици.²³ Они сматрају да је у првој фази родне револуције уласком удатих жена на тржиште рада јачала национална економија, док у другој фази родне револуције уласком мушкараца у приватну сферу породичног живота јача стабилност породице.²⁴

Статус жене у Србији

Неравноправни положај жене у српском друштву посебно битан за родни контекст родитељства, као што смо већ подвукли, поткрепићемо доступним подацима из више различитих извора, комбинујући налазе новијих квантитативних (репрезентативних истраживања или истраживања базираних на великом узорку) и квалитативних истраживања. Указаћемо на неподржавајућу атмосферу у друштву, породици и партнерским односима за одлуку о рађању детета (деце) у Србији, свесни колико су макро, мезо и микро ниво јасно међусобно повезани.

Правни оквир у Србији, Закон о забрани дискриминације, Стратегија превенције и заштите од дискриминације и Закон о младима, забрањује дискриминацију уопште или посебно дискриминацију младих. Но и поред тога, готово свака трећа испитаница (31%) из национално репрезентативног узорка грађана Србије узраста од 14. до 29. године изјавила је да је доживела дискриминацију по основу пола у истраживању које је спроведено 2018. године.²⁵ Висок удео о постојању родно условљене дискриминације је утврђен, мада би девојчице и младе жене тек „требало да разумеју да су равноправне са мушкарцима“, како је изјавила једна од учесница консултативног процеса с младима организованог 2019. за потребе првог Добровољног националног извештаја Републике Србије о спровођењу Агенде 2030 за одрживи развој.²⁶

²³ Peter McDonald, "Gender Equity in Theories of Fertility Transition", *Population and development review* 26, 3 (2000): 427–439.

²⁴ Frances Goldscheider, Eva Bernhardt and Trude Lappegård, "The Gender Revolution: A Framework for Understanding Changing Family and Demographic Behavior", *Population and Development Review* 41, 2 (2015): 213, 231.

²⁵ Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Srećko Mihajlović, *Mladi u Srbiji 2018/2019*. (Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2019), 24.

²⁶ Влада Републике Србије, Добровољни национални извештај Републике

Озбиљан облик постојања дискриминације по основу пола везан је за шансе на тржишту рада у Србији. То је потврђено налазима истраживања спроведеног 2017. на узорку од 1.560 мајки. Наиме, готово свака пета испитаница (19%) током разговора за посао морала је да се изјасни о плановима везаним за брак и/или рађање, свака десета (11%) је током радне каријере била суочена са отпуштањем за време или непосредно након трудноће, док је 3% њих искусило премештање на лошије радно место по повратку са породичног одсуства.²⁷ Испитанице старости између 30 и 45 година су чешће питане о породичним плановима приликом конкурсисања за посао у односу на просечну испитаницу.²⁸ Истовремено је утврђено да образовање испитанице није статистички сигнификантан фактор који условљава разлике о овом питању.

Осим смањених шанси жена да уђу на тржиште рада, родне разлике постоје и на самом тржишту рада и видно се испољавају кроз разлике у просечним платама између жена и мушкараца. Жене су у 2014. години имале нижа примања од мушких колега у готово свим секторима делатности.²⁹ Такође, ако се зараде посматрају у оквиру истог нивоа образовања по полу, жене су на свим нивоима образовања остваривале мање просечне зараде од мушких колега. Платни јаз³⁰ је регистрован и међу високо образованим лицима и износио је 18% у корист мушкараца у 2017. години.³¹ Пошто у Србији за исти рад жене добијају исту надокнаду као њихове мушке колеге, овај податак се може објаснити пре свега тиме што оне чешће користе боловање, између осталог и због бриге о болесном детету или другом члану породице, и што нису довољно заступљене на руководећим позицијама. Тако, према подацима Сталне конференције градова и општина, жене су на челу само у 7% јединица

Србије о спровођењу Агенде 2030 за одрживи развој (Београд: Влада Републике Србије, 2019), 50.

²⁷ Dunja Poleti Ćosić i Tamara Petrović Trifunović, "Institucionalna podrška usklađivanju profesionalne i porodične sfere u Srbiji", *Limes Plus* 14, 2 (2017): 62.

²⁸ *Ibid.*, 63.

²⁹ Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Републици Србији* (Београд: Републички завод за статистику, 2017), 84.

³⁰ Платни јаз између жена и мушкараца представља процентуално учешће разлике између просечне зараде по часу запослених мушкараца и жена у просечној заради по часу мушкараца.

³¹ Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци*, 82.

локалне самоуправе. Такође, свега 14% жена је на позицији председнице скупштине општине/града.³²

Истраживање о коришћењу времена које је спроведено на репрезентативном узорку становништва старијег од 15 година показало је да су жене проводиле скоро четири и по сата дневно, а мушкарци мало више од два сата у обављању неплаћених послова у домаћинству.³³ И жене старости између 25. и 44. године су више него двоструко дуже времена проводиле на неплаћеном старању и раду у домаћинству у односу на мушкарце. Одговарајући удели утрошеног времена су 21% и 9%, респективно.³⁴ Или, како је изјавила учесница фокус-групног истраживања старости између 18–34 године из руралне средине „жена у Србији мора чистити, кувати, пеглати, месити, прати. Мора да буде суперхерој свом детету, суперсупруга свом мужу и суперраднаца на послу“.³⁵ У контексту изнетих налаза и цитираног наратива, битно је истаћи резултат Европске анкете о квалитету живота из 2016. године. На питање о усклађивању породичног и пословног живота, 55% грађанки Србије одговорило је да се теже концентрише на посао због породичних обавеза. Одговарајући удео у Европској унији као целини износио је 20%.³⁶

Уласком у брак и добијањем детета долази до повећања асиметрије у родним ангажманима у домаћинству међу младим мајкама и очевима.³⁷ На пример, Наташа, млада запослена мајка, то је вербализовала на следећи начин: „Све обавезе су на мени, и ујутру да одведем дете у вртић и да га узмем из вртића и да скувам

³² Влада Републике Србије, Добровољни национални извештај, 51.

³³ Републички завод за статистику, *Коришћење времена у Републици Србији, 2010. и 2015. године* (Београд: Републички завод за статистику, 2016), 26.

³⁴ Government of the Republic of Serbia, *Comprehensive Review under the Beijing Declaration - Statistical Annex* (Belgrade: Government of the Republic of Serbia, 2019), 19.

³⁵ Organization for Security and Co-operation in Europe, *Well-being and safety of women: Serbia* (Vienna: Organization for Security and Co-operation in Europe, 2019), 15.

³⁶ Eurofound, “European Quality of Life Survey 2016”, preuzeto 20.09.2019. www.eurofound.europa.eu/surveys/european-quality-of-life-surveys/european-quality-of-life-survey-2016

³⁷ Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo* (Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, 2016), 115.

и да распремим и да оперем и да почистим.”³⁸ Већина младих очева је свесна постојања ове асиметрије, али је сматра последицом природне поделе на мушке и женске послове. Тако се приликом интервјуисања на ову тему изјаснио и Страхинја: „Знаш када не бих био задовољан? Када би ја требао да перем, кувам, усисавам, да слажем веш, да бришем прашину. Могу понекад, али се зна шта су мушки, а шта женски послови.”³⁹ Образовање оба родитеља не утиче значајно на равномернију поделу кућних послова.⁴⁰

О одржавању родних неједнакости у породичној сфери указује и податак да запослене мајке готово искључиво користе плаћено породилско одсуство и одсуство ради неге детета у трајању од 365 дана. Закони о раду донети од 2002. године омогућавају да отац користи плаћено одсуство са посла ради неге детета, у целости или делимично, чак и када мајка није у радном односу. Међутим, минималан број мушкараца се одлучио да искористи ову могућност. На пример, у 2019. то је учинило 328 очева.⁴¹ У истраживању које је спроведено 2017. године са 330 послодаваца, само 57 или 17% анкетираних се изјаснило да у њиховој компанији постоје примери коришћења родитељског одсуства од стране очева.⁴² Разлоге за истакнуто понашање очева треба тражити у распрострањеним традиционалним нормама о родним улогама у породици, али и у неспремности институција система да убрзају родну револуцију увођењем обавезног и непреносивог одсуства са рада за очеве („квота за очеве“) користећи позитивна искуства других земаља.

Насиље над женама је и узрок и последица родне неједнакости. Анкета о насиљу над женама у Србији, коју је 2018. године спровела Организација за европску безбедност и сарадњу на репрезентативном узорку, показује да је: 7% жена старости између 18 и 29 година, 8% жена у старосној групи 30–39 и 11% жена старих од 40 до 49 година – било изложено физичком, сексуалном

³⁸ *Ibid.*, 115–116.

³⁹ *Ibid.*, 116.

⁴⁰ *Ibid.*, 115.

⁴¹ Податак објавио дневни лист *Политика* 7. фебруара 2020.

⁴² Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, *Усклађивање рада и родитељства* (Београд: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, 2017), 23.

или психолошком насиљу од стране садашњег или бившег интимног партнера током 12 месеци који су претходили интервјуу-сању. Заступљеност овог облика насиља опада са порастом образовања жене. Но и поред тога, 6% испитаница с највишим нивоом образовања доживеле су насиље од партнера у периоду од 12 месеци пре анкетирања. Место живљења жене не прави разлике у том погледу.⁴³ Упадљиво велики број испитаница (85%) изразио је уверење да је насиље над женама уобичајено у Србији.⁴⁴ Истовремено, жене које су за потребе овог истраживања учествовале у фокус-групамa мисле да је Србија још увек патријархално друштво у коме мушкарци доминирају код куће, на послу и у јавној сфери.⁴⁵

Очекивања од политичког одговора

Уједињене нације су развиле глобалну агенду одрживог развоја која усмерава јавне политике на националном и локалном нивоу. Агенда 2030,⁴⁶ коју је усвојила Генерална скупштина УН септембра 2015, са 17 развојних циљева обухвата кључне димензије одрживог развоја сваке популације. Један од циљева је – циљ 5 – постићи родну једнакост и оснаживати жене и девојчице. Србија је посвећена Агенди одрживог развоја 2030. Будући да прикључење Србије Европској унији спада у стратешке циљеве државе, постоји потпуни консензус о томе да се реализација циљева одрживог развоја спроводи кроз процес европских интеграција. То претпоставља да сва развојна документа и документа јавних политика треба да интегришу Агенду 2030 и искористе је у сврхе профилисања Србије током процеса приступања Европској унији.⁴⁷

⁴³ Organization for Security and Co-operation in Europe, *Well-being and safety of women*, 77.

⁴⁴ *Ibid.*, 19.

⁴⁵ *Ibid.*, IV.

⁴⁶ United Nations, "Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development", преузето 15.05.2019. <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>

⁴⁷ Влада Републике Србије, Србија и Агенда 2030. Мапирање националног стратешког оквира у односу на циљеве одрживог развоја (Београд: Влада Републике Србије – Републички секретаријат за јавне политике, 2017), 4.

Истовремено, ублажавање кризе рађања је високо рангирано на политичкој агенди Србије. У том смислу, поред побољшања општих социоекономских услова, политички одговор треба да се заснива и на специфичним правцима деловања утврђеним Стратегијом подстицања рађања.⁴⁸ У истраживању о Утврђивању и промовисању везе између политика фертилитета Србије и Агенде 2030 Уједињених нација утврђена је директна веза између фактора који утичу на низак ниво фертилитета у Србији и седам од 17 циљева одрживог развоја Агенде 2030, као и јасна међузависност између националног оквира за деловање у сфери фертилитета и реализације циљева одрживог развоја Агенде 2030.⁴⁹ У истраживању је објасњена установљена синергија која се односи на циљ 5 Агенде и посебне циљеве 2 и 3 Стратегије.⁵⁰

Стратегија подстицања рађања, за достизање дугорочног циља обнављања становништва Србије природним путем, тј. стопе укупног фертилитета довољне за замену генерација, предвиђа остварење осам посебних циљева. Остварење највећег броја појединачних циљева кроз примену мера, активности и механизма дефинисаних у оквиру *усклађивања рада и родитељства* (посебни циљ 2) и *снижавања психолошке цене родитељства* (посебни циљ 3) водило би ка ублажавању родних неједнакости, односно ка реализацији те димензије одрживог демографског развоја Србије.

Први од два појединачна циља у оквиру посебног циља Стратегије – *усклађивање рада и родитељства*,⁵¹ тиче се, пре свега, успостављања родне равноправности на тржишту рада, док се други односи на домен збрињавања деце запослених родитеља. Реализација оба појединачна циља разрађена је кроз 16 мера, активности и механизма од којих се одређени део директно тиче економског оснаживања родитеља и потенцијалних родитеља, нарочито мајки, али све дефинисане мере имају јасно

⁴⁸ Влада Републике Србије, Стратегија подстицања рађања (Београд: Службени гласник РС 25, 2018).

⁴⁹ Мирјана Рашевић и Владимир Никитовић, „Утврђивање и промовисање везе између политика фертилитета Србије и Агенде 2030. Уједињених нација“, Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, преузето 20.01.2020. <http://www.mdpp.gov.rs/doc/Utvrdjivanje-i-promovisanje-veze-izmedju-politika-fertiliteta-Srbije-i-Agende-2030-Ujedinjenih-nacija.pdf>

⁵⁰ *Ibid.*, 32–33.

⁵¹ Влада Републике Србије, Стратегија подстицања рађања, 22–31.

изражену тежњу ка снижавању психолошке цене подизања деце коју сnose родитељи.

У оквиру посебног циља Стратегије – *снижавање психолошке цене родитељства*,⁵² постављена су четири појединачна циља: снижавање психолошке цене материнства мерама које регулишу усклађивање рада и родитељства, истицање значаја улоге оца у подизању детета, снижавање психолошке цене родитељства олакшавањем вођења домаћинства и јачање компетенције за испуњавање брачне и родитељске улоге. За њихово остваривање је предложено десет различитих мера, активности и механизма. Сва четири појединачна циља истичу тежњу ка успостављању родне равнотеже у приватној сфери.

Циљеви Агенде 2030 који се односе на ублажавање родне неједнакости саставни су део наведених посебних и појединачних циљева Стратегије. У том погледу, наглашавамо да је у националном стратешком документу истакнут значај следећих смерница деловања садржаних у потциљевима 5. циља Агенде 2030:

- престанак свих облика дискриминације и насиља према женама како у јавној, тако и у приватној сфери,
- препознавање и вредновање неплаћеног старања и рада у домаћинству кроз обезбеђивање јавних услуга, инфраструктуре и политике социјалне заштите, те кроз промовисање заједничке одговорности у домаћинству и породици,
- пораст употребе информационих и комуникационих технологија како би се промовисало оснаживање жена,
- усвајање и унапређивање добре политике и извршног законодавства за промовисање родне равноправности и оснаживање свих жена на свим нивоима.

Шести потциљ циља 5 Агенде – обезбедити универзалну доступност сексуалног и репродуктивног здравља и репродуктивних права – саставни је део четвртог посебног циља Стратегије који је дефинисан као очување и унапређење репродуктивног здравља. У оквиру тог циља подвучена је потреба поштовања и реализовања сексуалних и репродуктивних права свих жена и парова без изузећа: оних који припадају тзв. посебно осетљивим, односно рањивим групама, као што су адолесценти, особе које су у неповољном социјално-економском положају, маргинализована лица, лица на

⁵² Ibid., 31–38.

институционалном смештају, особе са инвалидитетом, мигранти и азиланти, појединци са инфекцијом ХИВ, и други.⁵³

Имајући у виду истакнуто, могуће је издвојити препоруке за дефинисање приоритета у реализацији дела Стратегије подстицања рађања који се односи на ублажавање родних неједнакости.⁵⁴ То подразумева да би главни фокус Акционог плана за спровођење Стратегије требало да буде на предузимању мера против сваког вида дискриминације жена на тржишту рада (нарочито оног усмереног на жене које планирају децу или имају родитељске обавезе), обезбеђивању доступних јавних сервиса који би заменили неплаћени рад жене у домаћинству, усвајању и спровођењу закона у сфери родне равноправности, медијском промовисању оснаживања жена и испуњењу сексуалних и репродуктивних права свих. На тај начин би се фокус спровођења Стратегије у овој сфери подударио с реализацијом циљева и потциљева Агенде 2030 у домену ублажавања родних неједнакости.

У више истраживања спроведених последњих година у европским државама се тешкоће у проналажењу одговарајућег партнера истичу као посебно важан фактор каснијег уласка у родитељство. То показују и налази истраживања различитог типа (квантитативна или квалитативна) с различитим циљним групама (млади, студенткиње Београдског универзитета, јавно мњење) која су се бавила питањем узрока одлагања рађања⁵⁵ и последично – ниског нивоа фертилитета у Србији. Бржа промена родних норми и стереотипа уз едукацију за живот удвоје би потенцијално могла да утиче на ублажавање и овог релативно новог социјалног изазова.

На крају, битно је нагласити да мере пронаталитетне политике уопште треба дефинисати, узимајући у обзир потенцијалне негативне ефекте које могу имати на положај жена у партнерским односима, породици и друштву. Екстреман негативан пример у овом смислу је Мађарска, где је, доскора, породилско одсуство могло бити продужено до шест година за свако дете. Та мера форсира мајчинство као најважнију улогу у животу жене, намеће хранитељску улогу оцу у породици и отежава женама улазак на тржиште рада, јер приморава послодавце да чувају радно место жени од шест до 18 или више година.

⁵³ *Ibid.*, 47.

⁵⁴ Рашевић и Никитовић, „Утврђивање и промовисање везе“, 34.

⁵⁵ Рашевић, „Криза рађања у Србији“, 35–39.

ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије. Добровољни национални извештај Републике Србије о спровођењу Агенде 2030 за одрживи развој. Београд: Влада Републике Србије, 2019.
- Влада Републике Србије. Србија и Агенда 2030 Мапирање националног стратешког оквира у односу на циљеве одрживог развоја. Београд: Влада Републике Србије – Републички секретаријат за јавне политике, 2017.
- Влада Републике Србије. Стратегија подстицања рађања. Београд: Службени гласник РС 25, 2018.
- Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику. *Усклађивање рада и родитељства*. Београд: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, 2017.
- Рашевић, Мирјана. „Фертилитет женског становништва“. У *Популација Србије њачењком 21. века*, уредник Владимир Никитовић, 74–95. Београд: Републички завод за статистику, 2015.
- Рашевић, Мирјана. „Криза рађања у Србији: новији увиди“. У *Ка бољој демографској будућности Србије*, уредници Владимир С. Костић, Славица Ђукић Дејановић и Мирјана Рашевић, 24–51. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт друштвених наука, 2018.
- Рашевић, Мирјана и Владимир Никитовић. „Утврђивање и промовисање везе између политика фертилитета Србије и Агенде 2030. Уједињених нација“. Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику. Преузето 20.01.2020. <http://www.mdpp.gov.rs/doc/Utvrdjivanje-i-promovisanje-veze-izmedju-politika-fertiliteta-Srbije-i-Agende-2030-Ujedinjenih-nacija.pdf>
- Рашевић, Мирјана и Катарина Седлеци. „Сексуално и репродуктивно здравље корисница интернета у Србији“. *Српски архив за целокујно лекарство* 141, 9–10 (2013): 653–658.
- Републички завод за статистику. *Жене и мушкарци у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику, 2017.
- Републички завод за статистику. *Коришћење времена у Републици Србији, 2010. и 2015. године*. Београд: Републички завод за статистику, 2016.
- Basten, Stuart and Tomas Frejka. "Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe". *Comparative Population Studies* 41, 1 (2016): 3–56.
- Eurofound. "European Quality of Life Survey 2106". Преузето 20.09.2019. www.eurofound.europa.eu/surveys/european-quality-of-life-surveys/european-quality-of-life-survey-2016
- Frejka, Tomas and Tomáš Sobotka. "Overview Chapter 1: Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement". *Demographic Research* 19, 3 (2008): 15–46.

- Goldscheider, Frances, Eva Bernhardt and Trude Lappegård. "The Gender Revolution: A Framework for Understanding Changing Family and Demographic Behavior". *Population and Development Review* 41, 2 (2015): 207–239.
- Government of the Republic of Serbia. *Comprehensive Review under the Beijing Declaration - Statistical Annex*. Belgrade: Government of the Republic of Serbia, 2019.
- Kolk, Martin. "Weak support for a U-shaped pattern between societal gender equality and fertility when comparing societies across time". *Demographic Research* 40, 2 (2019): 27–48.
- Lesthaeghe, Ron and Dirk J. van de Kaa. "Twee Demografische Transitie's?". In *Bevolking: Groei en Krimp*, editors Dirk J. van de Kaa and Ron Lesthaeghe, 9–24. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1986. Navedeno prema van de Kaa, Dirk J. "The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries". Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- Liefbroer, Aart C., Jane E. Kolobas, Dimiter Philipov and Icke Ajzen. "Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective: A Conceptual Framework". In *Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective*, editors Dimiter Philipov, Aart C. Liefbroer and Jane E. Kolobas, 1–15. Dordrecht, Heidelberg, New York and London: Springer, 2015.
- McDonald, Peter. "Gender Equity in Theories of Fertility Transition". *Population and development review* 26, 3 (2000): 427–439.
- Organization for Security and Co-operation in Europe. *Well-being and safety of women: Serbia*. Vienna: Organization for Security and Co-operation in Europe, 2019.
- Pison, Gilles. "The Population of the World (2019)". *Population & Societies* 569, 2019: 1–8.
- Popadić, Dragan, Zoran Pavlović i Srećko Mihajlović. *Mladi u Srbiji 2018/2019*. Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2019.
- Poleti Ćosić, Dunja i Tamara Petrović Trifunović. "Institucionalna podrška usklađivanju profesionalne i porodične sfere u Srbiji". *Limes Plus* 14, 2 (2017): 49–73.
- Rašević, Mirjana. *Planiranje porodice kao stil života*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1999.
- Rašević, Mirjana. "Migration as a Catalyst of Serbia's Development - Illusion or Real Potential?". *Southeastern Europe* 43, 3 (2019): 277–303.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016.
- Sobotka, Tomáš. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press, 2004.
- Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF. *Serbia Multiple Indicator Cluster Survey and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey - Final Reports*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF, 2014.

United Nations. "Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development". Preuzeto 15.05.2019. <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>

United Nations Development Programme. *Human Development Report 2019 - Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century*. New York: United Nations Development Programme, 2016.

Mirjana Rašević

THE GENDER ASPECT OF PARENTHOOD

Abstract

Research shows that women's dissatisfaction with their status in intimate partner relationships, family and society is one of the factors of below-replacement fertility in Serbia. This paper considers the level of gender equality as a determinant of a population's fertility through a number of different perspectives. First, it discusses the theoretical explanation of the significance of this factor to birth levels in a developed population by applying the theory of planned behaviour. The presented view is corroborated by cross-referencing macro data on the status of women, the level of socioeconomic development and the birth

levels in the European countries. The inputs used in that regard include the Gender Inequality Index, the Human Development Index and the total fertility rate. Further, the paper illustrates the unequal position of women in various aspects of life in Serbia, which influences their decision to have children, by presenting the findings of a number of recent studies of various types. Lastly, it analyses the expectations from the policy response in Serbia, regarding the fulfilment of the goals of the UN 2030 Agenda for Sustainable Development and the Birth Promotion Strategy that are relevant to the gender aspect of parenthood.

Keywords: childbearing decision, women's status, socioeconomic development, Birth Promotion Strategy, 2030 Agenda

МИРЈАНА БОБИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

МИЛИЦА ВЕСКОВИЋ АНЂЕЛКОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Одговори на изазове родитељства/ материнства деце у основној школи

Апстракт

У раду се операционализују два циља ревидиране Стратегије подстицања рађања Републике Србије из 2018. године: усклађивање рада и родитељства и снижавање психолошке цене родитељства. Основа анализе је дискусија резултата комплементарног квантитативног и квалитативног истраживања, спроведеног током 2019, у већим градовима и приградским насељима у Србији, с циљем да се утврди обим коришћења и задовољство родитеља услуга продуженог боравака и ваннаставних активности у основној школи; прикупе мишљења релевантних актера – директора школа, стручних сарадника и родитеља о изазовима с којима се деца сусрећу; сагледају могућа решења у вези са: инфраструктуром и окружењем школе, процесом образовања (школски програми, наставни садржаји, наставна средства, начин рада, организација наставе, школски кадар и школски календар, ваннаставне активности, однос дете – наставник и др.), породицом, друштвом итд. Реч је о експлоративном истраживању (*online* анкета и девет интервјуа) у коме су претежно учествовале мајке, већином из Београда, високообразоване, запослене, стручњаци и уметници, доброг материјалног статуса, припаднице средње класе, чија деца, у већини, не користе наведене услуге у школама – родитељи их упућују на плаћене активности и неформалне мреже подршке, чиме се потврђује теза о репродукцији културног хабитуса и социјалних неједнакости средње класе већ у раним фазама образовања.

Кључне речи: деца у основној школи, проблеми, родитељи, продужени боравак, ваннаставне активности

Увод

Рад се заснива на анализи података емпиријског истраживања спроведеног с циљем да се осветле изазови који стоје пред родитељима деце основношколског узраста, посебно ученика нижих разреда. У том смислу, наше истраживање је у својој суштини операционализација циља 2 ревидиране Стратегије подстицања рађања Републике Србије¹: *усклађивање рада и родитељства*, а посебно појединачног циља 2.2 – *усклађивање рада и родитељства ђуштем збрињавања деце запослених родитеља* и циља 3 – *смањења психолошке цене родитељства*. У оквиру првог циља у Стратегији стоји: „На нивоу основношколског образовања деце, родитељи указују на још нижи степен могућности усклађивања својих професионалних и дететових школских обавеза. Запослени родитељи који имају дете школског узраста суочавају се са још већим изазовима с обзиром на логику одвијања наставе која укључује специфичну сатницу, смене, дуге распусте, нерадне дане и слично, који најчешће нису усклађени с радом организација.”² Остварењу тог посебног циља Стратегије, намењена је мера под бројем 5³: „Обезбеђивање услова и акредитованих програма у школи за реализацију целодневне наставе и продуженог боравака за ученике од првог до четвртог разреда, уз спровођење различитих програма и током школских распуста у школама у којима родитељи искажу ту врсту потребе”. Као носиоци реализације те мере означени су Министарство просвете, науке и технолошког развоја и јединице локалне самоуправе.

Институција продуженог боравака, осим чувања деце запослених родитеља и помоћи детету око домаћих задатака из редовне наставе, требало би да пружи додатно образовање из домена такозваних ваннаставних активности: страних језика, спорта, музике, уметности, књижевности, науке и слично. На тај начин се смањује психолошко (брига) и физичко оптерећење родитеља, посебно мајки, које су у нашој средини још увек највише ангажоване у родитељству, да после вишесатног радног времена на послу, и поред бројних кућних обавеза, помажу детету

¹ Влада Републике Србије, Стратегија подстицања рађања (Београд: Службени гласник РС 25, 2018), 27, 29–32.

² *Ibid.*, 27.

³ *Ibid.*, 28.

у савладавању градива, односно одводе дете на тренинге, школе језика, музике, и слично. С друге стране, квалитетни програми продуженог боравка и целодневне наставе у школама могу да утичу на смањење социјалних неједнакости међу децом и породицама, односно да пружи прилику свој талентованој деци да се развијају и шире своја знања и вештине, независно од материјалног положаја родитеља. Породице средње класе више улажу у школско постигнуће и културни капитал (образовање и знање своје деце), па су њихова деца успешнија током школовања⁴. „Сам образовни систем успех и неуспех деце током школовања не третира као разлике настале на неједнаком познавању скривених кодова условљене различитом приступу образовним, али и другим ресурсима њихових родитеља, већ као заслугу за упорност, рад и интелигенцију“⁵. Стога, деци која потичу из сиромашнијих слојева, па немају могућности приступа ваншколским активностима које утичу на унапређење способности и постигнућа, бива отежана вертикална друштвена покретљивост у смислу освајања виших положаја у односу на своје родитеље. Према Бурдијеу (Bourdieu), образовна хијерахија у друштву одговара класној, а родитељи врше трансмисију свог вишег социјално класног положаја деци тако што им омогућавају одговарајуће (више) образовање.⁶ Зато улога образовања није демократизација и еманципација, већ друштвена елиминација нижих класа – чиме се репродукују односи неједнакости, неједнаког приступа ресурсима, моћи, друштвеном угледу и друштвеним повластицама.⁷

У вези са гореизнетим сазнањима, полазне претпоставке су:

1. Родитељство је веома сложен, дуготрајан процес који обухвата НЕ САМО трудноћу, рађање, бригу и негу о

⁴ Dragan Stanojević, „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku“, u *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ur. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Čigoja štampa, 2013), 119–140.

⁵ *Ibid.*, 121.

⁶ Pierre Bourdieu, „The forms of capital“, 1986, navedeno prema Stanojević, „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost“, 121.

⁷ Dragan Koković, „Kulturni kapital i nadoknađujuće obrazovanje“, u *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, ur. Miloš Nemanjić i Ivana Spasić (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 2006), 39–49.

малом детету, већ и дуготрајно ангажовање око сазревања детета (физичког, емотивног, когнитивног, интелектуалног) и припрему за преузимање улога одраслих, али и за живот у заједници, равноправно с другима.

2. Родитељима (мајкама) деце нижих разреда основне школе потребна је већа, разноврснија и квалитетнија подршка државе и друштва (локалне заједнице).
3. Већ од нижих разреда основне школе, образовање се укључује у репродукцију друштвених неједнакости.

У складу с овим претпоставкама, циљеви спроведеног истраживања су:

- 1) Утврдити квалитет услуга: продуженог боравка у основној школи и додатних (бесплатних и плаћених) ваннаставних активности (спорт, страни језици, уметност и сл.).
- 2) Прикупити мишљења родитеља, стручних сарадника и руководиоца школа (директора) о томе које су промене потребне: у окружењу, у образовању и васпитању, у породици, законима, код надлежног Министарства просвете, науке и технолошког развоја, што би погодовало развоју све деце, равноправно, независно од социјалног статуса породице, као и олакшало усклађивање рада и родитељства запосленим мајкама и очевима.

Методологија

Експлоративно истраживање је спроведено у периоду од 15. маја до 15. јула 2019, у организацији „Центра за живот – да нас буде више“, уз подршку Кабинета министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику Владе Републике Србије. Реч је о комбинованом, квантитативном (*online* анкета са 207 родитеља у градовима: Београд, Краљево, Лазаревац, Чачак, и другим) и квалитативном истраживању које је обухватило девет интервјуа са два директора школа (Београд и Краљево), пет учитељица у настави и продуженом боравку (Београд, Краљево и село Шопић код Лазареваца) и два педагога у Београду и Краљеву. Избор школа је начињен према типу и величини насеља (центар

највећег и главног града Србије, сеоско насеље које му територијално припада и град средње величине по актуелној класификацији насеља), како би се пружио основ за евентуалну компарацију резултата, услед широко прихваћеног става о централизацији, односно београдизацији Србије⁸. Основ за избор испитаника лежи у чињеници да су запослени у школама у сталној интеракцији с родитељима и децом, најбоље су упућени у њихове потребе и могућности, па тако представљају и најпоузданији извор информација о томе које су промене школског система неопходне и које државне интервенције би поспешиле здраво одрастање и интелектуални напредак сваког детета независно од класне припадности. Иако смо мишљења да добијени подаци осликавају стање у школама у целој Србији, ипак, приликом тумачења изнетих података треба имати на уму да је реч о истраживању типа студије случаја, па се стога резултати не могу генерализовати.

Дискусија података анкете

У погледу социодемографских карактеристика родитеља (n=207) доминирале су мајке (90,1%), док је само 9,4% било очева и 0,6% старатеља. Жене су иначе више расположене да учествују у истраживањима, посебно када је реч о приватној сфери, деци, родитељству и слично.

Просечна старост деце анкетираних родитеља била је осам година. Већина анкетираних је у браку (86,6%), са знатно мање разведених (6%), а свега 5,4% живе у кохабитацији. Самих родитеља, који немају партнера је најмање, само 2%. У погледу структуре домаћинства, у складу с високом брачношћу у узорку, доминирају нуклеарне породице (71,5%), затим следе проширене (20%), док је најмање самих родитеља са децом (9,5%).

Посматрано територијално, највећи број испитаника је из Београда (89), потом, Краљева (39), Лазаревца (33), иза којих следе Чачак (4), Обреновац (2) Младеновац (2) и остали градови Србије са по једним испитаником. Удео становника према насељу становања, приказан је у табели 1.

⁸ Sreten Vujović, "Sociospatial identity of Belgrade in the context of urban and regional development of Serbia", *Sociologija* 56, 2 (2014): 145–166.

Табела 1. Анкетирана лица према насељу становања

Врста насеља	Број испитаника	Удео у укупном броју испитаника (%)
Београд и градови преко 100.000 становника	136	68,4
Урбанизован део	89	44,7
Приградско урбанизовано	13	6,5
Приградско сеоско	34	17,2
Градови од 50.000 до 100.000 становника	47	23,6
Урбанизован део	38	19,1
Приградско урбанизовано	4	2
Приградско сеоско	5	2,5
Градови од 20.000 до 50.000 становника	6	3
Урбанизован део	4	2
Приградско урбанизовано	0	0
Приградско сеоско	2	1
Градови до 20.000	10	5
Урбанизован део	4	2
Приградско урбанизовано	0	0
Приградско сеоско	6	3

Извор: обрада података истраживања.

У узорку су натпросечно заступљени испитаници с вишим и високим образовањем, односно завршеним последипломским студијама (68,9%), иза којих следе они са средњошколским образовањем (35,7%), а најмање их је са основном школом (0,5%). Посматрано према образовној структури, наши испитаници имају значајно виши ниво културног и хуманог капитала од просека за Републику Србију (без Косова и Метохије). Наиме, према последњем Попису из 2011, у Србији има највише становника са завршеном средњом школом, 48,9%, затим са завршеном основном школом или с непотпуном основном школом, 31,8%. Најмање је лица са завршеним вишим школама и факултетом 16,2%, док је становника без школе 2011. било 2,7%⁹.

У погледу занимања, сваки трећи испитаник/испитаница је у категорији стручњака/уметника (33,2%), док је занимање које је најзаступљеније код другог родитеља, (претежно очева), службеник

⁹ Републички завод за статистику, *Попис становништва, домаћинства и станава. Школска спрема, писменост и компјутерска писменост*. Књ. 3 (Београд: Републички завод за статистику, 2013).

или техничар са завршеном средњом школом (21,8%). С друге стране, међу испитаницима је било најмање директора и руководиоца, свега 3%, а то занимање је најмање заступљено и код њихових партнера (0,5%). Што се тиче власништва фирме у којима су запослени испитаници и њихови партнери, већина их је у фирмама у државном власништву (41,5%), док је сваки четврти запослен у приватној фирми (25,7%). Најмање испитаника је навело да ради у фирмама где је држава већински власник, свега 0,6%. Кад је реч о другом родитељу, такође их је највише запослено у јавним предузећима или фирмама где је држава већински власник (37,9%), затим у приватним, новооснованим фирмама (23,7%), а најмање у фирмама с мешовитим власништвом где држава има већински удео (0,6%).

Из наведених података видимо да су у *online* анкети учествовали претежно родитељи/мајке средње класе, високообразовани, стручњаци и уметници, од којих више од половине има солидан материјални положај (табела 2). Ови ће налази имати значаја за анализу њихових релевантних породичних пракси и ставова према неопходним променама.

Табела 2. Материјални статус

САМООЦЕНА ИСПИТАНИКА	(%)
Имамо довољно новца само за основне ствари	25,4
Често нам недостаје новца за куповину основних ствари	5,5
Имамо довољно новца и за друге ствари осим основних	49,7
Некада се дешава да немамо довољно новца ни за основне ствари, а некада доста тога можемо себи да приушtimo	12,9
Можемо себи све да приушtimo па и заиста скупе ствари	6,5
Укупно	100,0

Извор: обрада података истраживања.

Коришћење услуга продуженог боравка

Скоро две трећине мајки (64,9%) наводи да деца не користе услуге продуженог боравка. Најчешћи разлози су ослонац на неформалне мреже подршке, „бака сервис“ (52,7%)¹⁰. С друге стране,

¹⁰ Претежни ослонац на неформалне мреже подршке (бабе и деде, односно сроднике, а онда и родитеља који не ради) у случају да школско дете не користи услугу продуженог боравка, потврђен је и у другим истраживањима, као што су усклађивање рада и родитељства, уп. Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и

свака пета мајка (20%) наводи да у школи коју њено дете похађа не постоји та услуга.

Мајке које не користе ову услугу, иако она постоји у школи, као разлог наводе – у чак 91,7% – лош квалитет услуге: лоша организација продуженог боравка (50%), лоши услови рада и лош наставни кадар (41,7%). Као остале разлоге због којих деца не остају у продуженом боравку, родитељи наводе да им то више одговара, потом да сматрају да је за дете сувише да толико времена проводи у школи, или да су дете уписали у приватни продужени боравак, пошто нису задовољни како је он у њиховој школи организован.

Већина испитаника/ца који остављају децу у продуженом боравку изражавају задовољство пруженом услугом, мада је у узорку било и оних који децу остављају у школи после наставе иако нису задовољни боравком, али немају могућност да на другачији начин организују њихово време ван школе. Као разлоге незадовољства, више од половине родитеља је навело лоше услове за рад, 54,5%, при чему су највише наводили велики број деце у учионицама што је последица спајања разреда, а затим недостатка материјала за рад. Неки родитељи су били мишљења да особље које ради с њиховом децом ван наставе није довољно стручно (18,2%), што се огледа у недостатку идеја и иницијатива, па чак и у лошем квалитету урађених домаћих задатака и припремама деце за провере знања. Занимљиво је да је било родитеља који сматрају да је продужени боравак, између осталог, напоран за само дете.

Без обзира на то што родитељи наводе разлоге незадовољства продуженим боравком, чак 60% је изјавило да им боравак доста олакшава да ускладе посао и родитељске обавезе. С друге стране, свега 15,2% је истакло да од боравка не виде помоћ, а као разлог већином наводе трајање боравка (углавном траје до 17 часова, што се поклапа с њиховим радним даном, па не могу да стигну на време по дете). Њих 40% каже да деца не стигну да ураде домаћи задатак, па морају они тиме да се баве након посла, што, по њима, у потпуности обесмишљава продужени боравак. Занимљиво је да за разлику од родитеља, неки од запослених у школама који су учествовали у истраживању сматрају да институција продуженог боравка и не треба да се бави домаћим задацима, већ да првенствено треба

популациону политику, *Усклађивање рада и родитељства* (Београд: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, 2017), 43.

да буде усмерена на то да кроз додатне креативне активности допринесе когнитивном и физичком развоју детета.

Ваннаставне активности

Упркос чињеници да испитаници сматрају да су ваннаставне активности, а нарочито језици (што је као најважнију активност навело 44,8% испитаника) и спорт (као прворангирана се нашла код 48,4% испитаника), важни за развој детета, у готово две трећине школа (73%) нема бесплатних, ваннаставних активности (језик, спорт, музика, сликање, глума и др.), док се оне одржавају у само 7,7% и деца испитаника их похађају. Овај податак потврђује нашу полазну претпоставку о неједнакој доступности развојних активности за сву децу.

Занимљив податак јесте да у скоро половини случајева нема ни плаћених, додатних активности у оквиру школе (56,6%), премда би и саме школе од њих требало да имају користи. С друге стране, иако не растеређују родитеље у погледу материјалних издатака, оне утичу на уштеду времена у случају да се деца одводе на активности које се не одржавају у оквиру школе. Што се осталих испитаника тиче, сваки шести (17,5%) наводи да у школи постоје такви садржаји и деца их похађају, а исто толико деце није заинтересовано, иако школа организује те активности (17,5%).

У великој већини случајева дете, међутим, похађа плаћене активности ван школе и то више таквих активности (69,1%), што не изненађује с обзиром на горенаведене образовне и материјалне одлике испитаника, као и на значај који они придају овим активностима. Да се социјалне неједнакости репродукују, показује податак да скоро свако пето дете (18,6%) не похађа ниједну ваннаставну активност, јер родитељи не могу то да им приуште.

Врло је индикативан податак да школе уопште не организују никакве активности током школског распуста. Неке од њих, на пример, школе у природи, школе математике, језички и спортски кампови, постоје у приватној организацији и то користи свега 1% испитаника. Та чињеница, осим што указује на недостатак сталног подстицаја развоју све деце, говори и у прилог тешкоћама родитеља да организују време деци у току дугих школских пауза. Родитељи налазе разне начине да овај проблем реше, при чему се неформалне мреже подршке и даље показују као

најзаступљеније, где се највише издваја помоћ сродника (40%), као и традиционална помоћ бабе и/или деде (26,7%). Неки од родитеља (28,7%), а углавном су то мајке, организују своје одморе у складу са школским календаром, па узимају слободне дане и годишње одморе током деčјег распуста. У тим случајевима се може поставити питање последица по положај родитеља на радном месту, посебно код приватних послодаваца, као и задовољства мајки оваквим начином провођења одмора.

На основу ове кратке анализе емпиријских података потврђује се теза о већем одвајању деце родитеља средње класе, односно о већем улагању ових родитеља у културни хабитус деце. Разлози зашто долази до међугенерациске репродукције социјалних положаја варирају од материјалних могућности, расположивости времена, али и заинтересованости родитеља да дете похађа додатне активности. Материјални фактор није једини ни пресудан, пошто, видели смо, има случајева да су организоване бесплатне активности у школама, али да их деца не похађају. Осим што нису увек по мери детета, прикупљени подаци показују да некада и сами родитељи сматрају да те активности нису нарочито корисне. Занимљиво је да међу родитељима који стоје иза оваквог става највише има оних који управо наводе да немају довољно новца да их деци приуште. Стога анализирани подаци указују на то да деца образованијих родитеља, који су често и бољег материјалног статуса, заузимају бољи положај у образовању, постижу већи успех, па се од њих очекује и да ће касније освајати више положаје у друштву, на тржишту рада и тако даље. Тиме се такође поново потврђује репродукција неједнакости уз социјално искључивање деце сиромашних родитеља¹¹.

У следећим деловима рада бавићемо се анализом изазова с којима се сусрећу родитељи и други релевантни актери.

¹¹ Koković, "Kulturni kapital i nadoknađujuće obrazovanje", 39-49. Потом, социолошко истраживање домаћинстава на репрезентативном узорку у Србији (2003), показало је да родитељи вишег материјалног статуса и вишег нивоа образовања више укључују децу у ваншколске активности (дискриминаторни су се показали учење страних језика и рада на рачунару). Више о томе видети у Smiljka Tomanović, "Primenjivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji", у *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, ur. Miloš Nemanjić i Ivana Spasić (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 2006), 111-123.

Дискусија резултата квалитативног истраживања

Осим руководиоца и стручних сарадника, квалитативним истраживањем смо обухватили и родитеље (мајке) анализом одговора на отворена питања из *online* анкете. Тако смо дубинским методама обухватили три групе актера: родитеље/мајке, стручно особље у школама у различитим локалним заједницама (Београд, Краљево и село Шопић код Лазаревца) и руководиоце основних школа. Анализом њихових наратива издвајају се три групе проблема и предложених решења:

1. Инфраструктура и окружење школе.
2. Потреба за великом реформом основне школе (школских програма и уџбеника, трансформације односа учитељ – ученик, усавршавања наставног кадра и др.).
3. Подршка у обављању родитељске улоге (усклађивање рада и родитељства, саветовалиште за родитеље).

У наративима актера примећене су велике разлике на релацији центар – периферија, односно Београд – мањи градови, као и град – село.

39

Инфраструктура и окружење школе

У оквиру ове групе проблема, актери су истакли: неадекватне просторне капацитете школа, посебно сала за физкултуру и простора за игру. Салама за физкултуру недостаје разноврсна спортска опрема, а проблем су и прљави дечји тоалети, посебно у школама ван Београда и у селима. Као неадекватне, наведене су и трпезарије за дечји оброк, као и лош квалитет дечјих obroка. Школске библиотеке су, према оцени испитаника, лоше опремљене.

Недостатак спортско-рекреативних и културно едукативних центара посебно су истакнути у приградским и сеоским насељима, тј. у унутрашњости.

Као посебан проблем наведена је безбедност ђака у вези с локацијом основних школа, посебно школа у близини прометних саобраћајница (пример школе у Краљеву). Актери су навели и проблем одсуства сталног школског полицајца у дворишту у свакој школи, током читавог дана, односно трајања наставе.

Потреба за великом реформом основне школе (програма, садржаја, средстава и начина рада)

Независно од тога да ли су из центра (главног града) или с периферије (субурбано насеље) – родитељи/мајке истичу потребу за великом реформом школског градива. Такође, децу треба више мотивисати да своје слободно време мање проводе поред компјутера.

Посебно је истакнут проблем уџбеника, у смислу да недостају савремени садржаји како у њима, тако и у наставним програмима. Родитељи истичу да је градиво преобимно, па су деца, а онда и они сами преопретећени домаћим задацима и припремама за проверу знања. Школа не подстиче креативност деце, потребно је мање репродукције, а више очигледне наставе, експеримената, и слично. Исте проблеме запажају и запослени, при чему наглашавају недостатак материјалних средстава, почевши од најобичнијег папира, боја, па до сложенијих материјала неопходних за практичан рад са децом.

Недовољна је, дакле, опремљеност школа: компјутерима, видео бимовима, штампачима, школским прибором, материјалима за слободне активности (бојице, хамери, фломастери, и слично), посебно ван Београда.

Предлог једносменске наставе, која је као пилот пројекат уведена од прошле, 2019. године у школама које су по постојећој структури за то имале услова, добро је прихваћен од свих испитиваних актера. Овај програм подразумева да деца после завршених часова, у продуженом боравку, а након одмора и оброка у школи, наставе да се баве слободним активностима, према свом опредељењу. Учитељице су исказале потребу да се деци врате активности које су им неопходне за свакодневни живот (попут некадашњег домаћинства), док су родитељи више заинтересовани за спорт и језике. Директори су остали скептични у погледу довољног пословног капацитета за реализацију замишљеног пројекта.

Родитељи, даље, инсистирају да се промени однос ђака-учитељ. Школа би требало да буде више партиципативна, у бољој комуникацији с родитељима и децом. Настава би требало да буде у већој мери индивидуализована, да се деца више награђују, као и да се много више пажње посвети талентованој деци.

Школски боравак би требало продужити, тако да траје бар до четвртог разреда, односно да ресорно министарство финансира

боравак деце после школе и у трећем и четвртном разреду, у Београду, односно после прве, тј. у све четири прве године у основној школи у унутрашњости. Да би се смањила психолошка цена родитељства и да би се ублажио конфликт рада и породице, потребно је да се радно време боравка усклади са радним временом родитеља. Садржаји наставе у боравку требало би да се обогате и да се не свODE само на чување деце и израду домаћих задатака.

Истакнута је потреба за летњим камповима са спортским и другим слободним активностима за децу, односно за време школских распуста, посебно у нижим разредима основне школе, будући да родитељи наилазе на проблем збрињавања и активирања деце током дугих школских распуста.

Као посебно акутан, наглашен је проблем стручног кадра како у погледу броја и структуре, тако и адекватног вредновања рада. Тако, рецимо, недостају учитељи у настави и у боравку. Недостаје више стручних сарадника: логопеда, дефектолога, психолога и педагога у школама, посебно ван Београда и на селу. Особље које ради са децом треба да се пажљивије бира, да се стално врши провера њихових компетенција. Учитељима недостаје усавршавање, тј. већи број годишњих семинара (чије ће трошкове платити школа, односно ресорно министарство) посвећених савременој настави, примени информационо-комуникационих технологија у настави, радионицама и интерактивним садржајима, раду с родитељима и децом, затим програмима намењеним другачијем односу према деци (*Relax Kids, Heal Your Life*, и слични *NLP*¹²).

Истакнута је и потреба за рационалнијим приступом проблемима вршњачког насиља, посебно међу млађом децом (физичко, вербално и друго). Проблем електронског насиља је растући изазов, чије решавање превазилази могућности школе и тражи синергију наставног и стручног кадра у школама са МУП, родитељима и другим институцијама у локалној заједници.

Родитељи предлажу увођење бесплатних ваннаставних, додатних активности (спорт, страни језици, музика, ликовно, драма, хор, књижевност и сл.). Породице с више деце, слабијег материјалног статуса, са села и из унутрашњости не могу да поднесу високе цене излета и рекреативне наставе, а њихова су деца

¹² Неуро-лингвистичко програмирање.

осујеђена и у културној потрошњи (посете позоришту, биоскопу и другим културним манифестацијама). У томе је потребна и већа подршка локалне заједнице (општине).

Актери, наставници и родитељи траже корекцију Закона о деčјим правима који их је оставио без довољно ауторитета, док су деца презаштићена. Доминира идеологија „његовог височанства детета“, па деца одрастају у нездравим и нереалним околностима.

У вези с гореназначеним изазовима и одговорима на њих, илустративно је цитирати две мајке:

„Замишљам државне актере који слушају родитеље којима треба помоћ. Бојим се да нас нико никад неће чути. Почевши од директорке школе која нема ни мало слуха за потребе родитеља и деце. Политика је свуда и у свему. Почните само од књига [...] свако бира ког ће издавача. Све је тржиште. Све је новац. Али рецимо да је најбитније изменити Закон о деčјим правима. Довели сте до тога да се учитељи и наставници третирају као нуле. Деца се третирају к’о панде [...], не смеју се тући [...], казнити [...], избацити са часа [...], од родитеља се тражи дозвола за смањење оцене из владања. Лудило мозга. Деца су дрска [...], невоспитана [...], бахата, безобразна, осилена [...], без контроле [...], а наставнику су везане руке [...] бар нећемо стално на родитељским састанцима водити причу о проблематичној деци, а моје дете ће на часу имати прилику нешто и да научи [...]. Кетеринг је очајан, али га нико не мења. Зашто???? Ко води рачуна о томе колико деце користи услуге и који је квалитет хране. Ако деца кажу да је блу-тава и грозна [...], а нутриционистички задовољава сва правила [...] – како уверити директорку, систем, да та прича не пије воду и да треба нешто променити. Требало би да постоји нека некорумпирана инспекција [...], дакле ненамештени тендери. Опет се враћамо на политику. Свакако је неопходна боља организација боравка. Обавезан је полицајац у свакој школи. Кажу [...] наша дели са другом школом полицајца. Кад га дели. Ја га никад нисам видела. Ко ме ми да се жалимо ако директорка и даље нема слуха [...]. Лоше опремљене физкултурне сале. Много већу пажњу придавати спорту и физичком васпитању. Мислим да је ствар врло једноставна. Треба да имају слободу да уче и да се изражавају, да поштују учитеље и да сnose последице ако није тако“.

„Да све што има везе са децом буде бесплатно или да минимално кошта пошто на жалост код нас је свака активност, као

и само школство, па и одлазак у позориште, биоскоп [...], луксуз – прескупо за свакога, посебно ко има више од једног детета, а сви знамо колике су плате, а колике цене у Србији [...], као и да свако дете жели да иде на неки спорт или учи страни језик или нешто слично [...], а ја знам да доста њих то не може, на жалост“.

Шира подршка родитељима

Родитељи истичу као акутан проблем – усклађивање радног времена продуженог боравка с породичним обавезама родитеља. Потом, радно време родитеља деце нижег школског узраста – требало би да раде краће, да би се више посветили деци.

Родитељима су потребна саветовалишта за децу и родитеље на нивоу локалних заједница (општина). Имајући на уму бројне проблеме везане за одрастање у савременом друштву, посебно различите развојне фазе код дечака и девојчица, затим, веома распрострањено насиље (кошкање, туче, вербалне и друге облике конфликта), а нарочито, електронско насиље, које је све распрострањеније међу децом (деца носе мобилне телефоне у школу и информатички су писмена), родитељи осећају потребу за континуираном подршком, а не само подршком по потреби (када се деси неки инцидент). Осим тога, сви родитељи, као и учитељи и стручно особље истакли су – да деца потичу из веома пермисивних породица („не сме сенка да падне на њихово дете“), па је и то значајан разлог да се боље упозна групна динамика, да се разумеју и ефикасније контролишу сукоби. У том смислу индикативни су наведени делови наратива:

„[...] Долазе нам генерације које су, ја волим да кажем, поприлично 'памучне', и сад ова генерација првака, некако они дођу ушушкани, под стакленим звоном [...] и да ли и ми као родитељи, и ја сам родитељ, гајимо децу на начин да их подстичемо и да будемо први који верујемо у своју децу да би они успели у животу, али мислим да од ових данашњих генерација од њих правимо егоцентрике. Ја бих рекла да сви по мало, и родитељи и васпитање, тај неки тренд [...]“, (педагог, ОШ у Београду).

„Мислим да наставници много боље препознају ту разлику између насиља и кошкања од родитеља. Мислим да родитељи не дају да им пада сенка на дете, има неких стварно неоснованих приговора, али ту смо да избалансирамо све то. Сад

шта са оним ко је начинио насиље, ту су неке казне малтене смешне, сад испадне да уколико си направио већу глупост ти си већи херој. Рецимо, била сам у Француској, то је добра страна мог посла што могу да видим како се то ради у другим срединама, постоји у ходнику магарећа клупа, два места постоје за децу која су била безобразна, немирна, невоспитана, и то је стуб срама. Ја мислим да би код нас био херој онај ко ту седи [...]“ (директорка, ОШ у Краљеву).

„Када је реч о насиљу сада то мало перфидније раде, то су сад неке групе где се шаљу поруке, чему не може увек да се уђе у траг. Мислим да је електронско насиље најгоре, то су неке претње, нека преписивања са друштвених мрежа. То почиње од најранијег узраста, формирају групу и кажу њему ћемо да радимо то и то, изопштавање из групе. Има тога. Решавамо само уз помоћ родитеља. Дође период узраста када им је то толико важно, да би после изашли из тога [...] Једно време смо морали да ангажујемо људе да улазе у налоге фејсбука, да се сниме, да се сазна ко прети. Родитељи су били запањени. Колико нам родитељи дозволе толико можемо да се укључимо у васпитање детета [...] Једна мама кад смо јој рекли да у 4 сата ноћу шаље поруке, каже не, он спава са мном, јер је имао нападе кашља, да би се ту видело да је најстрашнијим речима другару рекао [...] да се не присећам тога [...]. Најчешће ни родитељи ни сами не верују и не знају. Има случајева када се састају полиција, центар за социјални рад, здравство, породица, ми [...]. Зависност од игара је страшна данас. Постоје радионице где деца добијају смернице како паметно да се искористи интернет, и на интернет страници, али никад довољно. Имамо и сарадњу са полицијом, која је у обавези да држи предавања свим школама у Србији о опасностима у саобраћају, на интернету, трговини људима и за млађе и старије генерације.“ (директорка, ОШ у Краљеву).

„[...] а пре су били прегледи здравствени у школи, сад родитељи воде децу, али рецимо када је један дечак пао у несвест, пошто су били у настави, позвали смо хитну помоћ, онда сам ја отишла са дечаком, негде у јесен, са пролећа дете опет пада у несвест. Па да ли си у међувремену ишао са родитељем код лекара, каже па не. Дете у ствари има епилепсију, има доста прикривања од стране родитеља, не кажу нам коју болест дете има, да треба да обратимо пажњу на нешто, тако да има и занемарене деце [...]“ (директорка, ОШ у Краљеву).

„[...] А да не причамо када родитељ једноставно заборави на дете. Деси се да дете моли маму да је води кући, да је зове на телефон и да она каже мама не може сад да те води има кући обавеза. Ја не знам колико може да се има кући обавеза да му рођено дете смета. Ја сам била шокирана. То је страшно. Могу да схватим да је мушкарац, они имају мало другачија интересовања, али мајка да тако каже, то је страшно. Или тата и мама спавају, када је саксија на прозору онда не иде још кући.“ (учитељица из продуженог боравка, ОШ у Београду).

Закључак

Наше истраживање има одређена методолошка ограничења, јер је реч о истраживању које је реализовано на малом узорку, експлоративно, па се његови налази не могу генерализовати. Основни налази су, међутим веома слични налазима једног другог сродног истраживања услуге продуженог боравка у школи, које је спроведено међу родитељима/мајкама у пет општина Србије (Београд, Зајечар, Крагујевац, Ниш и Нови Сад)¹³.

Исказана је потреба за већом и квалитетнијом подршком мајкама и родитељима деце у нижим разредима основне школе у Београду, а још више ван Београда и на селу. Ова потреба, међутим није довољно препозната ни у одговарајућим стратешким документима, попут Стратегије развоја образовања у Србији до 2020¹⁴.

Наш рад је потврдио исправност визије Стратегије подстицања рађања из 2018. за свеобухватном популационом политиком, односно програмом планирања породице, чије су намере и циљеви постављени као дуготрајни, комплексни и мултисекторски у реализацији, да би се мајке не само подстакле да рађају – већ да би се родитељи оснажили у дуготрајном процесу социјализације и персонализације деце.

¹³ Isidora Jarić, "Roditeljstvo i institucije u Srbiji: Studija slučaja usluge dnevnog boravka u osnovnoj školi", *Sociologija* 4, 56 (2014): 545–564. Налази о репродукцији културног хабитуса средње класе подударају се са ширим, социолошким истраживањима као што су Томаповић, "Primenjivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala", 111–123 i Stanojević, "Međugeneracijska obrazovna pokretljivost", 119–140.

¹⁴ Влада Републике Србије, Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. (Београд: Службени гласник РС 107, 2012).

ЛИТЕРАТУРА

Влада Републике Србије. Стратегија подстицања рађања. Београд: Службени гласник РС 25, 2018.

Влада Републике Србије. Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. Београд: Службени гласник РС 107, 2012.

Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику. *Усклађивање рада и родитељства*. Београд: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, 2017.

Републички завод за статистику. *Попис становништва, домаћинстава и станова. Школска сѐрема, ђисменосѝ и комјѝуѝерска ђисменосѝ*, Књ. 3. Београд: Републички завод за статистику, 2013.

Jarić, Isidora. "Roditeljstvo u institucije u Srbiji: Studija slučaja usluge dnevnog boravka u osnovnoj školi", *Sociologija* 56, 4 (2014): 545–564.

Koković, Dragan. "Kulturni kapital i nadoknađujuće obrazovanje". U *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, urednici Miloš Nemanjić i Ivana Spasić, 39–49. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију и Завод за проучавање културног развитака, 2006.

Stanojević, Dragan. "Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku". U *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, urednici Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, 119–140. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду и Ћгоја штампа, 2013.

Tomanović, Smiljka. "Primenjivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji". U *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, urednici Miloš Nemanjić i Ivana Spasić, 111–123. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију и Завод за проучавање културног развитака, 2006.

Vujović, Sreten. "Sociospatial identity of Belgrade in the context of urban and regional development of Serbia", *Sociologija* 56, 2 (2014): 145–166.

Mirjana Bobić and
Milica Vesković Anđelković

**RESPONDING TO THE CHALLENGES OF
BEING A PARENT/MOTHER
OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN**

Abstract

The paper operationalizes two goals objectives of the revised Birth Promotion Strategy, adopted by the Serbian Government in 2018: to balance work and parenthood and to lower the psychological cost of parenthood. The paper is structured around the results of the complementary, quantitative and qualitative field research, undertaken in 2019 in major Serbian cities and suburban settlements with the aim to determine the extent of parents' use of and satisfaction with the services provided by primary schools – i.e. after-school care and extracurricular activities, as well as to seek the opinions of other relevant stakeholders – headmasters, professional staff (teachers, pedagogues) and parents – on the challenges children

faced and the possible solutions in the infrastructure and school environment, the educational process (curricula, contents, teaching aids and methodologies, class organization, the quality of school staff, school year calendar, teacher–pupil relationship etc.), in the family, society and so forth. The research was exploratory (online survey and 9 interviews) and the respondents were predominantly women/mothers, mainly from Belgrade, highly educated, employed, professionals and artists, self-assessing as having decent living standards and, thus, belonging to the middle class, and whose children usually did not use the services provided by schools but rather attended paid activities and relied on informal support networks (grandparents and relatives). This is used as evidence in support of the hypothesis on the reproduction of the cultural habitus and social inequalities of middle class already at the early stages of education.

Keywords: primary school children, problems, parents, after-school care, extracurricular activities

ДРАГАН СТАНОЈЕВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски Факултет

Трагање за собом у приватној сфери – ново очинство као нови простор израза за мушкарце

Апстракт

У раду анализирамо наративе мушкараца који су очеви, и који по свом стилу родитељства припадају типу „новог очинства“. Два су питања која усмеравају рад и на која настојимо да одговоримо: 1. који аспекти родних улога, идентитета и пракси постају битни за стварање идентитета мушкараца? и 2. где су унутар породичног поља потенцијали за стварање неутралног родног поља? Највећи број испитаних очева истиче да у обављању родитељских и кућних обавеза не треба да постоје родне поделе, и да у њиховим случајевима оне не постоје. Процеси промене родних улога отварају простор за стварање и ширење неутралног подручја где одређене активности, попут спремања хране, чишћења, облачења детета и слично, постају чисто техничке и губе родну симболику. Али полагање права на присуство у приватној сфери, остварење примарног односа са дететом, као и легитимисање мушкарчевих родитељских компетенција – отвара питање и потенцијалне борбе унутар овог поља, борбе која је примарно одређена родним границама. Делегитимација приватног поља као специфично женског може представљати чин микрополитичке моћи, посебно уколико није праћена делегитимацијом осталих патријархалних улога које се приписују мушкарцима. Оно што нам изгледа као одродњавање приватног поља – може представљати ново родно прекомпоновање. Изједначавање мушкараца и жена на тржишту рада, као и одсуство гаранција да ће мушкарац макар финансијски бити примарни ослонац својој породици, наводи један број мушкараца да према професији почну да мењају однос, и да идентитетска упоришта проналазе на другим местима – унутар дома.

Кључне речи: ново очинство, маскулитет, одродњавање

Увод

■ Смањивање родне асиметрије, које се у јавној сфери дешава током двадесетог и двадесетпрвог века, логично је поставило питање шта се дешава у приватној сфери. И док је дуго одговор гласио да је излазак жене на тржиште рада доводио до њеног двоструког и троструког оптерећења, релативно недавно ситуација је почела да се мења и постала предмет истраживања из перспективе мушкараца. Иако споро и селективно, један број мушкараца је почео да се укључује у приватно поље и да преузима неке од обавеза које су традиционално сматране женским. Како изгледа када се мушкарци укључе у кућне и родитељске обавезе постало је значајна социолошка тема, јер је откривала на који начин се одвија приватна динамика која деконструише традиционалне родне улоге. Улазећи у приватно поље, мушкарци морају да осмисле своју позицију у њему. Могуће је да ће покушати да патријархалну хегемонију пресликају, поново осмисле или да суделују у њеном укидању. Предмет овог рада су управо такви мушкарци – они који су се упутили у приватно поље: њихова мотивација, тумачења како су се у том пољу снашли, и шта им у том пољу представља упориште.

У раду анализирамо праксе мушкараца који су очеви и који по свом стилу родитељства припадају типу „новог очинства“. Два су питања која ће усмеравати рад и на која ћемо настојати да одговоримо: 1. који аспекти родних улога, идентитета и пракси постају битни за стварање идентитета мушкараца? и 2. где су унутар породичног поља потенцијали за стварање неутралног родног поља? Првим – настојимо да одговоримо у ком правцу се помера тежиште мушкарчевог идентитета као родитеља, и коју улогу имају праксе које се дешавају у приватном пољу (попут свакодневних родитељских пракси, односа са дететом и супругом). Које све активности рефлектују очинство и да ли је хранитељска улога и даље централна. Другим – да ли и које одређене праксе за неке мушкарце унутар приватног поља престају да буду симболички везане за род и постају одродњене,

Рад је састављен из четири дела. У првом дајемо теоријско упориште, при чему су нам концепти *маскулинишети* и *одродњавања* послужили да поставимо дијапазон могућих тумачења пракси очева. У другом делу представљамо историјски развој очинства у Србији, а у трећем излажемо резултате истраживања – наративе очева. У последњем, четвртном делу – кроз дискусију полемички анализирамо наративе у светлу теоријских претпоставки.

Маскулинитет и очинство

Као што смо навели, улазак мушкараца у приватну сферу може са собом носити нове облике доминације, водити смањивању или одбацивању родних неједнакости. Зато су нам за анализу значајна два концепта: концепт *маскулинишења* и концепт *огрођавања* (*undoing gender*). Маскулинитет је појам који је у теоријским разматрањима и емпријским истраживањима задобио значајно место приликом објашњавања позиције мушкараца у „својој кожи“, у односу према супрузи/партнерки, породици и ширем друштвеном окружењу. Појам указује на специфичне конфигурације друштвено конструисаних родних пракси¹ помоћу којих долази до производње, репродукције и реконфигурања улога, пракси и идентитета мушкараца. Управо због тога маскулинитет, као и феминитет, пре указује на процес него на стабилан низ идентитета, пракси и репрезентација. Посебан аспект родних односа јесте неједнака расподела моћи која се инкорпорира у идентитете, перпетуира кроз (свакодневне) праксе и легитимише јавним дискурсима и доминантним репрезентацијама мушкости и женскости. Британ (Arthur Brittan) користи појам маскулинизма као идеологију која за циљ има да „оправда и натурализује доминацију мушкараца [...] и као такава она је идеологија патријархата“². Конел (Robert W. Connell) користи појам *хегемони маскулинишења* да опише исти однос на мало другачији начин. У основи хегемоног маскулинитета је моћ класификације, другим речима: укључивања, искључивања и градације. Хегемони маскулинитет не подразумева стабилне особине (коначан низ особина улога мушкараца), већ се односи на то да маскулинитет заузима хегемону позицију у родним односима, односима који су део борбе³.

Иако су неки од историјских извора маскулине моћи нестали, попут апсолутне патријархалне моћи оца у античком Риму

¹ Robert W. Connell, *Masculinities*, Second edition (Los Angeles: University of California Press, Berkeley, 2005); Marina Blagojević, "Transnationalization and Its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities", in *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, eds. Jeff Hearn Katherine Harrison and Marina Blagojević (New York: Routledge, 2014), 163–184.

² Arthur Brittan, *Masculinity and Power* (Oxford: Basil Blackwell, 1989), 4.

³ Connell, *Masculinities*, 76.

или патримонијалне моћи током средњег века⁴, традиционално подупрте улоге оца као моралног ауторитета у аграрним друштвима, или пак савремено растакање улоге мушкарца као хранитеља породице, и даље не значи да родна моћ нестаје. Нове околности најчешће значе и нове стратегије за доминацију у друштвеном пољу, пољу које је и даље обележено родним разликама, неравноправношћу и неједнакостима. Британ зато инсистира на томе да се маскулинизам трансформише у новим околностима, и да не постоје трансисторијски већ искључиво локално специфични изрази мушке доминације⁵.

Комплементарно изучавање родних облика неједнакости, заступа Франсин Дојч⁶ (Francine Deutsch) наглашавајући да је значајно фокусирати се и на питања када и на који начин односи постају мање обележени родом, када је род небитан за разумевање одређене интеракције, и да ли родне интеракције увек подразумевају неједнакости. Барбара Рисман⁷ (Barbara Risman) полази од рода као структуре, која постоји као и било која друга друштвена структура (на пример, економска) и која се манифестује на институционалном, интеракционом и индивидуалном нивоу. Али као и све структуре ни родна није статична, и мења се током времена: раније норме и очекивања од рода попуштају и отварају простор за много слободније кретање кроз праксе и интеракције без страха да ће исте бити обележене као родно непримерене. Овај простор *мешања* пракси симболички брише или замагљује границе рода и чини један део пракси и интеракција одродњеним. Практике које се најчешће виде као потенцијално одродњене унутар приватне сфере односе се на родитељске обавезе и домаћи рад⁸, те подразумевају промене у смислу егалитарне поделе родитељских и кућних обавеза, и промене значења које ове обавезе имају. За наш предмет изучавања је значајно

⁴ Žak Donzelo, "Vladanje posredstvom porodice"; u *Rađanje moderne porodice*, prir. Anđelka Milić (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988), 131–146.

⁵ Brittan, *Masculinity and Power*.

⁶ Francine Deutsch, "Undoing Gender", *Gender and Society* 21,1 (2007): 106.

⁷ Barbara Risman, "From Doing to Undoing: Gender as We Know It", *Gender and Society* 23, 1 (2009): 81–84.

⁸ Marta Domínguez-Folgueras et. al., "The house belongs to both': undoing the gendered division of housework", *Community, Work & Family* 20, 4 (2017): 424–443; Francine Deutsch, "Undoing Gender", *Gender and Society* 21, 1 (2007): 106–127.

јер „такве праксе отварају простор деконструкције како маскулиних тако и фемининих улога, а у конкретним случајевима испољавају се као родитељске, а не као мајчинске и очинске обавезе, дужности и праксе“⁹.

Досадашања истраживања показују да се родни односи у приватној сфери померају ка мањој асиметрији односа између мушкараца и жена како у економски развијеним земљама¹⁰ тако, нешто спорије, и у Србији¹¹. Иако мушкарци полако улазе у традиционално схваћену женску сферу, овај улазак је постепен и селективан и најчешће подразумева бирање активности које су забавне и интерактивне, а избегавање свакодневних репетитивних послова (попут чишћења, кувања и сл.). Нови очеви, као што ћемо видети, представљају стварни искорак у овом правцу, али са извесним лимитима.

Одакле смо кренули и где смо сада

Праксе и нормативи родитељства у Србији значајно су се мењали у последња два века под утицајем ширих друштвено-политичких процеса¹². Све до средине деветнаестог века на овим подручјима је доминирало аграрно становништво за које су били карактеристични патријархални сроднички односи. У овом периоду доминира модел *патријархалне сродничке групе засноване на њаширилокалности, њаширилинеарности и традиционалној очинству*. Унутар сродничког система старешина је према властима одговарао за поступке својих укућана, али је

⁹ Dragan Stanojević, *Novo očinstvo u Srbiji: sociološka studija o praksama i identitetima očeva* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2018), 227.

¹⁰ Mylene Lachance-Grzela and Genevieve Bouchard, "Why do women do the lion's share of housework? A decade of research", *Sex Roles* 63 (2010): 767–780; Majkl Jang i Piter Vilnot, "Razvoj simetrične porodice", у *Radanje moderne porodice*, прир. Anđelka Milić (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988), 234–255.

¹¹ Marija Babović, "Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007", у *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, ur. Anđelka Milić i Smiljka Tomanović (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2009), 135–150; Marina Blagojević-Hjuseon, *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život* (Beograd: UN Women, 2013).

¹² Stanojević, *Novo očinstvo u Srbiji*, 56–65.

имао моћ да их дисциплинује и кажњава уколико је то потребно. Постојала је јасна подела родних сфера и обавеза обележена доминацијом мушкараца. Мушка деца су имала већи симболички значај, представљала су континуитет породичног имена, и као таква била обележје мушкости за очеве. Кључне улоге оца старешине су биле *заштитица породице* и *ауторитет морално вођства*, док су нега деце и брига о њима биле активности које су обављале жене. Грађански законик донет 1844, према европским стандардима тог времена, и правно је кодификовао постојеће неједнакости између мушкараца и жена. Жена је економски, материјално и симболички била подређена свом супругу кроз механизме ограничавања наслеђивања, веома лимитараног родитељског права над децом у случају развода, допуштања запошљавања само у случају дозволе супруга и симболичког изједначавања жене и детета¹³. Па ипак, индустријализација и урбанизација су довеле до извесних промена, посебно у градским срединама. Измештање производње из домаће сфере довело је до стварања новог јаза између мушкараца и жена с обзиром да су мушкарци били чвршће везани за јавну а жене по правилу за приватну сферу. Сроднички оквир се полако сводио на све независнију нуклеарну јединицу унутар које се развијао посебан сензибилитет приватности и интимности. Грађанску, нуклеарну породицу карактерише доминантан модел *оца храниоца* чија је кључна улога да обезбеди материјалну потпору породици. Иако и други аспекти очинства (попут моралног ауторитета) и даље остају битни аспекти ове улоге, овај аспект постаје кључан у одређењу мушкости. Како наводи Британ, период Модерне је посебно обележен нормативом да су мушкарци довољно мушкарци тек уколико су способни да формирају породицу (односно да се ожене и имају децу) коју могу материјално да издржавају. Све мање од тога је указивало да су „мање“, или „недовољно“ мушкарци¹⁴.

Након Другог светског рата у Србији долази до значајнијих помака у правцу родне равноправности у јавној сфери: жене добијају право гласа, право да слободно располажу радном

¹³ Радина Вучетић, „Жена у граду“, у *Приватни живот код Срба у XX веку*, ур. Милан Ристовић (Београд: CLIO, 2007), 131–164; Зорица Дивац, „Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век)“, *Гласник Етнографског института САНУ* 54, 1 (2006): 219–232.

¹⁴ Brittan, *Masculinity and Power*.

снагом, право на наслеђивање, правно су позициониране као примарни родитељ и др. Па ипак, улазак жена на тржиште рада их није аутоматски изједначио с мушкарцима јер су заузимале мање престижне и мање плаћене позиције. У приватној сфери је и даље доминирао нешто модификовани приватни патријархат обележен двоструком оптерећеношћу жене (на послу и у кући), али су – услед дневних ритмова послова оба супружника, као и услед све веће финансијске самосталности жена – одређени помаци у приватној сфери ка мањој асиметрији били незаобилазни. Све до данас доминантан модел очинства почива на идеалу оца хранитеља који је притом и морални ауторитет, али је и нежан према својој деци. У расподели кућних и родитељских обавеза мушкарци се најчешће јављају као испомоћ само онда када је мајка спречена, а послови у приватној сфери и даље се перципирају као *женски*. Међу мушкарцима доминира идентитет *ћородичног човека* који почива на идентификацији с породицом као групом и који подразумева тзв. *сћандаргни ћакеш* који укључује: посао, каријеру, дом, супругу и децу¹⁵. Кључна разлика у родитељским идентитетима мушкараца и жена испољава се у томе што је овај идентитет код мушкараца уклопљен у *сћандаргни ћакеш* који се састоји од више улога, док је код жена он централан и независан од других улога. Тако је пословна сфера (и финансијско обезбеђивање породице) за мушкараца подједнако битна: и за каријеру и за његов успех и сатисфакцију као оца и супруга.

У последње време, осим претходног, полако почиње да се јавља још један модел очинства – *ново очинство*. Овај модел се препознаје по три кључне карактеристике: 1. вредности родне равноправности и једнакости, 2. пракси попутне и равноправне укључености мушкараца у родитељску негу, бригу и обављање домаћег рада, и 3. високом значају родитељског идентитета, који подразумева да извор идентитета мушкараца може почивати на родитељским активностима и домаћем раду. Крис Џенкс (Chris Jenks)¹⁶ наводи да су ризици које брак и партнерство носе са собом (у виду развода и раставе) довеле у питање стабилности

¹⁵ Nicholas Townsend, *The Package Deal: Marriage, Work and Fatherhood in Men's Lives* (Philadelphia: Temple University Press, 2002); Stanojević, *Novo očinstvo u Srbiji*.

¹⁶ Kris Dženkins, "Postmoderno dete", u *Sociologija detinjstva*, prir. Smiljka Tomanović, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2006), 72–79.

идентитета мушкараца с породицом као групом, и да су захтевали нова прилагођавања. Једно од решења је проналажење идентитетског сидра у односу са дететом, односу који почиње да се перципира као једини потенцијално трајни однос у животу. Овај преокрет је довео до све већег инвестирања мушкараца у приватну сферу и осмишљавања нових веза с њом било у новом маскулином или родно неутралном кључу. У сваком случају, нови идентитети мушкараца захтевају већи степен сензибилности за приватно поље, укљученост, и флексибилност како у партнерском тако и у родитељском односу.

Домаћа истраживања¹⁷ показују да од три наведена модела – трећи готово да је нестао (осим можда у неким територијално и социјално изолованим подручјима), други доминира, а трећи полако настаје унутар популације млађих, урбаних и боље образованих мушкараца. Подаци указују да вредности и праксе поделе родних сфера и даље доминирају међу популацијом, па тако највећи део домаћег рада и неге деце обављају жене¹⁸. Очеви се нешто чешће укључују у послове око деце него око домаћинства, али и тада у оне активности које су забавне и интерактивне попут играња са децом и успављивања¹⁹. Управо зато је значајно истражити популацију мушкараца који су спремни

¹⁷ Smiljka Tomanović, "Odlike roditeljstva", u *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, ur. Anđelka Milić (Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2010), 177–195; Smiljka Tomanović, "Tranzicije u porodičnom domenu", u *Mladi – naša sadašnjost*, Smiljka Tomanović i dr. (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2012), 127–146; Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji* (Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016).

¹⁸ Marina Blagojević, "Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000. Urođnjavanje cene haosa", u *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ur. Silvano Bolčić i Anđelka Milić (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2002), 283–314; Babović, "Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007"; Mirjana Bobić, "Partnerstvo kao porodični podsistem", u *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, ur. Anđelka Milić i dr. (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2010), 115–146; Tomanović, "Tranzicije u porodičnom domenu"; Tomanović, Stanojević i Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*; Marina Blagojević-Hjerson, *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život* (Beograd: UN Women, 2013).

¹⁹ Babović, "Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007"; Tomanović, "Odlike roditeljstva".

да направе још већи искорак у правцу изједначавања мушкараца и жена и у приватној сфери, и видети какво значење овај искорак има.

Методологија рада

Имајући у виду да је основна идеја рада проучавање нових облика пракси очева – истраживање је било фокусирано на „нове очеве”.²⁰ У истраживањима се недовољно конзистентно и јасно дефинише овај појам, али бисмо могли да кажемо да он укључује мушкарце који у домаћим пословима и родитељским обавезама партиципирају у истој мери као и њихове супруге, који прихватају вредности родне и родитељске равноправности и којима је идентитет оца високо на скали идентитета. Управо зато смо издвојили оне мушкарце који имају овакве особине и са њима обавили полуструктурисане интервјуе. Процедура селекције испитаника је имала следећи ток. Најпре смо направили електронски упитник са 25 индикатора којима смо мерили степен укључености у родитељске обавезе, вредности родне и родитељске равноправности и значај родитељског идентитета у односу на друге идентитете. За испитанике је уведен и критеријум да им је прво дете старости од две до седам година. Овај период и даље подразумева интензивну негу и бригу родитеља, али је истовремено довољно удаљен од фазе након рођења детета, када још увек долази до привикавања на нове улоге, те тако указује на већ формиран обаразац родитељства и начин поделе родитељских улога пара. Упитник је дистрибуиран на интернету преко друштвених мрежа и електронском поштом. За две недеље је упитник попунило 103 испитаника од којих је 45 одговарало профилу „нових очева”. Са 24 оца обављени су интервјуи *лицем у лице* (осим у три случаја када су разговори обављени путем видео линка), а просечна дужина разговора износила је око 90 минута.

²⁰ Овај је рад базиран на истраживању очева (2014. године), које је представљало део докторске дисертације аутора. Емпиријски материјал који је коришћен у овом раду, делимично је анализиран и објављен у књизи *Novo očinstvo u Srbiji: sociološka studija o praksama i identitetima očeva*. (Београд: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2018).

Формиран је узорак тако да изражава хомогену популацију „нових очева“ и на тај начин нам пружа могућности да препознајемо различите обрасце унутар ове популације. Према социодемографским карактеристикама очеви имају следећа обележја: према образовном нивоу њих 19 има завршен факултет, пет средњу школу, сви су запослени, 16 њих је из Београда, а остали су из других градова у Србији.

За анализу материјала користили смо метод анализе наратива. Под наративима подразумевамо начин на који индивидуе кроз причу о себи, свом животу, конструишу свој идентитет и другим људима на мање или више кохерентан начин представљају себе. На овај начин нам дају одговоре на то како виде себе, сопствени животни пут, због чега су сада у тој ситуацији и како доживљавају друге људе и свет око себе²¹. Наративи подразумевају одређени степен логичке и вредносне кохерентности, која се односи на то да је у наративима могуће (и веома значајно) открити делове који стоје у међусобној вези изражавајући одређени образац или смисао. Ова веза се најчешће назива *зайлеш*,²² и чини један од основних механизма груписања и излагања личних искустава и мишљења²³. Наративе ћемо анализирати уз помоћ категоријске анализе, што значи да ћемо унутар одређених тематских целина, на пример поделе родитељских обавеза, настојати да препознамо сву разноликост заплета. Из појединачних наратива смо издвојили три тематске целине: (а) родну поделу кућних обавеза, (б) родну поделу родитељских обавеза и (в) однос према професији и каријери који чине окосницу која треба да нам укаже на значај приватне, родитељске и професионалне сфере у животу *нових очева*. Унутар сваке од наведених целина трагали смо за заплетима, након чега смо их међусобно упоређивали са идејом формирања дистинктивних образаца у праксама, вредностима и односима очева.

²¹ Amia Lieblich, Tammar Zilber and Rivka Tuval-Mashiach, "Narrating Human Actions: The Subjective Experience of Agency, Structure, Communion, and Serendipity", *Qualitative Inquiry* 14, 4 (2008): 613.

²² *Ibid.*

²³ Jane Elliot, *Using Narrative in Social Research Qualitative and Quantitative Approaches* (London: SAGE Publications Inc, 2005), 4.

Промене у правцу родне једнакости

Нема разлика у ономе што раде мушкарци и жене као родитељи

Популација истраживаних очева сасвим сигурно припада категорији оних који теже родној равноправности у приватној сфери, и то како у родитељству тако и око осталих домаћих послова. Већина њих родитељске улоге види као улоге које су „очишћене од рода“, или би такве требало да буду. Начелно сви очеви се слажу да и мушкарци и жене могу да буду подједнако добри родитељи и да разлике у степену ангажмана у кући и око деце, као и разлике у родитељским компетенцијама не би требало да постоје. Немања тако сведочи да су улоге у домаћинству и родитељству измењиве и „*да би што требало да се пријлиће умнојоме, да шу не би требало да буде неких великих разлика. [...] А око послова око деце, васпитања, чувања и храњења, ја мислим ајсолушно да је што ајсурдно шврдити (да постоје разлике). Мислим јлућо је да кажем 'ово ће мајка, ово ја не моју'*“.

На сличан начин подели родних и родитељских улога прилази и Небојша, који наводи да је његов резон следећи: „*океј што је наше деце, дакле није моје или твоје да шоме нужно припадају одређени послови, шу једноставно мораш да даш све од себе, било да се ради о мењању пелена, кућању, прављењу клоје, до набавке ствари, вођењу у шетњу, вођењу у обданиште, дакле што нису послови који не моју да се поделе*“.

Душан такође не види да подела рада и обавеза унутар домаћинства и родитељства треба да буде по родним линијама. Он чак наводи да и када одређена подела између партнера постоји, као у његовом случају, то је пре израз техничке расподеле и логистике, а не симболичког значаја који има одређена делатност. „*Можда сам атипичан родишљ, атипичан ошца, збој шоја што не схватам нешто што посебно ошца треба да ради, што мајка треба да ради, или посебно муж и жена у смислу породице, у смислу брака. Не моју да кажем рецимо, ја идем у кућовину, а ти сиремаш ручак. Немам нешто што само ја радим и нешто што само жена ради. Има, у ствари, само жена ставља веш у машину, а што не зашто што ја не знам што да радим, нећо зашто што је она рекла е јусши мене што да радим збој лојистике, данас нам треба ово, сушра нам треба оно, ово ћу пре, ово ћу касније, ја збој шоја, да би сортирала. Ешћо, она што ради, а ја срећујем кухињу и судове*“.

Ови очеви свим родитељским обавезама приступају из перспективе нечега што је неопходно обавити да би дете адекватно одрастало и да би домаћинство адекватно функционисало, а да је питање ко ће које послове обављати питање организације и договора између партнера/супружника који почива на саморазумевању одсуства посебних садржаја мушких и женских улога. Обавезе се чак по свом садржају и симболичком значају не третирају као мушке и женске већ као свакодневни послови за које су начелно подједнако способни и спремни и они и њихове супруге.

Један број очева истиче да постоје одређене разлике између мушкараца и жена као родитеља. Они сматрају да су оне део природних разлика везаних за рађање и дојење код жена, и да као такве нису и не треба да буду предуслов за родну поделу родитељских сфера, и обављање свакодневних послова. Ненад наводи да биолошке разлике нису препрека родној једнакости, јер *„осим онога што су рекле биологија и природа, не видим да треба нешто специјално да се разликују отац и мајка. Ја њој и кувам и храним је и кућам је“*. Он се присећа да је дете хранио „на флашицу“ док је било мало, и да биолошке разлике између мушкараца и жена не представљају основ за поделу сфера и компетенција већ представљају резултат културних пракси.

Ако се, у наративима ових очева, занемаре биолошке разлике, већина очева је на становишту да родитељство и све што се дешава унутар приватне сфере нема и не треба да има родни предзнак.

Неких разлика ипак има

Иако тврде да приликом обављања свакодневних послова род није битан, осам очева ипак види одређене разлике у односу са дететом које приписују специфичностима рода мајке и оца. Најчешћа особина која издваја мајку је нежност према деци, особина која имплицира већу блискост, а кључне особине оца су ауторитет и истрајност који су неопходни за суочавање детета са спољним светом. Миљан наводи да је он тај који је одговоран за учење детета „тежим вештинама“, за шта је у односу са децом неопходна чврстина која неретко недостаје његовој супрузи.

„Ја сам је научио да вози бицикл. Милена није успела то, зато што је појусљива. Ја нисам био појусљив, не знам како бих то

рекао, оно као ошџац-колац, мало ошџрије док је нисам наџерао да не одуџаје. Тако да би џи неки делови моџли да буду очински. Учење једне џрубље џприроде. Нисам хџео с овим да кажем да жене не умеју да буду џрубље, умеју и џе како. Та чврџина, би моџла да буде џај неки мушки, односно очински део".

Драган такође примећује да су кључне разлике између њега и његове супруге на релацији ауторитет/емотивна блискост, и он сматра да се ова разлика може објаснити искуствима трудноће и рађања који жене чине попустљивијом и осетљивијом према деци. Он је начелно против тога да родне разлике треба да утичу на стил родитељства мајки и очева, али да без обзира на то, његово искуство говори да се разлике ипак испољавају.

„Ја сам џроџив џоџа да џосџоји, али џосџоји самом улоџом биолоџком. Мајка је мајка, носила је џо деџе девџџ месеци у сџомаку, и увек је слабија џрема деџеџу и кад џреба и кад не џреба. Увек имам џу расџраву са суџруџом џџо му џоџусџи кад не џреба. Њој је увек жао [...]. Мислим да џо вуче џричу из џе биолоџије, из џоџа џџо џа је иџак она родила, и џџо су мајке самим џим мекше, и деца џо осећају. И џу је џа разлика улоџа мајки и очева. И увек је џу ошџац који исџагне џрубљи“.

На готово идентичан начин и Милан објашњава улоге оца, али и да је кључна разлика између мушкараца и жена у емотивној размени за коју жена има више а мушкарац мање капацитета.

„Мислим да ошџац мора комџлеџно да буде укључен у функционисање џородице, а у џо сџада, свакако, и одџајање деџеџа. Мора и да окуџа џо деџе, да џомаже у храњењу, џресвлачењу, да мази деџе, да се иџра с њим. Подела џослова џреба да буде на равне часџи. Међуџим, имам уџисак да је мајка нежнија, жене умеју више да исџоље џо емоџивно. Емоџивно имају моџућностџ да више дају неџо мушкарци. Тако да је у џом емоџивном смислу суџруџа више аџаџована од мене, у смислу, џоџ некоџ мажења, џеџања, џевања. Све друџо мислим да џреба и ошџац да обавља“.

И очеви који истичу постојање одређених родних разлика у родитељству исте и третирају као такве, не имплицирајући потенцијално мање или више вредне особине, већ део специфично родног искуства. Ово искуство има своју примену у одређеном домену родитељства, па тако мајке могу имати нешто више способности да децу емоционално и социјално стабилизују, док очеви могу на адекватнији начин децу „изложити“ искуствима и водити их кроз процес суочавања са спољним светом који

функционише по правилима другачијим и суровијим од оних унутар родитељског дома.

Друга кључна разлика коју очеви истичу почива на блискости коју мајка и дете природно остварују а коју отац тек треба да успостави. За разлику од природне везе, током трудноће и дојења, која нужно постоји између мајке и детета, ова веза не постоји између оца и детета. Како Филип наводи он је морао да пронађе специфично мушки начин да се „умеша“ у однос између мајке и детета у новом кључу.

„Досџа сам размишљао о џоме. Размишљао сам кроз еволуцију да љеда шџа су очеви радили. Биолошки, оџац, као код животиња, више није љоџребан да деџе љреживи од џренуџка оџлођавања, љоџ џренуџка џај човек може да несџане, мислим џако је и код људи, биолошки, мајка је џа која је љоџребна деџеџу, љо јесџ она која ља љрво инкубира у свом џелу, ља онда ља рађа, и онда може да ља храни наредне две-џри љодине. А оџац је џуквално од љоџ џренуџка нељоџребан, љледано биолошки. И мени је љо било врло фасцинанџно у љочеџку. И увек сам љокушавао да нађем своју улоју. У људском друџџву џи као оџац мораш да нађеш неку улоју“.

Миљан наводи да је мајка та која је дете родила и током првог периода имала много интензивнији односа са дететом. Отац се налази „мало са стране“ и најчешће тек може да помогне. Отац тек треба да успостави однос са дететом а „мајка и деџе имају однос, ајд' да кажем, љреко додира [...] деџе љрво види мајку, онда љочиње љолако да се на џу љрану љавну дода још једна љрана, љо је џаџа“. Иако Миљан сведочи да он подржава однос који имају његова партнерка и ћерка он као отац је настојао да се труди да „да џај однос не љосџане самодовољан. Јер онда ја исџадам из иџре и онда сам љокушавао да кажем, еј, љосџојим и ја овде“.

На сличан начин и Слободан сматра да су деца емотивно блискија мајкама јер су и телесно везана за њих док отац *долази касније, некако љокушава да изџради свој однос са џим деџеџом и џај однос није ни љо једном биолошком односу везан, нељо човек мора да ља изџради на неки начин, џиме шџо ће биџи некако љријаџељ, шџо ће се иџраџи с џим деџеџом, шџо ће биџи ауџориџеџ, шџо ће разне неке грује сџвари радиџи“.*

Наведена искуства указују да мушкарци улазећи у приватну сферу улазе на терен где се могу осећати као секундарни родитељи онда када желе да остваре интензиван однос са својом децом, однос који деца имају са мајком. Будући да им недостају

искуства трудноће и дојења, односно интензивнијег физичког контакта са дететом, они морају да осмисле овај однос и да на известан начин тек заузму неопходно место у дететовом животу. Ма колико материјално обезбеђење породице било значајно, њиме се тек посредно остварује однос између родитеља и детета. За разлику од биолошке компоненте коју има однос између мајке и детета, однос који отац успоставља са дететом је по својој суштини друштвени однос, али однос који по садржају тежи да буде веома сличан односу између мајке и детета. Зато је питање границе до које је одродњавање родних родитељских улога могуће – ствар интерпретације улоге оца у овом троуглу.

Улога хранитеља – специфично мушка?

Сви испитаници у истраживању, били су запослени и били су веома битан финанијски ослонац своје породице. Праксе очева нам откривају да је традиционални идентитет хранитеља под-разумеван и део друштвених очекивања. Иако се промене дешавају у смислу освајања приватне сфере, идентитет очева полако бива начет несигурним позицијама на тржишту рада, ниским приходима и недостатком сатисфакције у професионалној сфери што доводи до мањка идентификација и жеље да се пронађе друго идентитетско упориште. У наративима очева доминирају два заплета која објашњавају њихов идеални однос између посла и родитељства. У првом посао предствља независан извор сатисфакције и битан део идентитета, док у другом посао представља нужност, неопходност да се новац заради за обезбеђење породице и сам по себи је пре извор фрустрације него задовољства.

У првом случају очеви сматрају да посао и каријера представљају израз њихове креативности, амбициозности и индивидуалности. Милан, лекар сматра да он не би волео да се одрекне своје каријере, јер је и сам доста уложио у образовање и још увек се усавршава. Дејан, приватни предузетник каже да је њему посао веома битан и да не би могао себе да замисли да седи код куће и брине се искључиво о деци. Иако су деца примарни фокус и њега и његове супруге која с њим ради у фирми, дугогодишњи напори да се компанија изгради и добије респектабилан статус њега чине незаобилазним актером, тако да каже: „*овако како сад сјоје сџвари, ја бих шешко могао да се одрекнем каријере, још тио*

сам ја шај који углавном доноси послове, мислим већина посла зависи од мене овде [...] У сивари, схваћамо да ако хоћеш карријеру, да мораше мало да ускраћиваш деци".

На сличан начин и Душко, IT стручњак који ради у иностраној фирми, себе види у професионалној сфери „мислим да смо ми радохолличари, али у неком нормалном смислу. Мислим да би нам било досадно, барем мени. Можда не бих радио у овом обиму, али радио бих сигурно". Дарко, наставник на факултету такође свој посао види као веома битан извор идентитета без ког не би себе могао да замисли. Себе не може да замисли једино у улози родитеља који је посвећен искључиво деци: „не бих, јер прилично је изазован посао и напашујући по себи, а не тражи пуно времена, иако да не верујем да су неке велике шансе да би се то десило, ни за мене ни за суирују. „[...] ја радим на државном факултету највећем у земљи, на прилично персоничном месту".

Још један аспект који очеви истичу јесте тај да је за породицу као групу и за дете веома важно да родитељи раде, и зато је битно да оба родитеља раде. Миљан истиче да чак и у ситуацији да има довољно материјалних средстава да би радио и даље јер по њему: „породица, колика год да је, треба да буде сува која се стално меша. Не може један да седи код куће, јер онда већ напашују неки јазови. Треба радити на тој некој једнакости између улога које послоје у фамилији." Према њему здрава динамика настаје када оба партнера имају, поред партнерске и родитељске улоге, и свој лични живот и професионално испуњење. Драган сматра да је за социјализацију детета неопходно да адекватне праксе усваја од својих родитеља, па каже: „за васпитање деце је добро да родитељ ради. Иако ми можемо да пуштамо и стално смо заједно, дете мора да схвати да то није нормалан живот. Нормалан је живот да бориш се и да радиш. Мени је драго што он то схвати. Тада иде на посао да бих ја себи могао да кућим ирачку".

Неки очеви би се радо одрекли зарађивања и евентуално наставили да се баве занимљивим и креативним делом посла. У ситуацијама да њихове супруге имају стабилније и боље плаћене послове, или да имају алтернативни извор прихода они би се радо одрекли негативних аспеката својих послова. Душан, IT стручњак се присећа да је о томе заправо размишљао и да би у том случају радио: „нешто што не мора да доноси зараду, што би било на ивици професионалности а што би ме испуњавало у смислу

да ја ѿо сѿварно волим да радим. Не мора да буге везано за ИТ [...]. Тако да је одговор да, да ѿосѿоји ѿа мојућносѿ и не бих имао ѿроблем са ѿим, ни жена не би имала ѿроблем са ѿим. Баш смо разѿоварали о ѿоме. Није ми ѿо сѿрано, ниѿи сам ја као у фазону, е, ја морам да радим".

Они очеви који су под већим притиском на послу, са вишим степеном неразумевања за њихове родитељске обавезе, који имају мање шансе да зараде, или који обављају мање креативне и награђујуће послове неретко сведоче да им професионална улога служи само и искључиво за материјално обезбеђење породице, и да када би постојали услови да не морају да раде, да би радо остали код куће. Лука, војно лице које обавља и додатни посао каже: *„кад би сад и она радила у некој доброј фирми с добром ѿлаѿом, на ѿослу би осѿао онај који има ѿрихвѿљивиѿи ѿосао, да може да узме и слободан дан и ѿако даље, али и ѿлаћениѿи ѿосао, да може да се живи од ѿоѿа“.*

И Мирко који ради као туристички водич, са аранжманима који подразумевају релативно дуга одсуства и нестабилне приходе наводи да у ситуацији: *„кад би нас двоје имали неке феноменалне ѿослове [...], немам ѿојма ја бих навијао да се ја ѿосвеѿим деѿи. Не моју ѿо сад у овој сиѿуацији да урадим јер сам ја ѿај који ће да донесе више новца неѿо она, ѿако да је лоѿично да она одусѿане од свој ѿосла неѿо ја од свој“.*

Најизраженији пример отклона од посла представља Петар који на послу проводи превише времена, нема адекватну ни материјалну ни професионалну сатисфакцију, а ситуацију у којој његова супруга још увек студира и обавља тек по неки хонорани посао на њега ставља велико бремене одговорности. Зато и каже да би највише волео да не мора да ради и да може да се посвети породици и детету. *„Ја бих ѿо највише волео, заисѿа. Значи, не знам, ја кад сам код куће и кад се деѿи реѿимо ѿај викенд, ѿај дан да сам код куће, ја онда узмем, кренем да сређујем, само да ме нико не избаци најоље [...], ја бих више волео да седим кући, јер сам исфрусѿиран ѿиме ѿѿо сам ѿо цео дан у ѿиѿелама [...]. Проблем је ѿѿо заисѿа радим ѿуно, једносѿавно, волео бих више да сам кући. Мислим, не видим груѿи разлој осим ѿоѿа, ово је ѿлавни разлој. Више бих волео да сам код куће, да више времена ѿроводимо заједно. Али, једносѿавно, ѿосао је ѿакав да ѿонекад имам и ѿо 240 саѿи месечно. Значи ѿолико ѿроведем на ѿослу“.*

Дискусија

Два су могућа начина да се мушкарци укључе у приватну сферу. Први би подразумевао својеврсну *маскулину окућацију* мајчинских пракси²⁴, а други *одродњавање*, односно пребацивање одређених пракси на родно неутрални терен. Делегитимација приватног поља као специфично женске сфере је нешто што отвара врата мушкарцима да се у ово поље укључе као компетентни актери. За један број мушкараца родитељство представља сферу у коју они могу и желе да се укључе као равноправни са својим супругама/партнеркама, и у том процесу користе другу наведену стратегију. Највећи број испитаних очева истиче да у обављању родитељских и кућних обавеза не треба да постоје родне поделе, и да у њиховим случајевима оне не постоје. Уколико чак и мушкарци некада обављају неке традиционално мушке послове у већој а традиционално женске послове у мањој мери, то је израз супружничког договора и логистике функционисања породице пре него родних очекивања. Некада традиционалне поделе могу опстајати али без садржаја, симболике и укорењености у идентитетима, те указују на процес деконструкције маскулиних и фемининих улога и идентитета. Ко ће спремити храну, пресвући дете, ставити га у кревет и прочитати му причу пре спавања према тумачењу наших испитаника не зависи од тога ко му је отац а ко мајка (осим када мајка доји дете). Овај процес отвара простор за стварање и ширење неутралног подручја где одређене активности, попут спремања хране, чишћења, облачења детета, и сл., постају чисто техничке и губе родну симболику. Јер по речима једног испитаника „*судови се морају ојраћи и ђубре избацићи јер у сујрошном ћемо се заразићи, а ко ће шо урадићи је ђошћуно небдићно*".

Иако нам вредности и праксе у наративима већине испитаника дају за право да размишљамо у овом правцу, ипак треба бити опрезан будући да у истраживању имамо само једну страну – мушку.

Неки очеви су навели да они препознају одређене разлике између мајки и очева, и да су ове разлике било део биологије,

²⁴ Аутор је имао прилике да се у истраживањима сусретне и са овим феноменом, који је изражен доминацијом мушкараца и у приватној сфери (преко родитељске неге, бриге и компетенција) задржавајући патријархални вредносни оквир.

било део специфичног родног искуства и социјализације. У првом случају сама чињеница да мајка носи дете током трудноће и да га после тога доји, утиче на стварање једне чвршће, интимније и емотивније везе између ње и детета. Неопходност успостављања равнотеже приликом социјализације пада на оца који мора да покаже ауторитативнију, „грубљу“ природу и омогући детету одрастање у свету у ком ће се пред дете поставити извесна очекивања.

Одређена директна искуства кроз која пролазе жене, попут трудноће, порођаја, дојења – недостају мушкарцима због чега се могу осетити као секундарни родитељи. У прошлости је њихова улога била посредна, али с новим тенденцијама очеви настоје да изграде директан однос са дететом. Зато се нови очеви неретко „умећу“ у дијаду која постоји између мајке и детета, односа који је континуиран, који се доживљава као природан, и који је традиционално био искључиво сфера жене. Улазак у ову сферу за мушкарце најчешће значи „тапкање у мраку“ и осмишљавање своје улоге од нуле. Границе осмишљавања ове улоге су најчешће оне које се тумаче као биолошке, и могу представљати и границе процеса одродњавања. Чак и онда када се мушкарци укључују у поље родитељства и приватну сферу – њихова мотивација може бити примарно родна. Она може почивати на жељи да се као мушкарци позицинирају унутар сплета односа на исти или сличан као њихове супруге. Полагање права на присуство у приватној сфери, остварење примарног односа са дететом, као и легитимисање мушкарчевих родитељских компетенција отвара питање и потенцијалне борбе унутар овог поља, борбе која је примарно одређена родним границама. Делегитимација приватног поља као специфично женског поља може представљати чин микрополитичке моћи, посебно уколико није праћена делегитимацијом осталих патријархалних улога које се приписују мушкарцима. Тако да оно што нам изгледа као одродњавање приватног поља – може представљати ново родно прекомпоновање.

Последњи аспект мушкарчевог идентитета – професионални идентитет, представља како аутономни извор сатисфакције, тако и део родитељског одговорног понашања. У првом случају професија је начин да се мушкарац креативно, уз друштвено признање кроз посао оствари, а у другом да као одговоран родитељ обезбеди материјалне услове за своју породицу. Код наших испитаника је овај аспект у великој мери зависио од њихове позиције

на тржишту рада. У случајевима када су обављали сигурније, креативније и боље плаћене послове, посао је за њих имао аутономни извор сатисфакције и био истакнут идентитет мушкараца. Када су обављали мање стабилне, лошије плаћене послове, или када су имали лоше услове рада – онда је посао перципиран као нужно зло, чија је функција да се материјално обезбеди породица, а стварни извор идентитета је тражен унутар породичног поља и посебно односа са дететом. Изједначавање мушкараца и жена на тржишту рада, као и одсуство гаранција да ће мушкарац макар финансијски бити примарни ослонац својој породици, наводи један број мушкараца да према овом аспектима живота почну да мењају однос и да идентитетска упоришта проналазе на другим местима.

Да ли ново очинство доноси нове облике маскулинитета или суделује у креирању једног поља које је родно неутрално? За сада, на основу наратива наших испитаника, можемо да видимо да постоје индиције и за једно и за друго: за губљење некада јасних родних граница у приватном пољу, али и за уобличавање специфично мушких искустава као родитеља. Да ли ће ова искуства имати потенцијал да на нови начин осмисле и перпетуирају родне неједнакости у приватној сфери остаје за нова истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучетић, Радина. „Жена у граду“. У *Приватни живот код Срба у XX веку*, уредник Милан Ристовић, 131–164. Београд: СЛЮ, 2007.
- Дивац, Зорица. „Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век)“. *Гласник Етнографског института САНУ* 54, 1 (2006): 219–232.
- Babović, Marija. “Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007”. U *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, urednice Anđelka Milić i Smiljka Tomanović, 135–150. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2009.
- Blagojević, Marina. “Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000. Urođnjavanje cene haosa”. U *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, urednici Silvano Bolčić i Anđelka Milić, 283–314. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2002.
- Blagojević, Marina. “Transnationalization and Its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities”. In *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, editors Hearn Jeff, Katherine Harrison and Marina Blagojević, 163–184. New York: Routledge, 2014.
- Blagojević-Hjusun, Marina. *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women, 2013.
- Bobić, Mirjana. “Partnerstvo kao porodični sistem”. U *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, urednica Anđelka Milić, 115–146. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2010.
- Brittan, Arthur. *Masculinity and Power*. Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- Connell, W. Robert. *Masculinities*. Second edition. Los Angeles: University of California Press, Berkeley, 2005.
- Deutsch, Francine. “Undoing Gender”. *Gender and Society* 21,1 (2007): 106–127.
- Domínguez-Folgueras, Marta, Jurado-Guerrero, Teresa, Botía-Morillas, Carmen and Amigot-Leache Patricia. “The house belongs to both’: undoing the gendered division of housework”. *Community, Work & Family* 20, 4 (2017): 424–443.
- Donzelo, Žak. “Vladanje posredstvom porodice”. U *Rađanje moderne porodice*, priredila Anđelka Milić, 131–146. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988.
- Dženkins, Kris. “Postmoderno dete”. U *Sociologija detinjstva*, priredila Smiljka Tomanović, 72–79. Beograd: Zavod za udžbenike, 2006.
- Elliot, Jane. *Using Narrative in Social Research Qualitative and Quantitative Approaches*. London: SAGE Publications Inc, 2005.

- Jang, Majkl i Piter Vilmot. "Razvoj simetrične porodice". U *Rađanje moderne porodice*, priredila Anđelka Milić, 234–255. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988.
- Lachance-Grzela, Mylene and Genevieve Bouchard. "Why do women do the lion's share of housework? A decade of research". *Sex Roles* 63 (2010): 767–780.
- Lieblich, Amia, Tammar Zilber and Rivika Tuval-Mashiach. "Narrating Human Actions The Subjective Experience of Agency, Structure, Communion, and Serendipity". *Qualitative Inquiry* 14, 4 (2008): 613–631.
- Risman, Barbara. "From Doing to Undoing: Gender as We Know It". *Gender and Society* 23, 1 (2009): 81–84.
- Stanojević, Dragan. *Novo očinstvo u Srbiji: sociološka studija o praksama i identitetima očeva*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2018.
- Tomanović, Smiljka. "Odlike roditeljstva". U *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, urednica Anđelka Milić, 177–195. Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2010.
- Tomanović, Smiljka. "Tranzicije u porodičnom domenu". U *Mladi – naša sadašnjost*, urednici Smiljka Tomanović i drugi, 127–146. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2012.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. *Postajanje roditeljem u Srbiji*. Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016.
- Townsend, Nicholas. *The Package Deal: Marriage, Work and Fatherhood in Men's Lives*. Philadelphia: Temple University Press, 2002.

Dragan Stanojević

ASSERTING ONESELF IN THE PRIVATE SPHERE – NEW FATHERHOOD AS MEN’S NEW ARENA

Abstract

In this paper we will analyse the narratives of fathers whose parenting style is described as “new fatherhood”. To that end, we will seek to answer the following two guiding questions: 1. Which aspects of gender roles, identities and practices are essential to creating a man’s identity? 2. Which areas within the family sphere are potentially conducive to the evolution of gender neutral practices? Most of the interviewed fathers maintain that there should be no gender-based divisions in parenting and household duties and that, in their particular cases, there really are none. This process opens the space for creating and expanding a neutral area where certain activities such as cooking, cleaning, dressing the child etc. become purely technical and devoid of

gender symbolism. However, claiming one’s right to be present in the private sphere, establishing a fundamental relationship with a child, as well as asserting the legitimacy of male parenting competences, raises the issue of a potential rivalry within this sphere, a rivalry that is primarily determined by gender boundaries. The delegitimization of the private area as a distinctively female area can be an act of micro-political power, especially if it does not coincide with the delegitimization of other patriarchal roles attributed to men. Therefore, what appears to be undoing gender in the private sphere may actually be new gender positioning. The equalization of men’s and women’s position in the labour market and the absence of guarantees that men will be the primary breadwinners causes a number of men to change their attitudes towards the professional life and to find identity anchors elsewhere – inside their homes.

Keywords: new fatherhood, masculinity, undoing gender

НЕБОЈША РАДУНОВИЋ

Српска академија наука и уметности, Београд

О сексуалном и репродуктивном здрављу жена и мушкараца*

Апстракт

У раду је реч о учесталости полно преносивих инфекција међу девојкама и младићима у Републици Србији, као и великом броју намерних прекида трудноћа, што са собом носи бројне компликације. Полно преносиве инфекције могу се пренети с мајке на дете пре, у току или након рођења. Трудне жене с полно преносивим болестима имају већи ризик за побачај и превремени порођај. Статистике здравственог стања Србије упућују на податке да велики број становника оболева од болести које су се могле спречити. Као мера превенције веома је значајна шире схваћена промоција репродуктивног здравља, која треба да подстакне младе на размишљања о браку, породици, биолошки најбољем периоду живота за рађање и односу између жене и мушкарца. Сведоци смо пораста броја жена које одлажу рађање за касни репродуктивни период због социјалних разлога, с погрешном идејом да поступци асистираних репродуктивних технологија могу да надоместе пад фертилности у каснијем животном добу. Демографска обележја Републике Србије карактеришу забрињавајући подаци о смањењу популације и старењу становника, те је у бројним законским и стратешким документима истакнут значај репродуктивног и сексуалног здравља.

Кључне речи: трудноћа, инфертилитет, репродуктивно здравље, асистиране репродуктивне технологије, демографски изазови

* Прилог је резултат рада на пројекту „Изучавање фетоплацентног развоја у трудноћи насталој асистираном репродукцијом“, Српске академије наука и уметности у 2019. години, на чему се захваљујем.

КОВИД-19, трудноћа и асистиране репродуктивне технологије

■ У току писања овог рада актуелна је пандемија вирусом КОВИД-19 (COVID-19). Брзо ширење инфекције вирусом КОВИД-19 широм света донело је нове изазове, велики број по-гођених појединаца и повезане смртности током неколико недеља. Професионалне институције, укључујући Амерички факултет за акушерство и гинекологију (American College of Obstetrics and Gynecology) и Британски краљевски факултет акушера и гинеколога (The British Royal College of Obstetricians & Gynaecologists), обезбедили су специфичне смернице за труднице, на основу врло ограничених података и искуства с претходним вирусима корона, укључујући САРС-КоВ (SARS-CoV) и МЕРС-КоВ (MERS-CoV).¹ За пацијенте је веома корисно да се сачини писани вишејезични резиме научних доказа о трудноћама с вирусом корона.² Третмани асистираних репродуктивних технологија готово су обустављени, да би се смањило ризик за инфекцију и сачували ресурси система здравствене заштите, а у складу с препорукама најрепрезентативнијих удружења за хуману репродукцију широм света. Италијански научници су закључили да хитно узимање јајних ћелија код онколошких пацијената мора увек бити загарантовано, а аспирација јајних ћелија, код жена које су старије животне доби или имају смањену оваријалну резерву, не може се одлагати на неодређено време.³

Полно преносиве болести

Полно преносиве болести су инфективне болести које се преносе путем сексуалног односа. У пракси се и даље сусрећемо с гонорејом, сифилисом, хламидијом, микоплазмом, уреоплазмом, болешћу под називом меки шанкр, венеричним

¹ Antonio La Marca et al., "COVID-19: lessons from the Italian reproductive medical experience", *Fertility and Sterility* 113, 5 (2020): 920.

² *Ibid.*, 921.

³ Alberto Vaiarelli et al., "COVID-19 and ART: the view of the Italian Society of Fertility and Sterility and Reproductive Medicine", *Reproductive BioMedicine Online* 40, 6 (2020).

лимфогранулозом, грам позитивним и грам негативним бактеријама, хепатитисом Б, хепатитисом Ц, гениталним херпесом, хуманим папилома вирусом, кондиломима (полним брадавицама), стидним вашима, трихомонијазом и кандидијазом. Тренд пораста HIV-а/AIDS-а и даље постоји.

Инфекције могу бити вирусне, бактеријске, паразитарне и гљивичне. Полно преносиве болести могу узроковати упалну болест карлице, карцином грлића материце и неплодност. Неке се могу пренети са мајке на дете пре, у току или након рођења. Трудне жене са полно преносивим болестима имају такође већи ризик за побачај и превремени порођај. Хламидија је најчешћа полно преносива болест.⁴ Већина оболелих од хламидије не зна да болују и тако је шире. Статистике здравственог стања Републике Србије упућују на податке да велики број становника оболева од болести које су се могле спречити. Карцином грлића материце је једна од таквих болести која се може спречити ако жена долази редовно, најмање једном годишње, на гинеколошки преглед.

Пажња стручне јавности посебно је усмерена на карцином грлића материце, који је једна од најчешћих малигних неоплазми, и узрок умирања жена од карцинома у земљама у развоју. По обољевању и умирању од цервикалног карцинома – Србија је у врху међу европским земаљама.⁵ За разлику од других аногениталних карцинома, карциному цервикса утеруса увек претходи перзистентна инфекција хуманим папилома вирусом.

Учесталост полно преносивих инфекција је висока и међу девојкама, и међу младићима. Оваква небрига у младости може касније водити до проблема с плодношћу.

⁴ Институт за јавно здравље Крагујевац, „Шта требате знати о полно преносивим болестима?“, преузето 12.05.2020, <http://www.izjzkg.rs/centri/centar-za-promociju-zdravlja/111-sta-trebate-znati-o-polno-prenosivim-bolestima>.

⁵ Катарина Седлеци, „Искуства са ХПВ вакцином у свету и код нас“, у *Од донације јајне ћелије до донације миџохондрија. Има ли џу ризика?*, ур. Небојша Радуновић (Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2019), 46.

Инфекције и компликације трудноће

Инфекције представљају једну од најчешћих компликација трудноће. Инфективни микроорганизми могу деловати штетно на плод током целе гестације, па чак и пре оплодње. Дејство инфективних агенаса може бити директно или индиректно. Док директно дејство подразумева прелазак микроорганизма у плод, с развојем инфективног процеса у његовим ткивима, индиректно микроорганизми проузрокују секундарне ефекте запаљенског процеса.⁶ Ембрионалне инфекције и даље представљају проблем који може довести до губитка трудноће, пре свега занемаривањем узрока који воде превременим порођајима. Зато је потребно редовно одржавање хигијене, редовно контролисање вагиналног бриса у интервалима од три до четири недеље, као и обављање вагиналних ултразвучних прегледа у том периоду, како би се спречиле компликације прскања водењака, превременог порођаја и губитка трудноће.

Иако откривање ембрионалних инфекција и даље постоји као проблем, напредак медицинске технологије доприноси њиховом ранијем откривању и успешном лечењу. Када је реч о терапијама, већи број студија наводи да је примена започињала доста касно „када знаци локалне инфламације и инфекције представљају само последицу већ настале колонизације феталних мембрана са микроорганизмима као што је *U. urealyticum*, а самим тим бивала и мање ефикасна. Зато сматрамо да се прави учинак примене антибиотске терапије у спречавању прематуритета може очекивати само ако је она започета пре него продукти инфламације или пак сама инфекција допру до феталних мембрана“.⁷

⁶ Александар Љубић и др., „Детекција ембрионалне инфекције – фантазија или реалност“, у *Зборник радова XXXV Гинеколошко-акушерске недеље Српског лекарског друштва* (Београд: Српско лекарско друштво, Гинеколошко-акушерска секција, 1991), 313.

⁷ Небојша Радунковић и др., „Превремени порођај и примена антибиотика“, у *Зборник радова 13. конгреса гинеколога-ојстетричара Југославије*, ур. Александар Љубић и Јелена Дуканац-Стаменковић (Београд: Удружење гинеколога и опстетричара Југославије, 2001): 261.

Намерни прекиди трудноће

У Републици Србији је присутна дуга историја великог броја намерних прекида трудноћа као и понављање намерних прекида трудноћа у току репродуктивног периода жене. Подаци за 1986. годину показују да је број абортуса у Србији износио 212.400.⁸ Имајући у виду да је, према евиденцији Републичког завода за статистику, број живорођене деце у 1986. години износио 99.419, јасно је да је број намерних прекида трудноћа био око два пута већи од броја рођене деце на годишњем нивоу. Такви показатељи су Србију сврставали међу земље с највећим бројем обављених намерних прекида трудноће у Европи.

Компликације абортуса могу бити повреде, инфекције, запаљење органа мале карлице, крварење и психички проблеми, што може касније да отежа остваривање жељене трудноће. Такође је битна и способност гинеколога који обавља интервенцију да минимализује ризике.

Медикаментни начин прекида трудноће јавио се као одговор на покушаје да се смање ризици везани за хируршку интервенцију абортуса и то углавном они који се односе на акциденте везане за анестезију (морталитет до 1%), инфекцију (и могући стерилитет) и повреде гениталних и других органа у току интервенције. Значајни су и психолошки аспекти абортуса и одбојност жена према хируршким интервенцијама у које прекид трудноће свакако спада.⁹

Методe контрацепције и едукација о сексуалном и репродуктивном здрављу

Осим апстиненције, кондом је најбољи начин заштите од полно преносивих болести. Орална хормонска контрацепција штити од трудноће, али не од полно преносивих болести. Циљ нам је да промовишемо рађање деце, али треба имати у виду да правилно коришћена контрацепција, може да унапреди репродуктивно и опште здравље и повећа стопу наталитета.

⁸ Мирјана Рашевић, „Да ли је евидентиран број абортуса у Србији реалан?“, *Стишовништво* 46, 2 (2008): 9.

⁹ Јелена Стојнић и др., „Медикаментни абортус мифепристоном и мисопростомом у Србији и Црној Гори“, *Војносанишески преглед* 63, 6 (2006): 559.

У циљу ширења знања о репродуктивном здрављу и очувању плодности како међу стручњацима, тако и у широј јавности, Удружење за хуману репродукцију Србије већ дуги низ година организује међународне симпозијуме и објављује научне публикације с радовима о најновијим достигнућима у овој области.

Промоција репродуктивног здравља међу младом генерацијом је утолико значајнија уколико се зна да је репродуктивно здравље становништва Србије, посматрано из макроаспекта, оптерећено озбиљним проблемима као што су: распрострањеност конзервативне контроле рађања у којој доминира *coitus interruptus* и последично, у случају када се трудноћа не жели или не може прихватити, прибегавање намерном прекиду трудноће.¹⁰

Затим, из микроаспекта, намеће се потреба да се најпре у породици разговара о одговорном понашању и девојака и младића како би се спречиле нежељене трудноће и како би се превенирале сексуално преносиве болести и смањио број сексуалних партнера. Најзад, веома је значајна шире схваћена промоција репродуктивног здравља која би требало да подстакне младе на размишљања о браку, породици, биолошки најбољем периоду живота за рађање (од 20. до 30. године живота) и односу између жене и мушкарца.

Пожељно је да се здравствене службе прилагоде потребама младих: једноставнијим приступом саветовалиштима и едукацијом младих у школама и преко медија, а нарочито путем интернета, као најчешће коришћеног средства информисања младих људи. Очување и унапређење стања репродуктивног система, његових функција и процеса у популацији младих има јасне здравствене и демографске добробити.¹¹

¹⁰ Мирјана Рашевић, „Образовање младих за заштиту репродуктивног здравља“, *Зборник Института за педагошка истраживања* 38, 2 (2006): 473.

¹¹ Мирјана Рашевић и Катарина Седлеци, „Да ли има помака у квалитету заштите сексуалног и репродуктивног здравља младих у Србији?“, у *Ог донације јајне ћелије до донације миџохондрија. Има ли шу ризика?*, ур. Небојша Радуновић (Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2019), 11.

Демографски показатељи Републике Србије – изазови за заједницу и струку

Демографска обележја Републике Србије карактеришу забрињавајући подаци о смањењу популације и старењу становника. Посебно узнемиравајућа чињеница јесте податак да је од 1992. до 2018. године (26 година) број становника у Републици Србији само на основу природног прираштаја смањен за преко 700 хиљада.¹²

За скоро седам деценија (између 1950. и 2018. године) број живорођене деце на годишњем нивоу смањен је за око 100 хиљада, са 163,3 хиљаде у 1950. на 63,9 хиљада у 2018. години. Према подацима Клинике за гинекологију и акушерство, Клиничког центра Србије у Београду, пре 35 година на Клиници је обављано око 11.000 порођаја на годишњем нивоу, док је 2018. обављено свега 5.602 порођаја.

Просечна старост мајке у Србији је 30 година.¹³ Старосна граница за рађање се стално помера. Сада је у већини случајева од 35 до 40 година, чему доприносе и социјални разлози, као и спремност жена за привремено повлачење с посла у првој години родитељства. Природа је уредила да су жене најплодније од 20. до 30. године живота. Што је жена старија могућност зачећа је све мања. Оно што је ново и упозоравајуће у последњих 15 година јесте да се у Србији све већи број жена нису оствариле као мајке у току свог репродуктивног периода.

Наша држава покушава да различитим мерама за подстицање рађања смањи овај забрињавајући дугогодишњи „негативни раст“ становништва.

Лечење неплодности жена и мушкараца

Нису само жене одговорне за неплодност, како се раније веровало. Сада је узрок неплодности код брачног пара све чешће мушкарац. У односу на жене, мушкараци су мање спремни да потраже помоћ лекара када дође до проблема са зачећем.

¹² Гордана Бјелобрк, „Демографски изазови у Републици Србији“, у *Ог донације јајне ћелије до донације миџохондрија. Има ли њу ризика?*, ур. Небојша Радуновић (Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2019), 18.

¹³ *Ibid.*

Тражење узрока инфертилитета обично почиње с прегледом и тестирањем мушкарца, јер је поступак мање компликован.

Све присутнији ендокрини дисруптори у нашем свакодневном животу значајно утичу како на сперматозоиде, тако и на јајне ћелије. Резултати истраживања потврђују значајан утицај пушења, конзумирања алкохола, кофеина, начина исхране, степена физичке активности, као и експозиције репродуктивним токсинима (Бисфенол А) на исход процедура вантелесне оплодње.¹⁴ На нормалну продукцију сперматозоида и јајних ћелија утичу: токсини околине, неки лекови (стероиди), изложеност повишеној температури, неудобном вешу, јонизујућем зрачењу, тешким металима, неким органским растворима и пестицидима. За разлику од жена где су јајне ћелије добро заштићене – код мушкараца су гонаде изложеније штетним агенсима. Додајмо, да о очувању плодности морају подједнако да воде рачуна и мушкарци и жене.

Да би се предупредила неплодност најважније је да се од ступања у сексуалне односе користе кондоми. И најмање инфекције могу касније да буду погубне за зачеће. Неопходно је и за најмању промену обратити се лекару, уз редовне рутинске контроле.

Лечење неплодности често је дуготрајан, вишегодишњи процес. Неплодност (инфертилитет) је стање где након годину дана, и поред редовних сексуалних односа без коришћења контрацепције, не долази до зачећа. Ово стање се може разврстати на примарни инфертилитет (где није било трудноћа уопште) и секундарни инфертилитет (где су постојале претходне трудноће).

Супротно, плодност (фекондитет) је шанса за настанак оплодње током једног менструалног циклуса. Код младих здравих парова очекује се да током једног месеца до зачећа дође у 20% до 25% случајева.¹⁵ Подаци говоре да је неплодношћу захваћено од 10% до 15% парова репродуктивне доби. Евалуација плодности оба партнера препоручује се након годину дана незаштићених редовних сексуалних односа, односно након шест месеци код жена

¹⁴ Елиана Гаралејић, „Токсични ефекат никотина на плодност жена“, у *Хумана репродукција и генетика – утицај на поштомство*, ур. Небојша Радунковић (Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2018), 86.

¹⁵ Небојша Радунковић, „Основе лечења неплодности“, *Acta Clinica* 9, 3 (2009): 13.

преко 40 година старости. Треба скренути пажњу на то да половина парова оствари трудноћу у току друге године неплодности. Због тога се већина парова с разлогом сматра субфертилним пре него инфертилним, с обзиром на то да се код њих трудноћа на крају ипак оствари, уколико им се да довољно времена.

Постоји јасан инверзни однос између старости жене која жели да рађа и њене фертилне способности. С порастом година старости жене расте и стопа инфертилитета или другим речима – свака година која се није искористила за остваривање материнства води у све теже остварење трудноће и чешће губитке трудноће. Популацији жена старосне групе између 35 и 39 година инциденца инфертилитета са 14% расте до 25%.¹⁶ Сведоци смо пораста броја жена које одлажу рађање за касни репродуктивни период због социјалних разлога, с погрешном идејом да поступци биомедицински потпомогнуте оплодње могу да компензију пад фертилности у каснијем животном добу.¹⁷

Узроци неплодности могу бити: мушки фактор (разне врсте неправилности спермограма), овулаторни фактор (поремећаји овулације, смањена оваријална резерва), оштећења јајовода са зачепљењем и паратубалним прираслицама (укључујући и ендометриозу), утерусни фактор, системска обољења, цервикални и имунолошки фактор и необјашњиви разлози.¹⁸ Према учесталости, најчешћи узроци неплодности су: неправилности спермограма (30%), неправилности овулације (25%) и оштећење јајовода (20%).¹⁹ Испитивање фертилитета се концептуално може поједноставити на утврђивање: постојања овулације, нормалне анатомије женског гениталног тракта и нормалних карактеристика семена.

У откривању узрока неплодности веома је важна тачна дијагноза. Инфертилитет се може успешно третирати терапијом лековима и припремним операцијама за каснију репродукцију. У циљу третмана инфертилитета данас се примењују бројни поступци, при чему врста поступка пре свега зависи од природе поремећаја.

¹⁶ Гаралејић, „Токсични ефекаш“.

¹⁷ Светлана Спремовић Рађеновић, „Када, коме и по каквим критеријумима предложити донацију ооцита“, у *Од донације јајне ћелије до донације миџохондрија. Има ли њу ризика?*, ур. Небојша Радуновић (Београд: Нови Астакос: Удружење за хуману репродукцију Србије, 2019), 67.

¹⁸ Небојша Радуновић, „Основе лечења неплодности“.

¹⁹ *Ibid.*

Код стимулације овулације и планирања односа основни задатак индукције (стимулације) овулације је ослобађање (једне или више) јајних ћелија из јајника. Примењује се пре свега код жена код којих је узрок инфертилитета хормонски поремећај као и стање звано синдром полицистични оваријум (који онемогућују нормално ослобађање јајне ћелије). Основ успеха је и тачно одређивање времена за коитус. Стога праћење раста фоликула (фоликулометрија) и препознавање тренутка овулације (ослобађање јајне ћелије) – представљају срж овог поступка.

Интраутерусна инсеминација је метода биомедицински потпомогнутог оплођења која подразумева убацивање претходно обрађеног семена у материчну шупљину уз помоћ катетера. Ова метода првенствено се примењује код нешто лошијег спермограма и постојања гинеколошког проблема на нивоу цервикалног канала.

Вантелесна оплодња-класичан облик – представља поступак којим се из јајника извлаче јајне ћелије, спајају се у лабораторијским условима са сперматозоидима партнера, и враћају у материцу развијени ембриони. Поступак се првенствено примењује у ситуацијама када је поремећена проходност јајовода (онемогућују пролаз јајној ћелији), постоји поремећај у овулацијама због хормонских поремећаја (отежан раст и развој фоликула и ослобађање јајне ћелије из њега), постојања ендометриозе, густог цервикалног секрета, и сниженог квалитета семена (у виду смањеног броја сперматозоида, смањене покретљивости и лоше морфологије као последица хроничних болести, повреда карлице, дечјих болести, операција абдомена или репродуктивних органа, присуства неправилности мушких репродуктивних органа (варикоцела, тумор) и хормонских поремећаја.

Микроасистирана фертилизација представља технику која је револуционарно изменила третман тешких облика мушког стерилитета, до скоро сматраних нелечивима. Суштину методе представља директно убацивање једног одабраног сперматозоида у јајну ћелију сложеним системом микропипета и манипулатора. Методу употпуњује могућност вађења сперматозоида из самог епидидимиса, или ако је потребно из тестиса.

Раширеност методе вантелесне оплодње у развијеним земљама говори о томе да је проблем неплодности у порасту. У Данској се, рецимо, више од 12% укупног броја деце рађа из поступака вантелесне оплодње, с тенденцијом сталног раста. Анализе

показатеља успешности примене и доступности услуга асистираних репродуктивних технологија и демографске пројекције њиховог будућег доприноса порасту светске популације увелико постоје и вредне су пажње.²⁰ Појединци који свој живот дугују асистираним репродуктивним технологијама, тихо ће дати значајан допринос демографском расту и социјалном напретку. Прве бебе зачете поступком вантелесне оплодње широм света сада постају родитељи. Можемо да будемо сигурни у предвиђање, изузимајући глобалну хуманитарну или економску катастрофу, да ће крајем 21. века живети стотине милиона људи, чије ће постојање на овај или онај начин зависити од репродуктивних технологија.²¹

Жене се рађају са одређеним бројем јајних ћелија и квалитет сперме мушкараца опада с годинама. Савремени начин живота чини да се трудноћа, а самим тим и родитељство све чешће одлажу за каснију животну доб. Разлоге треба тражити у психолошкој и економској цени родитељства, или зато што особа тражи правог партнера. Репродуктивна медицина данас иде толико далеко да се женама предлаже замрзавање јајних ћелија без медицинске индикације, како би се искористиле за каснију употребу. Ипак важно је напоменути да ова метода носи и ризике у погледу тога да су подаци о успеху и безбедности ограничени.²² Данас су усавршени протоколи криопрезервације сперме, јајних ћелија, ембриона, бластоциста и оваријалног и тестикуларног ткива и постали су лабораторијска рутина.²³ Свакако морамо да напоменемо и медицинске разлоге због којих је потребно да се изврши замрзавање репродуктивних ћелија и ткива за каснију

²⁰ Небојша Радуновић и Лела Шурлан, „Популационе мере и неплодност као друштвене појаве – изазови за заједницу и струку“, у *Хумана репродукција и ђенеџика – уџицај на џоџомсџво*, ур. Небојша Радуновић (Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2018), 57.

²¹ Malcolm J. Faddy and Matthew D. Gosden, Roger G. Gosden, “A demographic projection of the contribution of assisted reproductive technologies to world population growth”, *Reprod Biomed Online* 36, 4 (2018): 456.

²² Valerie L. Peddie and Siladitya Bhattacharya, “Request for ‘social egg freezing’”, in *Assisted reproduction techniques challenges and management options*, eds. Khaldoun Sharif and Arri Coomarasamy (New York: John Wiley & Sons, 2012), 159.

²³ Лела Шурлан и Небојша Радуновић, „Криопрезервација гамета, оваријалног и тестикуларног ткива и ембриона“, *Acta Clinica* 9, 3 (2009): 244.

употребу, што је могуће урадити и код мушкараца и код жена. Нека од таквих стања су карциноми, уколико се открију у раној фази али и неке немалигне болести. Донација јајних ћелија и сперматозоида представља алтернативно решење за лечење инфертилитета. Донација је предмет различитих законских, етичких и религиозних недоумица у различитим културама. У току 2014. године, око 12% свих циклуса вантелесне оплодње у Сједињеним Америчким Државама рађено је с донираним јајним ћелијама, уз запањујуће високу стопу трудноћа од 40% код жена у петој деценији живота.²⁴

Мере превенције репродуктивног здравља

Мере превенције репродуктивног здравља односе се на врло широк спектар друштвених, породичних и стручних активности и поступака и значе: подстицати раније рађање побољшавајући социоекономске услове живота уз стварање здраве животне средине; промовисати жене као мајке (нарочито као мајке више деце); јачати позитивну улогу друштвених медија (мењати јавно мњење како би се схватио значај репродуктивног здравља и у том смислу спроводити медијске кампање); престанак пушења; умерено конзумирање алкохола и строга забрана коришћења наркотика; здрав начин живота; превенција гојазности; васпитање и едукација адолесцената (одговорно понашање у погледу сексуалних односа: превенција раног ступања у сексуалне односе и честих промена партнера, избегавање ризичних сексуалних односа, информисање о мерама заштите и значају планирања породице, редовни систематски прегледи: општи физикални преглед; гинеколошки преглед, узимање брисева и упућивање на бактериолошки преглед, присуство хламидије, микоплазме, уреаплазме, колпоскопија и Папаниколау брис, скрининг на хумани папилома вирус, трансвагинална ултрасонографија); превенција болести гениталних органа (скрининг и лечење инфекција, цисте јајника, превенција пелвичних инфламаторних болести, екстраутерине трудноће); анализа спермограма, спермокултуре, уретралног бриса, мања изложеност лековима, вирусима,

²⁴ Спремовић Рађеновић, „Када, коме и по каквим критеријумима”.

радијацији; испитивање и лечење поремећаја менструалног циклуса; испитивање и лечење ендокриних дисфункција; дијагностика системских болести; сексуални односи (квалитет, компатибилност, учесталост, поремећаји); смањење броја интервенција и примена поштедне хирургије у малој карлици (цистектомије, аднексектомије, салпингектомије, миомектомије, апендектомије са компликацијама, адхезиолизе, ексцизије грлића и конизације, трахелектомије, операције које нарушавају анатомске односе у малој карлици); очување фертилитета код онколошких пацијената и третман жена у породицишту.

Законска регулатива у Републици Србији

У Републици Србији је у бројним националним законским и стратешким документима истакнут и подржан значај репродуктивног и сексуалног здравља. Уједно, женама се у вези с планирањем породице као посебно осетљивој категорији осигураника, обезбеђује и финансијска подршка за подстицање рађања. Читав сет мера предвиђају следећи закони и стратегије: Закон о јавном здрављу (Службени гласник РС, 15/2016), Закон о здравственој заштити (Службени гласник РС, 25/2019), Закон о здравственом осигурању (Службени гласник РС, 25/2019), Закон о правима пацијената (Службени гласник РС, 45/2013), Закон о забрани дискриминације (Службени гласник РС, 22/2019), Закон о равноправности полова (Службени гласник РС, 104/2009), Закон о биомедицински потпомогнутој оплодњи (Службени гласник РС, 40/2017. и 113/2017), Закон о поступку прекида трудноће у здравственој установи (Службени гласник РС 16/1995. и 101/2005), Стратегија јавног здравља у Републици Србији 2018–2026. године (Службени гласник РС, 61/2018), Уредба о националном програму здравствене заштите жена, деце и омладине (Службени гласник РС, 28/2009), Стратегија развоја здравља младих у Републици Србији (Службени гласник РС, 104/2006), Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године (Службени гласник РС, 22/2015), Национална стратегија за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године (Службени гласник РС, 4/2016), Стратегија подстицања рађања (Службени гласник РС, 25/2018), Стратегија за превенцију и контролу HIV инфекција и AIDS-а до 2025. године (Службени гласник РС, 61/2018), Национална стратегија за

спречавање и сузбијање насиља над женама у породици и у партнерским односима (Службени гласник РС, 27/2011) и Уредба о националном програму очувања и унапређења сексуалног и репродуктивног здравља грађана Републике Србије (Службени гласник РС, 120/2017).

Закључак

У закључку пођимо од оног што знамо и без посебних стручних анализа. Потребна је стална информисаност жена и мушкараца о одговорном понашању у вези с планирањем породице и здравим материнством. Кључ правог животног успеха је спој каријере и рађања деце. На томе треба да се ради, како би се утицало на младе људе да формирају такве животне вредности. Нема веће среће, успешније каријере или било чега на овом свету што човек може да доживи, него што је осећање које има када држи сопствено дете у наручју.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелобрк, Гордана. „Демографски изазови у Републици Србији“. У *Од донације јајне ћелије до донације миџохондрија. Има ли шу ризика?*, уредник Небојша Радуновић, 17–20. Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2019.
- Гаралејић, Елиана. „Токсични ефекат никотина на плодност жена“. У *Хумана рејродукција и јенешика – ушџицај на љошомсџво*, уредник Небојша Радуновић, 86–88. Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2018.
- Институт за јавно здравље Крагујевац. „Шта требате знати о полно преносивим болестима?“ Преузето 12.05.2020.
<http://www.izjzkg.rs/centri/centar-za-promociju-zdravlja/111-sta-trebate-znati-o-polno-prenosivim-bolestima>.
- Љубић, Александар, Борислав Лазаревић, Жарко Пилић, Небојша Радуновић, Марина Бујко и С. Жерјев. „Детекција ембрионалне инфекције – фантазија или реалност“. У *Зборник радова XXXV Гинеколошко-акушерске неђеље Срџској лекарској друшџва*, 313–315. Београд: Српско лекарско друштво, Гинеколошко-акушерска секција, 1991.
- Радуновић, Небојша. „Основе лечења неплодности“. *Acta Clinica* 9, 3 (2009): 13–42.
- Радуновић, Небојша и Лела Шурлан, „Популационе мере и неплодност као друштвене појаве – изазови за заједницу и струку“. У *Хумана рејродукција и јенешика – ушџицај на љошомсџво*, уредник Небојша Радуновић, 57–58. Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2018.
- Радуновић, Небојша, М. Первулов, С. Милићевић, М. Гојнић, Т. Шаљић, А. Славковић и Ј. Стојнић. „Превремени порођај и примена антибиотика“. У *Зборник радова 13. конџреса јинеколођа-оџсџеџричара Јуџославије*, уредници Александар Љубић и Јелена Дуканац Стаменковић, 261–263. Београд: Удружење гинеколога и опстетричара Југославије, 2001.
- Рађеновић Спремовић, Светлана. „Када, коме и по каквим критеријумима предложити донацију ооцита“. У *Од донације јајне ћелије до донације миџохондрија. Има ли шу ризика?*, уредник Небојша Радуновић, 66–68. Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2019.
- Рашевић, Мирјана. „Образовање младих за заштиту репродуктивног здравља“. *Зборник Инсџишџица за љедаџошка исџраживања* 38, 2 (2006): 472–485.
- Рашевић, Мирјана. „Да ли је евидентиран број абортуса у Србији реалан?“ *Сџановнишџтво* 46, 2 (2008): 7–21.
- Рашевић, Мирјана и Катарина Седлецки. „Да ли има помака у квалитету заштите сексуалног и репродуктивног здравља младих у Србији?“ У *Од донације јајне ћелије до донације миџохондрија. Има ли шу ризика?*, уредник Небојша

- Радуновић, 11–15. Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2019.
- Седлецки, Катарина. „Искуства са ХПВ вакцином у свету и код нас“. У *Ог донације јајне ћелије до донације митохондрија. Има ли шу ризика?*, уредник Небојша Радуновић, 46–49. Београд: Нови Астакос, Удружење за хуману репродукцију Србије, 2019.
- Стојнић, Јелена, Александар Љубић, Катарина Јеремић, Небојша Радуновић, Иван Тулић, Владимир Бошковић и Јелена Дуканац. „Медикаментни абортус мифепристоном и мисопростолом у Србији и Црној Гори“. *Војносанитетски преглед* 63, 6 (2006): 558–563.
- Шурлан, Лела и Небојша Радуновић. „Криопрезервација гаметa, оваријалног и тестикуларног ткива и ембриона“. *Acta Clinica* 9, 3 (2009): 235–254.
- Faddy Malcolm J., Matthew D. Gosden, and Roger G. Gosden, “A demographic projection of the contribution of assisted reproductive technologies to world population growth”. *Reprod Biomed Online* 36, 4 (2018): 455–458.
- La Marca, Antonio, Craig Niederberger, Antonio Pellicer and Scott M. Nelson. “COVID-19: lessons from the Italian reproductive medical experience”. *Fertility and Sterility* 113, 5 (2020): 920–922.
- Peddie, Valerie L. and Siladitya Bhattacharya. “Request for ‘social egg freezing’”. In *Assisted reproduction techniques challenges and management options*, editors Khaldoun Sharif and Arri Coomarasamy, 159–164. New York: John Wiley & Sons, 2012.
- Vaiarelli, Alberto, Carlo Bulletti, Danilo Cimadomo, Andrea Borini, Carlo Alviggi, Silvia Ajossa, Paola Anserini, Gianluca Gennarelli, Maurizio Guido, Paolo Elvi-Setti, Antonio Palagiano, Roberto Palermo, Valeria Savasi, Antonio Pellicer, Laura Rienzi and Filippo M Ubaldi. “COVID-19 and ART: the view of the Italian Society of Fertility and Sterility and Reproductive Medicine”. *Reproductive BioMedicine Online* 40, 6 (2020): 755–759.

Abstract

The paper discusses the frequency of sexually transmitted infections among girls and boys in the Republic of Serbia, as well as the large number of induced abortions, resulting in numerous complications. Sexually transmitted infections can be transmitted from mother to child before, during or after childbirth. Pregnant women with sexually transmitted diseases have a higher risk of miscarriage and premature birth. Serbian health statistics indicate that a considerable proportion of the population suffer from diseases that could have been prevented. A broad concept of reproductive health promotion is a very important prevention

measure, which should also influence the thoughts of young people about marriage, family, the best period of life for childbirth from a biological perspective and the relationship between women and men. We are witnessing an increase in the number of women postponing childbirth to a late reproductive period due to social reasons, with the misconception that assisted reproductive technology practices can compensate for the decline in fertility in later life. The demographic characteristics of the Republic of Serbia are characterized by unsettling data on population decline and population aging. In the Republic of Serbia, the importance of reproductive and sexual health has been recognized through numerous legal documents.

Keywords. pregnancy, infertility, reproductive health, assisted reproductive technologies, demographic challenges

ЈЕЛЕНА СТОЈИЛКОВИЋ ГЊАТОВИЋ

Универзитет у Београду, Географски факултет

Да ли жене живе дуже од мушкараца у Србији?

Апстракт

Дужи животни век жена у односу на мушкарце последица је интеракције биолошких, бихејвиоралних и кохортних детерминанти које обликују динамичан бројчани однос полова у различитим старостима. Популација Србије потврђује демографску константу да жене живе дуже од мушкараца, као и да је највећа разлика у очекиваном трајању живота на самом рођењу, да би након лаганог опадања разлика код млађих кохорти дошло до готовог изједначавања у дуговечности код најстаријег становништва. У последњих пола века дошло је до корених промена у моделу смртности женске популације, које су заслужне за готово све помаке у очекиваном трајању живота укупног становништва. Најмлађе категорије жена највише су утицале на ова повећања све до деведесетих, када је препознат неповољнији образац смртности код женског него код мушког становништва. Без регресивних трендова у морталитету женског становништва током деведесетих, разлике између полова биле би још веће. Као највећи заокрет у последњих петнаест година: женско и мушко становништво старије од 60 година значајно повећава допринос укупном повећању очекиваног трајања живота у односу на млађе старосне категорије. Анализа података о здравим годинама живота потврђује постојање мушко-женског здравственог парадокса, што је уједно и најупечатљивији закључак који можемо извести на тему полних неједнакости. Иако жене имају дуже очекивано трајање живота, процентуално, мушко становништво проводи већи део живота без великих здравствених тегоба.

Кључне речи: очекивано трајање живота, диференцијални морталитет, полна структура, здраве године живота

Први обриси изучавања mortalитета становништва као фундаменталне демографске области почели су са Џон Гронтом (John Graunt) који је пре готово четири века успео да формулише прве таблице mortalитета приказавши смртност популације Лондона. Осим што је још тада примећен диференцијални mortalитет између урбаних и руралних средина, забележене су и разлике у смртности између мушког и женског становништва. Средином 17. века су први пут примећене статистичке разлике између полова захваљујући чињеници да су 1629. године укључени подаци о кршеним и умрлим према полу у англиканској цркви у Лондону¹ Ниже вероватноће преживљавања мушкараца Гронт није видео само као последицу биолошког детерминизма, већ их је посматрао у ширем оквиру друштвених, правних, политичких, економских и културних норми и правила због којих је мушкарцима придодео особине оних који су „више неумерени од жена и више умиру због својих порока“. Такође, он први примећује да се више мушкараца рађа, али да више њих и умире.² Изјава да у Лондону живи „на сваке три жене један мушкарац, док је на другим местима на четрнаест жена долазило тринаест мушкараца“ – без конкретних је доказа или примера, али описује општи став у датом времену.³

С друге стране, постоје чињенице које се морају имати у виду када се говори о разлици у дужини живота према полу, рецимо – не могу се ограничити на један град као у Гронтовом случају, а да постављене у историјски контекст ипак фаворизују мушки пол и то сматрати општим правилом. Чини се да је дужи животни век мушкараца обележио скоро целокупни развитак људског рода, све до модерних времена, чему иде у прилог чињеница да су жене те које су током дуге демографске транзиције рађале велики број деце, што је представљало велики ризик по здравље. Енорман матерински mortalитет у време када је очекивано трајање живота било испод 30 година – последица је раног отпочињања

¹ Sarah Hawkes and Kent Buse, "Analysis of gender in health and development", *Lancet Child Adolesc Health* 1, 3 (2017): 166.

² John Graunt, *Natural and political observations, mentioned in a following index, and made upon the bills of mortality, with reference to the government, religion, trade, growth, ayr, diseases, and the several changes of the said cit* (London: Tho Roycroft, 1662), 49.

³ Margaret Pelling, "Far too many women? John Graunt, the sex ratio, and the cultural determination of number in seventeenth-century England", *The Historical Journal* 59, 3 (2016): 696.

репродуктивне фазе с кратким интергенезичким интервалима и високим стопама рађања. Тек развитком медицине и повећањем доступности њених резултата, као и побољшања социјалног статуса жена, долази до већих промена у смртности, што је довело до политичких, социјалних и економских ефеката који су упркос својој значајности често недовољно уважени. Тачка преокрета настаје почетком 20. века када су створени услови за радикалан преокрет у диференцијалном морталитету према полу.⁴

Корените промене у демографском понашању које су обележиле последњи век односе се на значајно смањење фертилитета жена, који данас достиже најниже забележене вредности. Овај тренд је свакако имао утицај и на промену у обрасцима смртности полова, јер је редукција рађања била праћена и великим медицинским помацама које су жене боље „искористиле“. Уколико се занемари овај демографски фактор неједнаке дужине живота мушкараца и жена, детерминанте различите дужине живота полова се уопштено могу поделити на оне биолошке природе, бихејвиоралне и факторе окружења, а не треба занемарити и кохортне ефекте. Као разлоге разлика у дуговечности осим физиологије, морфологије и бихејвиоралних фактора, треба уважити и чињеницу да мушкарци имају, пропорционално посматрано у односу на тежину тела, теже кости, мишиће, срце, плућа, пљувачне жлезде, бубреге. С друге стране, жене имају теже мозгове, јетру, слезину, надбубрежне жлезде, лимфни систем, желудац и масне насlage. Самим тим жене имају нижи базални метаболизам у односу на мушкарце. Такође, неуједначеност постоји и кад је у питању метаболизам, ендокрини систем, стварање крви, имуни одговори, обрасци обољевања, понашање и психологија, као и стопа раста и сазревања.⁵

Истраживања су показала да жене не живе дуже од мушкараца зато што старије старе, већ зато што су „издржљивије“ у свим старостима у односу на супротан пол. Најилустративнија разлика се односи на узроке морбидитета, јер иако су жене те које чешће оболевају, имају већи број посета доктору и више

⁴ Barnet Berin, George Stolnitz and Aaron Tenenbein, "Mortality trends of males and females over the ages", *Transactions of society of actuaries* 41, 1 (1989): 9.

⁵ James Carey, "Life Span: A Conceptual Overview 1", in *Life Span Evolutionary, Ecological, and Demographic Perspectives*, eds. James Carey and Shripad Tuljapurkar (New York: Population Council, 2003), 7.

хоспитализација, болести којима су подложне (нпр. артритис, губитак вида и слуха, мигрене), нису фаталне. Постоји низ хипотеза које покушавају да објасне полне разлике у смртности, као што је активнији имуни систем код жена, протективни ефекат естрогена, утицај слободних радикала као нуспродукта метаболизма, компензацијски ефекат другог X хромозома, редукција у активности хормона раста која је испитивана на винским мушицама и мишевима, као и различито подношење нутритивних рестрикција. За сада се чини најбоље подупрта теорија која се односи на хетерогаметску хипотезу јер успева да објасни опште обрасце полно неуједначене дуговечности у различитим врстама. Ипак, може се закључити да испитивање утицаја биолошких фактора на јаз у дуговечности није дало чврсте и једнозначне доказе.⁶

На другој страни, док естроген „штити“ жене до менопаузе, тестостерон утиче и на понашање али и на обољевање. Студије су потврдиле дужи животни век код евнуха у односу на некастриране мушкарце. Једна од теорија, која настоји да објасни дужи живот жена (на тремеђи између биолошких, бихејвиоралних и енвајроменталних хипотеза) скреће пажњу на значај који су имале баке у сваком друштву. Наиме, жене су након менопаузе и даље имале значај за репродукцију али индиректно, тиме што су повећавале успешност реализације рађања и бриге о потомству млађих сродника.⁷ Усредсредимо ли се пак само на бихејвиоралне детерминанте: ризикантна понашања, физички тежа занимања, ређе посете лекару, незаинтересованост за коришћење медицинских третмана, алкохолизам, пушење, неучествовање у анкетама о здрављу – оне су типичније за мушкарце. На другој страни, жене у просеку у мањој мери пуше, пију, користе опојне супстанце и несмотрено возе, уз то чешће посећују лекаре, користе више преписаних лекова и одазивају се на позиве скрининга⁸ Доминантно

⁶ Steven Austad, "Why Women Live Longer Than Men: Sex Differences in Longevity", *Gender Medicine* 3, 2 (2006): 92; Jennifer Regan and Linda Partridge, "Gender and longevity: Why do men die earlier than women? Comparative and experimental evidence", *Best Practice & Research Clinical Endocrinology & Metabolism* 27, 4 (2013): 476.

⁷ David Gems, "Evolution of sexually dimorphic longevity in humans", *Aging* 6, 2 (2014): 87.

⁸ Anna Oksuzyan, Knud Juel, James Vaupel and Kaare Christensen, "Men: good health and high mortality. Sex differences in health and aging", *Aging Clinical and Experimental Research* 20, 2 (2008): 99; Johannes Schünemann, Holger Strulik and Timo Trimborn, "The gender gap in mortality: How much is explained by behavior?", *ECON WPS* 5 (2016): 1.

демографски фактор неједнаког животног века између полова односи се на кохортни ефекат, односно утицај ратова на морталитет мушког становништва. Због тога што је регрутовано здраво мушко становништво које је страдало, преживели мушкарци су слабијег здравственог стања, што се одражава и на моментно очекивано трајање живота.⁹

Старосни образац по коме се формира разлика у смртности мушкараца и жена

Посматрано на популационом нивоу, постоје правилни обрасци који су довели до формирања диспаратитета у бројности мушког и женског становништва, почев од рођења па све до најдубље старости. Демографски је аксиом да се рађа око 5–7% више дечака од девојчица, што представља иваријабилну константу у природним условима и једино може бити модификован екстерним факторима (полно селективни абортуси). Најновија истраживања пренаталног периода која консултују базе података о ембрионима, абортусима, биопсијама хорионских чупица, амниоцинтези, мртворођењима и живорођењима закључују да је полни однос приликом концепције уједначен, али да удео мушких фетуса расте у првом триместру, а укупни женски морталитет је током трудноће већи од мушког.¹⁰

Иако дечаци имају бројчану предност на рођењу, смртност одојчади је већа код беба мушког него женског пола у већини делова света, што се објашњава генетским и биолошким факторима. Сматра се да су дечаци биолошки слабији и подложнији болестима и прераном морталитету, мада скорашња истраживања наглашавају и значај околинских фактора.¹¹ Упоређивање парова близанаца различитог пола показало је да је смртност одојчади и неонатални морбидитет већи код

⁹ Иван Маринковић, *Разлике у смртности становништва Србије по полу* (докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, 2016), 4.

¹⁰ Hecht Orzack et al., "The human sex ratio from conception to birth", *PNAS* 112, 16 (2015): 210.

¹¹ Roland Pongou, "Why is infant mortality higher in boys than in girls? A new hypothesis based on preconception environment and evidence from a large sample of twins", *Demography* 50, 2 (2013): 423.

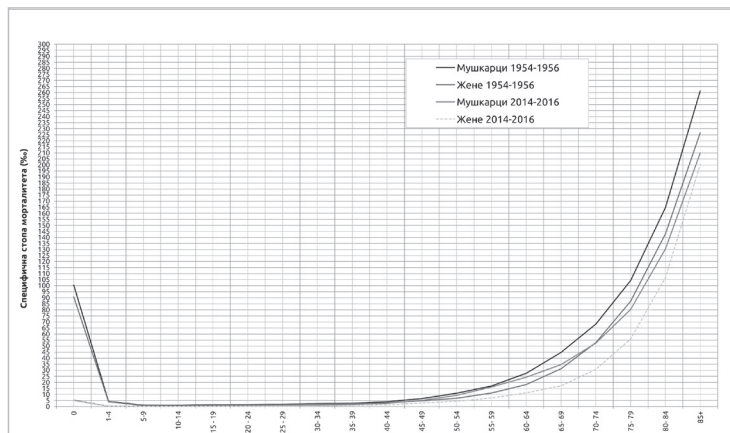
браће.¹² Тако се почетни дисбаланс броја дечака и девојчица на рођењу смањује под утицајем диференцијалног морталитета, да би око 12. године дошло до приближног бројчаног уједначавања између полова. Већ апрострофирани значај биолошких фактора највероватније има битну улогу јер до бројчаног изједначавања долази у годинама када појединци почињу да добијају репродуктивну способност, указујући на „природну прагматичност”. Тек након завршетка репродуктивног периода долази до поновног неуравнотежења полне структуре, па су жене те које мање умиру и дуже живе.

У Србији се стопа маскулинитета на рођењу креће око 106¹³, дајући иницијалну бројчану предност мушком полу. Ипак, ова нумеричка доминација се постепено смањује због веће смртности одојчади мушког пола, тенденције која је постојала и пре 60 година (графикон 1) када је достигала чак 100% за дечаке и 90% за девојчице у Централној Србији. Актуелни подаци потврђују овај образац, али с много мањим губицима под утицајем смртности, па је у периоду 2014–2016. смртност одојчади за дечаке била 5,1 и 4,6 за девојчице за исто подручје. Визуелно прихватљивије тумачење разлике у смртности између полова је упутно пратити преко логаритамске скале (графикон 2) која потврђује претходно образложен образац (не)уједначености смртности међу половима. Дакле, стартна бројност дечака се умерено „осипа” јер је смртност до почетка репродуктивног периода код девојчица нешто мања, да би се с годинама ове разлике мало повећале али остале константне све до старости од 60 година. Нешто другачија смртност становништва у периоду 1954–1956. показује да смртност између полова у време оптималне репродукције није постојала, да би се данас ова усаглашеност делимично смањила, иако је задржан сличан облик криве смртности.

¹² Dongying Zhao, Lile Zou, Xiaoping Lei and Yongjun Zhang, “Gender Differences in Infant Mortality and Neonatal Morbidity in Mixed-Gender Twins”, *Nature Scientific Reports* 7, 8736 (2017):5.

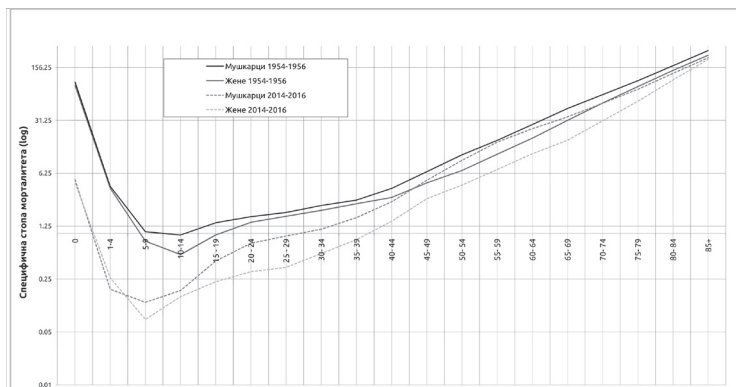
¹³ Одступање од овог „правила” забележено је на Косову и Метохији за период 1950–1997. када је стопа маскулинитета живорођених износила 109, што пре указује на неадекватну регистрацију виталних догађаја, наведено према Goran Penev “Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950–2000”, *Stanovništvo* 39, 1–4 (2001): 49. Због недостатка публикованих података након 1997, сви закључци у раду изведени су само за популацију Централне Србије и Војводине, односно Србије–Север и Србије–Југ без региона Косова и Метохије.

Графикон 1. Специфичне стопе морталитета (промили) по старости и полу у Централној Србији/Србији–Југ, 1954–1956. и 2014–2016.

Извор: Демографска статистика 2002–2003, 2015, 2016, 2017.

Графикон 2. Специфичне стопе морталитета (логаритамска скала) по старости и полу у Централној Србији/Србији–Југ, 1954–1956. и 2014–2016.

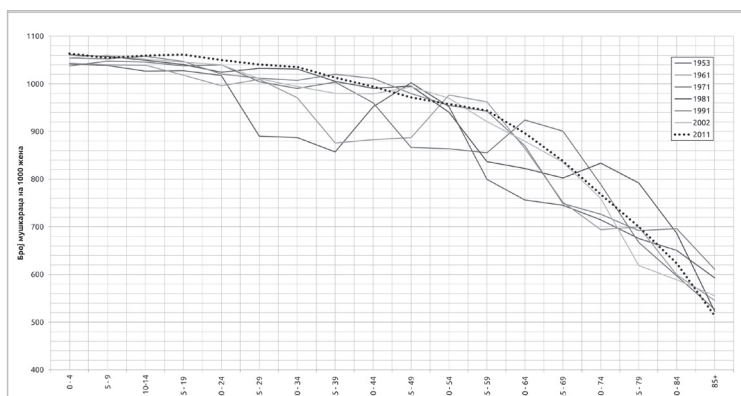

Извор: Демографска статистика 2002–2003, 2015, 2016, 2017.

Дати трендови рефлектују се и на коефицијенте маскулинитета, на које осим смртности чији је модел по старости већ анализиран, утиче и коментарисан већи број рођених дечака, али и миграције и екстерни фактори. Могућност за модификацију природних детерминанти је прилично мала јер је однос живорођене деце константан, а морталитет по старости прати

одређене законитости које се споро мењају. С друге стране, миграције и ратови могу да релативно брзо утичу на промену броја становника мушког и женског пола, што сведоче и подаци на графикону 3. Наиме, екстремно висока смртност у Првом и Другом светском рату утицала је на велике варијације коефицијента маскулинитета који је достигао изузетно ниске вредности у војнообавезним старостима. Тек подаци последњег Пописа показују уобичајен однос мушког и женског становништва по старости, што значи да је требало више од пола века да овај дисбаланс избледи, што показује значај екстерних ефеката.

Графикон 3. Коефицијент маскулинитета по старости у Србији, 1953–2011.

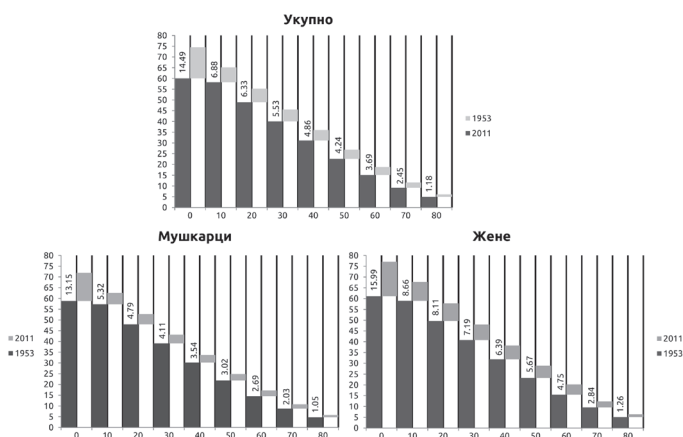

Извор: Пописна статистика у одговарајућим годинама.

С циљем да што детаљније упознамо значајне промене у средњем трајању живота становништва Србије, анализирале су разлике између очекиваног трајања живота (ОТЖ) укупног становништва, али и мушкараца и жена 1953. и 2011. године по десетогодиштима (графикон 4). Током 58 година дошло је до прилично великих промена у ОТЖ-у, па тек рођене кохорте могу да очекују чак 14,49 година дужи животни век, али како бисмо и очекивали, веће позитивне промене су забележене код жена. Различите старосне групе су „освојиле” различите вредности очекиваних година, а ове се разлике смањују како расте старост. Готово 16 година је дужи животни век жена данас него средином прошлог века, што је импозантан напредак, а последица је првенствено пада смртности одојчади. Као општи закључак се намеће то да су млађе становнице имале

највеће позитивне промене у моделу mortalитета, па су оне старости 10 и 20 година 2011. имале више од осам година очекиваног живота у односу на жене исте старости 1953. године. Оно што је од посебне важности јесте изузетна диспропорција напретка у ОТЖ-у између полова коју најверније одсликава слична апсолутна разлика између две анализиране временске тачке у приметно различитим старостима. Напредак од 5,67 година код жена је забележен у старости од 50 година, док је за 5,32 године веће ОТЖ-а код мушкарца старости 10 година. То значи да би крилатица да су педесетпете нове педесете била применљива само код женске популације.

Графикон 4. Очекивано трајање живота у Србији 1953. и 2011.

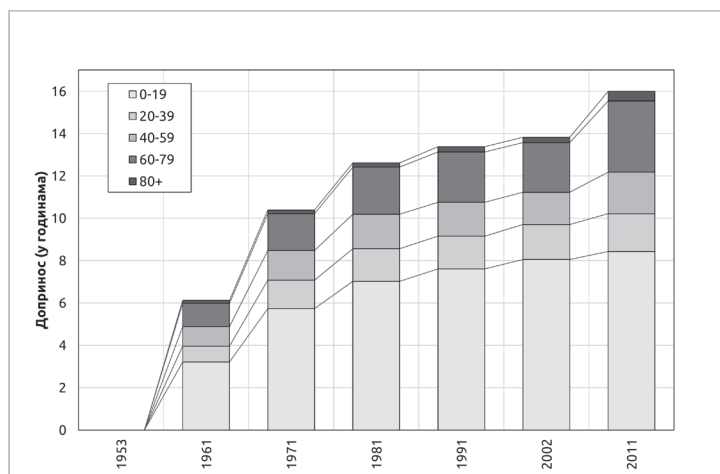

Извор: Детаљне таблице mortalитета у одговарајућим годинама.

Извршена декомпозиција разлике ОТЖ-а између два периода (1953. и 2011) према учешћу различитих старосних група – даје одговоре на питање ко доприноси повећању, односно смањењу очекиваног трајања живота. У зависности од тога која старосна група је главни „кривац“ за продужење очекиваног трајања живота, можемо добити општу слику о мушко-женским разликама у смртности. Постоји више процедура за декомпоновање које зависе од коришћене методологије, а које се систематизоване могу наћи у Понапали (Ponnapalli). За оцењивање доприноса различитих старосних група промени ОТЖ-а у Србији примењен је Полардов (Pollard) приступ, посебно за мушко и посебно за женско становништво, за различите временске интервале.

У случају женског становништва, пораст очекиваног трајања живота карактеришу скоковите промене. Оне се првасходно огледају у значајном продужењу средњег трајања живота за 17,41 године, колико је порасло ОЖ од 1953. до 2011. године. Али, није сваки међупописни период карактерисао велике напретке, па је после иницијалног замаху када је у односу на 1953. до 1961. ОЖ жена порасло за чак 6,12 година, односно за 10,39 до 1971. и 12,61 до 1981, отада је настао период релативне стагнације. Једно од сведочанстава врло тешког периода кроз који је прошла Србија деведесетих јесте и вредност ОЖ-а, који се готово није мењао између 1991. и 2002. године. Тек је почетак новог миленијума донео даље побољшање здравственог статуса жена, па је дубља анализа овог временског оквира неопходна.

Графикон 5. Старосно структурни развој доприноса очекиваном трајању живота жена у Србији у односу на 1953.

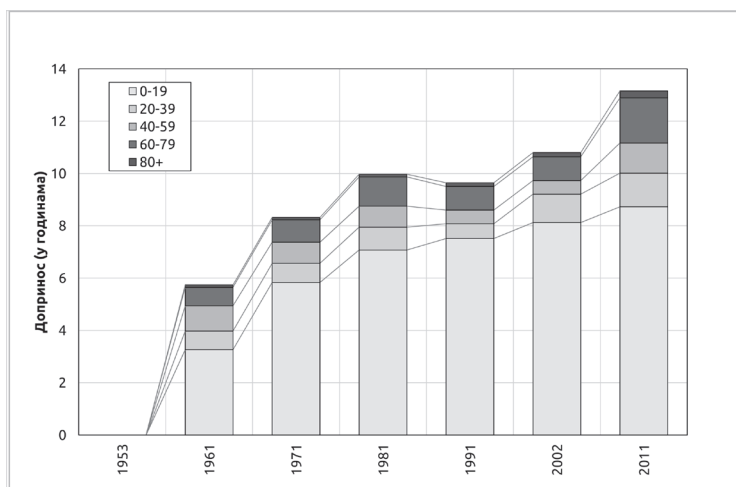

Извор: Детаљне таблице морталитета у одговарајућим годинама, прорачун аутора.

Но, до овако великих промена у ОЖ-у жена у овом полувековном раздобљу није дошло под утицајем једнаких доприноса свих старосних група, већ под доминантним продужењем ОЖ-а жена млађих од 20 година. Младе жене су фигурирале са око 55% (а често и више) доприноса у продужењу ОЖ-а у свакој пописној години у односу на иницијалну (1953). Оне старости од 20–39 и 40–59 година су у просеку доприносиле по 11–12%, а учешће жена

старости од 60–79 година износило је око 16–17%, док је за најстарије старе било резервисано мање од 2% доприноса. Различита расподела доприноса у односу на претходне пописне године забележена је последњим Пописом, када је значајно повећан удео жена старих 60–79 година, које су допринеле петини повећања ОТЖ-а у односу на 1953. годину и приметно повећање доприноса најстаријих старих. Уколико бисмо посматрали број година живота које су „додате“ просечној становници Србије, видели бисмо да су се за последњих пола века највеће промене збиле код млађих од 20 године које су допринеле са 8,43 године. Жене старости 20–60 мало су учествовале у повећању, за мање од четири године, док су жене старости 60–79 година одговорне за додавање 3,36 година (графикон 5).

Графикон 6. Старосно структурни развој доприноса очекиваном трајању живота мушкараца у Србији у односу на 1953.

Извор: Детаљне таблице mortalитета у одговарајућим годинама, прорачун аутора.

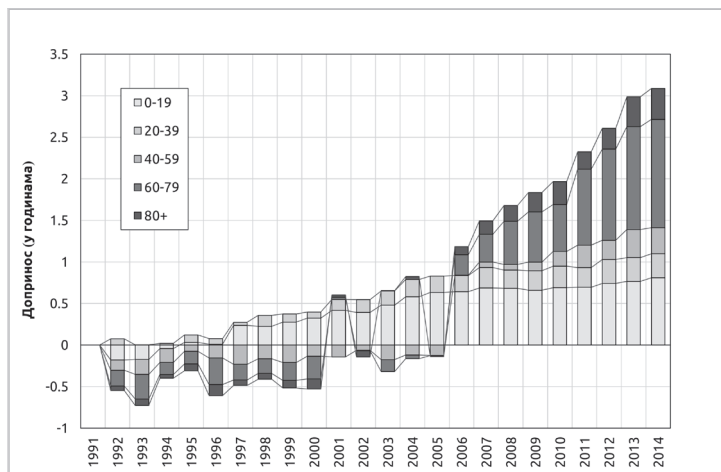
Приликом анализе услова смртности мушког становништва, пре извесног времена су уочене знатно неповољније тенденције mortalитета средовечног и старијег становништва у односу на младо, поготово почев од садамдесетих.¹⁴ Овај

¹⁴ Biljana Radivojević, "Smanjenje smrtnosti starog stanovništva u Jugoslaviji – šansa za povećanje očekivanog trajanja života", *Stanovništvo* 40, 1–4 (2002): 37.

закључак се односи посебно на период осамдесетих година, када је први пут ОТЖ мушког становништва забележило опадање у међупописној 1991/1981, док је током деведесетих чак дошло до малих помака у средњем трајању живота, за разлику од ситуације која се дешавала код жена. Такође, структура старосно структурних доприноса се значајано разликује у односу на женску популацију, пошто су млађи мушкарци од шездесетих година доприносили са око две трећине укупном порасту ОТЖ-а, када се посматра у односу на 1953. годину. Учешће осталих старосних група је значајно варијало, док је највећа промена забележена у односу на пописну 2011. годину, када су старији мушкарци од 60 година били заслужни за 15% повећања ОТЖ-а (графикон 6).

Када је реч о трендовима у морталитету, најинтригантнији је период током деведесетих година због општих неповољних услова живота који су били праћени распадом федералне државе, великом незапосленošћу, санкцијима, незапамћеном инфлацијом, несташицама лекова, и на крају НАТО бомбардовањем 1999. године – период који је остао упамћен као најизазовнији након Другог светског рата. Негативне реперкусије на кретање очекиваног трајања живота видљиве су у годинама Пописа 1991. и 2002, јер – уколико упоредимо ОТЖ у датом међупописном периоду – закључујемо да није било никаквог напретка у продужењу средњег трајања живота жена и мушкараца. Од изузетног значаја, међутим, јесте питање – да ли су на стагнирање ОТЖ-а све старосне групе имале исти утицај, односно да ли су млади, средовечни или стари највише допринели минималним променама у ОТЖ-у током деведесетих. Све недаће деведесетих година оставиле су трага и на очекивано трајање живота жена (графикон 7), па у односу на 1991. годину ОТЖ је први пут повећано тек 2001. године за 0,46 година, док је претходну деценију бележило константно негативан предзнак, чему су доприносиле готово све старосне групе у петогодишњем периоду до 1996. Чак и највиталније и младе становнице биле су погођене неповољним животним условима у тој мери да је ОТЖ млађих од 20 година био нижи 1992, 1993. и 1994. у односу на 1991. годину. Мали напреси су забележени код млађих жена у наредном периоду, док побољшања код старијих није било све до почетка 2000-их. Заправо је осетно повећање ОТЖ-а примећено тек након 2006. године, од када становнице старије од 60 година константно појачавају свој допринос средњим годинама живота.

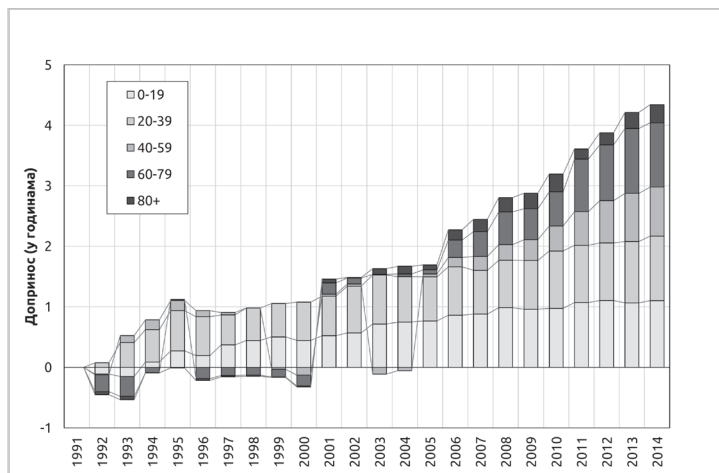
Графикон 7. Старосно структурни развој доприноса очекиваном трајању живота жена у Србији у односу на 1991.

Извор: Детаљне таблице mortalитета у одговарајућим годинама, прорачун аутора.

Уколико се посматра развој старосно структурних доприноса великих старосних група мушког становништва укупној промени очекиваног трајања живота током кризних деведесетих година (графикон 8), запажају се другачији трендови у односу на женско становништво. Старије мушко становништво је све до 2000-их исказивало регресивне трендове у развоју ОТЖ-а у односу на млађе становнике, да би након 2001. године наступио прилично стабилан тренд континуираног повећања њиховог доприноса укупном ОТЖ-у. Може се заправо говорити о својеврсном заокрету у моделу смртности мушког становништва, јер у последњих 15 година мушко становништво старије од 60 година „одговорно“ је за веће повећање ОТЖ-а у односу на становнике старости 40–59, а од 2011. године чак и од оних који имају између 20–39 година.

Графикон 8. Старосно структурни развој доприноса очекиваном трајању живота мушкараца у Србији у односу на 1991.

Извор: Детаљне таблице mortalитета у одговарајућим годинама, прорачун аутора.

Разлике између просечне старости умрлог лица и ОТЖ-а на рођењу у 2011. години биле су незнатне, а разлика између ове вредности у последњих пола века се контантно смањивала почев од највеће разлике од 26 година која је забележена 1953. као последица промене старосног модела mortalитета због смањене смртности одојчади и младих, али и евидентних промена у старосној структури насталих под утицајем старења становништва. У 2011. просечна старост умрлог лица за мушкарце била је 71,0 и за жене 76,1 годину, док је вредност очекиваног трајања живота 71,9, односно 77,1 година, респективно.¹⁵

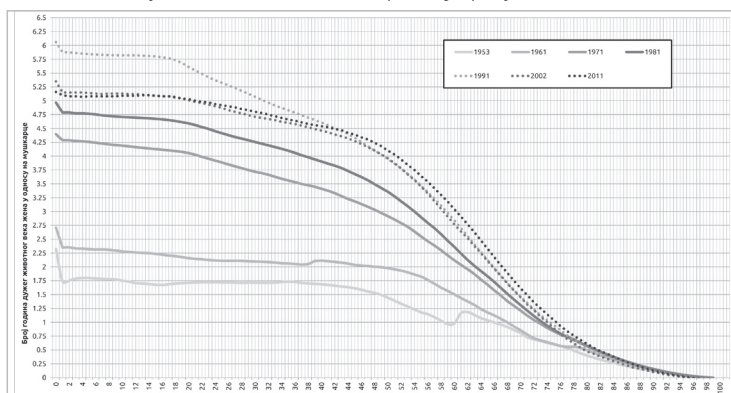
Разлика у очекиваном трајању живота жена и мушкараца

Најпрецизнији начин представљања и анализе диспаритета у дужини животног века између полова у Србији било би уз употребу што дуже серије података и за појединачне старости. У ту сврху, користећи детаљне таблице mortalитета које су

¹⁵ Драгана Пауновић-Радуловић, *Детаљне таблице mortalитета за Републику Србију 2010-2012*. (Београд: Републички завод за статистику, 2014), 22.

израђиване као трогодишњи просеци oko пописних година након Другог светског рата, можемо пратити одређене промене које су настале у разликама у дуговечности мушкараца и жена. Општи је закључак да је највећа разлика у очекиваном трајању живота на самом рођењу, да би настало лагано опадање разлика све до почетка репродуктивног периода, након кога се убрзано смањују неједнакости у корист мушкараца, да би са старошћу дошло до готовог изједначавања.

Графикон 9. Разлика у очекиваном трајању живота жена и мушкараца по појединачним годинама старости у Србији, 1953–2011.

Извор: Детаљне таблице mortalитета у одговарајућим годинама.

Прве доступне таблице израђене за период 1952/1954. осликавају значајно другачије „односе“ између полова, јер је у очекиваном трајању живота на рођењу била само 2,3 године, са очекиваним веком мушкараца од 58,8 година, и жена са 61,1 година. Због изузетно високе смртности одојчади, очекивано трајање живота је веће у старости од једне године било 64,2 године за мушкарце и 66 за жене, правећи још већу разлику. И почетак 1960-их карактеришу слични трендови, осликавајући mortalитетне услове у популацији на датом степену демографског и цивилизацијског развоја. Следећи Попис донео је осетно повећање разлике између полова у ОЖ на рођењу, формирајући „криву“ која је забележена и у периоду око 1981. године, само с нешто већим повећањем вредности разлика. Период око следећа два Пописа обележила су два велика скока, али у супротним

смеровима. Док 1991. година показује да је дошло до још већих разлика у смртности између полова, с посебним нагласком на становништво млађе од 30 година, у периоду 2001–2003. долази до првог пада између вредности ОТЖ-а жена и мушкараца, што је потврђено и приликом анализе старосних доприноса. Последњи доступни подаци показују занемарљиве разлике у односу на период почетка миленијума (графикон 9).

Здраве године живота као полни парадокс

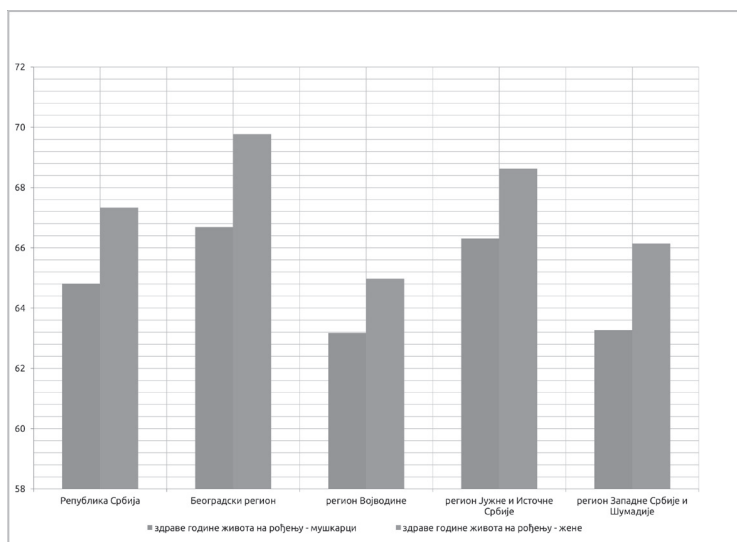
У основи напредака у очекиваном трајању живота јесте очување и продужење година проведених у здрављу, јер би продужењем година када наступа смрт без продужења година када настаје болест заправо претворило акутне болести у хроничне. Од великог је значаја одговор на питање да ли би промене у животном стилу довеле до продужења очекиваног трајања живота или само до смањења морбидитета, као и то да ли се паралелно с повећањем броја и удела старих становника повећава и број оних који су немоћни и тешко болесни. Израз „здраве године живота“ (Healthy Life Years – HLY) представља резултат својеврсне еволуције на пољу истраживања и осмишљавања интегративне мере морталитета и здравственог стања становништва. Оне представљају логичан наставак у развоју показатеља очекиваног трајања живота, са укључивањем не само морталитета, него и компоненте здравља у одређеним старостима. Посебан напор уложен је како би преостале године живота могле бити подељене на оне које су проведене у добром и лошем здрављу, чиме се додаје квалитативна димензија квантитету дужине живота. Како постоје више димензија здравља, постоје и више показатеља здравог очекиваног трајања живота.¹⁶

Србија има изузетно високе вредности здравих година живота у односу на европске земље, али због субјективности која је уграђена у методолошки поступак ово не можемо аутоматски схватити као показатељ доброг здравља популације. И овде до изражаја долазе полне разлике, али не оне које су очекиване. На пример популације Србије могли смо да тестирамо „мушко-женски

¹⁶ EHEMU, “Interpreting health expectancies” (Montpellier: Equipe Démographie et Santé, Centre Val d’Aurelle, Parc Euromédecine), preuzeto 15.09.2019. http://www.eurohex.eu/pdf/Interpreting_HE_guide_ver_6.pdf

здравствени парадокс” који је показао да хипотеза да – дужи животни век жена не значи и дуже здраве године живота – може бити потврђена. Наиме, иако жене живе дуже у односу на мушкарце, оне проведу већи проценат свог живота у неповољном здравственом статусу. Да би се дао одговор на питање да ли постоје разлике у очекиваном трајању живота у добром здрављу између полова, као и у различитим старостима, плотоване су здраве године живота с датим демографским карактеристикама (графикон 10).¹⁷

Графикон 10. Однос здравих година живота између мушкараца и жена на рођењу у Србији, 2014.

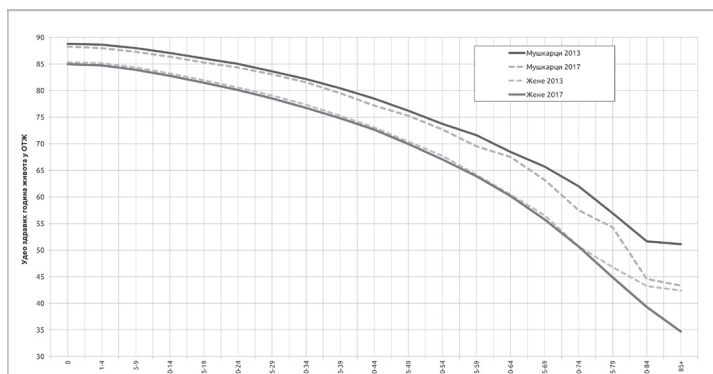
Извор: Stojilković Gnjatović, Paunović Radulović i Mirić, 2016: 22.

Посматрано на рођењу, разлике између мушкараца и жена постоје и износе 2,52 године у корист жена, а крећу се од 3,08 година у Београдском региону до само 1,79 година у региону Војводине. Одмах је уочљиво да је ова разлика дупло мања у односу на вредности очекиваног трајања живота у старости 0. Као један од

¹⁷ Jelena Stojilković Gnjatović, Dragana Paunović Radulović i Natalija Mirić, “Upotreba podataka iz SILC ankete za izračunavanje zdravih godina života”, u *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanja Anketa o prihodima i uslovima života* (Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije i Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2016), 22.

разлога за мање разлике између полова, када су здраве године живота у питању, у односу на укупну дуговечност повезују се с чињеницом да пошто жене живе дуже имају и већу шансу да проведу већи део живота са здравственим тешкоћама. У Србији, жене се изјашњавају неповољније у погледу свог здравља од мушкараца¹⁸, из чега се може закључити да жене, иако живе већи број година, проведу мање времена у добром здрављу.

Графикон 11. Однос очекиваног трајања живота и здравих година живота у Србији, 2013. и 2017.

Извор: прорачун аутора на основу података детаљних таблица морталитета и анкете СИЛК.

Другачији начин да се изразе разлике између мушкараца и жена јесте анализом односа између очекиваног трајања живота и здравих година живота, односно проценом колико година просечан становник проведе у здрављу у односу на дужину животног века. Прилично висок удео живота који новорођено дете може очекивати да проведе у добром здрављу позитиван је показатељ здравственог стања, али од посебног је значаја како се овај однос мења са старашћу. Као што је и очекивано, с порастом година живота, смањује се и број година који се очекује да ће појединац провести у добром здрављу, али треба нагласити да у томе постоје осетне разлике међу половима. Посматрано на рођењу, 88,8% дечака ће провести већи део живота у добром

¹⁸ Гордана Матковић, Горана Крстић и Бошко Мијатовић, *Србија - Приходи и услови живота 2013*. (Београд: Републички завод за статистику, 2013), 68.

здрављу у односу на 86,3% девојчица у 2013, односно 88,3% према 84,9% у 2017. Заправо, разлике у овом показатељу се са старошћу само повећавају, од 2,47 процентна поена на рођењу, до 7,88 процентна поена за старосну групу 65–69 година, до читавих 10,35 у старостима изнад 85 година у корист мушког становништва у 2013, са изузетно малим разликама за 2017. годину (графикон 11).

Разлике у дужини животног века мушке и женске популације у Србији последица су механизма уграђених у развитаك становништва које су иманентне у демографским системима. Упоређење смртности по старости с временском дистанцом од преко пола века показује биолошку утемељеност модела морталитета, пошто криве смртности у оба случаја имају прилично сличан облик, само се разликују у вредностима. Ипак, утицај неболошких фактора се мора уважити, што потврђује и закључак да би разлике између полова биле још веће да није било регресивних трендова код женског становништва током деведесетих година. Неједнакост која је откривена у здравим годинама живота још више продубљује тему о здравственом стању женског становништва Србије, јер потврђује да „мушкарци умиру, а жене пате”.¹⁹

¹⁹ Anna Oksuzyan, Henrik Brønnum-Hansen and Bernard Jeune, "Gender gap in health expectancy", *European Journal of Ageing* 7, 4 (2010): 213.

ЛИТЕРАТУРА

- Матковић Гордана, Горана Крстић и Бошко Мијатовић. *Србија – Приходи и услови живота 2013*. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Маринковић, Иван. *Разлике у смртносним стањовима Србије по полу*. Докторска дисертација. Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, 2016.
- Пауновић-Радуловић, Драгана. *Дешаљне таблице моршалишеша за Републику Србију 2010-2012*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Austad, Steven. "Why Women Live Longer Than Men: Sex Differences in Longevity". *Gender Medicine* 3, 2 (2006): 79–92.
- Berin, Barnet, George Stolnitz and Aaron Tenenbein. "Mortality trends of males and females over the ages". *Transactions of society of actuaries* 41, 1 (1989): 9–32.
- Carey, James. "Life Span: A Conceptual Overview 1". In *Life Span Evolutionary, Ecological, and Demographic Perspectives*, editors James Carey and Shripad Tuljapurkar, 1–18. New York: Population Council, 2003.
- Graunt, John. *Natural and political observations, mentioned in a following index, and made upon the bills of mortality, with reference to the government, religion, trade, growth, ayr, diseases, and the several changes of the said city*. London: Tho Roycroft, 1662.
- Gems, David. "Evolution of sexually dimorphic longevity in humans". *Aging* 6, 2 (2014): 84–91.
- EHEMU. "Interpreting health expectancies". Montpellier: Equipe Démographie et Santé, Centre Val d'Aurelle, Parc Euromédecine. Preuzeto 15.09.2019. http://www.eurohex.eu/pdf/Interpreting_HE_guide_ver_6.pdf
- Hecht, Orzack, Steven William Stubblefield, Viatcheslav R. Akmaev, Pere Colls, Santiago Munné, Thomas Scholl, David Steinsaltz and James E. Zuckerman. "The human sex ratio from conception to birth". *PNAS* 112, 16 (2015): 2102–2111.
- Hawkes Sarah and Kent Buse. "Analysis of gender in health and development". *Lancet Child Adolesc Health* 1, 3 (2017): 166–167.
- Oksuzyan, Anna, Henrik Brønnum-Hansen and Bernard Jeune. "Gender gap in health expectancy". *European Journal of Ageing* 7, 4 (2010): 213–218
- Oksuzyan, Anna, Knud Juel, James W. Vaupel and Kaare Christensen. "Men: good health and high mortality. Sex differences in health and aging". *Aging Clinical and Experimental Research* 20, 2 (2008): 91–102.
- Pelling, Margaret. "Far too many women? John Graunt, the sex ratio, and the cultural determination of number in seventeenth-century England". *The Historical Journal* 59, 3 (2016): 695–719.
- Penev, Goran. "Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950–2000". *Stanovništvo* 39, 1–4 (2001): 45–71.
- Pongou, Roland. "Why is infant mortality higher in boys than in girls? A new hypothesis based on preconception environment and evidence from a large sample of twins". *Demography* 50, 2 (2013): 421–444.

- Ponnappalli, Murthy. "A comparison of different methods for decomposition of changes in expectation of life at birth and differential in life expectancy at birth". *Demographic Research* 7, 12 (2005): 141–172.
- Regan, Jennifer and Linda Partridge. "Gender and longevity: Why do men die earlier than women? Comparative and experimental evidence". *Best Practice & Research Clinical Endocrinology & Metabolism* 27, 4 (2013): 467–479.
- Radivojević, Biljana. "Smanjenje smrtnosti starog stanovništva u Jugoslaviji – šansa za povećanje očekivanog trajanja života". *Stanovništvo* 40, 1–4 (2002): 35–52.
- Schünemann, Johannes, Holger Strulik and Timo Trimborn. "The gender gap in mortality: How much is explained by behavior?". *ECON WPS* 5 (2016), 1–27.
- Stojilković Gnjatović, Jelena, Dragana Paunović Radulović i Natalija Mirić. "Upotreba podataka iz SILC ankete za izračunavanje zdravih godina života". U *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanja Anketa o prihodima i uslovima života*, 1–49. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije i Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2016.
- Zhao, Dongying, Lile Zou, Xiaoping Lei and Yongjun Zhang. "Gender Differences in Infant Mortality and Neonatal Morbidity in Mixed-Gender Twins". *Nature Scientific Reports* 7, 8736 (2017): 1–6.

Jelena Stojilković Gnjatović

DO WOMEN LIVE LONGER THAN MEN IN SERBIA?

Abstract

Women's longer life expectancy compared to men's is the consequence of the interaction of biological, behavioral and cohort-specific determinants shaping the dynamic numerical sex ratio at various ages. Serbia's population corroborates the demographic constant of women living longer than men, and of the largest difference in life expectancy being at birth, followed by a slight decrease in younger cohorts before almost balancing out in the oldest population. Over the past half-century, there have been dramatic changes in the mortality model of the female population, which are responsible for almost all shifts in the overall population's life expectancy. This increase was

predominantly influenced by the youngest cohorts of women until the 1990s, when a less favorable mortality pattern was detected in the female population. Had it not been for the regressive trends in female mortality in the 1990s, the gender differences would have been even more pronounced. As the greatest shift in the past 15 years, the female and male population over the age of 60 have significantly increased their contribution to the overall increase in life expectancy compared to younger age cohorts. The analysis of the data on healthy life years confirms the existence of the male-female health-survival paradox, which is also the most striking conclusion we can draw on gender inequalities. Although women have longer life expectancies, men spend a greater proportion of their lives without major health problems.

Keywords: life expectancy, differential mortality, sex structure, healthy life years

ГОРДАНА МАТКОВИЋ

Универзитет Метрополитан, Факултет ФЕФА, Београд

КАТАРИНА СТАНИЋ

Универзитет Метрополитан, Факултет ФЕФА, Београд

Родна димензија сиромаштва старих у Србији

Апстракт

Разлике у животном стандарду између мушкараца и жена у Србији нису изражене, јављају се тек међу генерацијама старијим од 65 година и интензивирају се с даљим старењем. Подаци СИЛК (2017) показују да су највеће родне разлике у стопи ризика сиромаштва и у стопи изразите материјалне депривације у Србији забележене међу старијима од 75 година (7,5 п.п. и 10 п.п., респективно). Истовремено, према оба показатеља, жене у овој старосној групи спадају међу најугроженије (одговарајуће стопе су више него у општој популацији за 8,4 п.п. и 4,3 п.п., респективно). Ризик сиромаштва током времена се највише погоршао управо међу најстаријим женама. Према показатељу изразите материјалне депривације, у Србији су родне разлике (75+) међу највећима, а жене старије од 75 година су међу најугроженијима, у поређењу са земљама Европске уније.

Пошто појединци, макар формално посматрано, деле судбину домаћинства у коме живе, уочене разлике су пре свега резултат хетерогених животних аранжмана, а затим и јаз у пензијама, које представљају основни извор прихода у старости. Старе жене у већој мери живе у једночланим домаћинствима (30,7% према 17,1%) која су знатно угроженија од просека, а пензије жена су ниже од пензија мушкараца (јаз 21,5%), као резултат акумулираних последица неповољнијег положаја на тржишту рада.

Кључне речи: старе жене, ризик сиромаштва, материјална депривација, једночлана домаћинства, пензијски јаз

Увод и преглед истраживања

■ Феминизација старења која подразумева доминацију жена међу старима, повезује се с феминизацијом сиромаштва, имајући у виду да жене обично располажу с нижим дохотком него мушкарци.¹ У развијеним земљама старије жене су сиромашније од мушкараца, поготово када живе у самачким домаћинствима.²

Већина ранијих истраживања родне димензије сиромаштва у развијеним земљама фокусира се на млађе жене у контексту незапослености и неактивности, разлика у нивоу образовања и платама, честих прекида каријере, дискриминације, промене породичних модела које су заправо разоткриле рањивост овог дела популације,³ док је угроженост старих жена истраживана у мањој мери.⁴

Према истраживању на примеру 18 земаља ОЕЦД-а у периоду од 1969. до 2000. године, укључивање старих у анализу доводи до интензивирања феминизације сиромаштва, које је резултат социјалних трансфера, повећања удела самохраних мајки, полне структуре старих и родних разлика у партиципацији на тржишту рада.⁵

Смидинг и Сандстрам (Smeeding & Sandström) на основу анализе ризика сиромаштва старих (65+) у седам земаља ОЕЦД-а закључују да се стопе сиромаштва повећавају са старењем и променом животних аранжмана, при чему је самачки статус присутнији код жена. С обзиром на то да су најугроженије

¹ United Nations Population Fund and Help Age International, *Ageing in the twenty-first century: A celebration and a challenge* (New York, London: United Nations Population Fund and Help Age International, 2012), 27; Мирјана Девеџић и Јелена Стојиљковић Ђатовић, *Демографски профил старијег становништва Србије* (Београд: Републички завод за статистику, 2015), 52.

² United Nations, *The World's Women 2015* (New York: UN Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, 2015), 179.

³ Sarah S. McLanahan and Erin L. Kelly, "The Feminization of Poverty: Past and Future", in *Handbook of the Sociology of Gender*, ed. Janet Salzman Chafetz (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 1999), 127.

⁴ Kati Ahonen and Jarna Bach-Othman, "Tracing old-age poverty – the significance of the household structure on gender differences in the poverty rate in eight EU countries", *Finnish Centre for Pensions Working Papers* 7 (2010): 10.

⁵ David Brady and Denise Kall, "Nearly universal, but somewhat distinct: The feminization of poverty in affluent Western democracies, 1969-2000", *Social Science Research* 37, 3 (2008): 996.

удовице, разведене и жене које се никада нису удавале, а чији ће удео у будућности да се повећава, изазов је да се концептуализују одговарајући пензијски системи.⁶ И касније истраживање Смидинг и др. потврђују да у развијеним земљама угроженост расте са узнатредовањем старења и животним аранжманима у самачким домаћинствима, као и да у земљама са средњим нивоом дохотка много већи значај имају тржиште (присуство млађег члана у домаћинству који зарађује) и породица (живот у заједничким домаћинствима) него социјално осигурање.⁷ У препорукама се истиче значај минималног дохотка за старе и у мање развијеним и у најразвијенијим земљама.

Емпиријско истраживање родних разлика у сиромаштву на узорку од 22 земље указује да су старе жене које живе у самачким домаћинствима угроженије од мушкараца због неповољнијег положаја чије су се последице током животног циклуса акумулирале, али и због тога што оне нису искусиле предности еманципације, као млађе генерације.⁸

Истраживање на примеру осам земаља ЕУ показало је да је (у земљама у којима су разлике присутне) виши степен ризика сиромаштва пре свега резултат материјалних тешкоћа које доноси живот у старачким једночланим домаћинствима у којима жене живе, и много чешћи него у домаћинствима у којима живе мушкарци. Разлике настају и због краћег радног стажа, скраћеног радног времена и нижих зарада жена, што долази до изражаја у пензијским системима у којима су накнаде у великој мери базиране на ранијим зарадама. У Шведској и Финској су родне разлике у животном стандарду старих веома изражене, упркос традиционално високих стопа запослености и економске активности жена, великодушних давања социјалдемократске државе благостања и пензијског система

⁶ Timothy Smeeding and Susanna Sandström, "Poverty and Income Maintenance in Old Age: A Cross-National View of Low Income Older Women", *Feminist Economics* 11, 2 (2005): 193.

⁷ Timothy M. Smeeding, Qin Gao, Peter Saunders and Coady Wing, "Elder poverty in an ageing world: Conditions of social vulnerability and low income for women in rich and middle-income nations", *LIS Working Paper Series* 497 (2008): 10.

⁸ Pamala Wiepking and Ineke Maas, "Gender Differences in Poverty: A Cross-national Study", *European Sociological Review* 21, 3 (2005): 189.

који додатно укључује и компоненту основне пензије.⁹ Значајне родне разлике међу најстаријом популацијом у овим земљама се објашњавају разликама у структури домаћинстава у којима живе жене и мушкарци.

Горник и Боери (Gornick i Boeri) указују да су захваљујући заједничким домаћинствима, жене које веома мало зарађују или које немају никакав приход много боље заштићене него мушкарци у истој ситуацији, али и да зависност од партнера подразумева већи ризик сиромаштва у старости.¹⁰

Више истраживања се фокусира на питање степена заштите које пензије обезбеђују у старости. У делу анализе која се односи на родне разлике у европским земљама, Ебинхаус (Ebbinghaus), на пример, показује да ризик сиромаштва није смањен за старачка домаћинства, посебно у балтичким земљама у којима основна пензија није довољно висока да извуче жене из сиромаштва, док се мушкарци ослањају на додатне изворе прихода.¹¹

Најзад, потребно је имати у виду да животни стандард старих, па и родне разлике треба да се сагледавају и на основу поседовања имовине, као и да поједини расходи, као на пример расходи за здравство, могу да доведу до осиромашења и појединача с вишим приходима.¹²

Готово сви међународни документи и истраживања родних димензија сиромаштва старих истичу и ограничење које произилази из начина мерења, с обзиром на то да се доходак или потрошња приписују равномерно свим члановима домаћинства, узимајући у обзир само скале еквиваленције. Овакав методолошки поступак онемогућава да се утврди расподела ресурса унутар домаћинства, а самим тим и стварне разлике у животном стандарду између мушкараца и жена.

⁹ Ahonen and Bach-Othman, "Tracing old-age poverty", 39.

¹⁰ Janet C. Gornick and Nataschia Boeri, "Gender and Poverty", in *The Oxford Handbook of the Social Science of Poverty*, eds. David Brady and Linda M. Burton (Oxford: Oxford University Press, 2016), 241.

¹¹ Bernhard Ebbinghaus, "Pension reforms and old age inequalities in Europe: From old to new social risks?" (paper presented at the European Sociological Association Conference, Manchester, England, 21 August 2019): 16–17.

¹² Више о томе видети у Janet C. Gornick, Eva Sierminska and Timothy M. Smeeding, "The income and wealth packages of older women in cross-national perspective", *Journal of Gerontology: Social Sciences* 64B, 3 (2009): 402–414.

Родни јаз старијег становништва у Србији сагледава се у контексту нижих пензија и неповољније економске позиције,¹³ а постоје и истраживања која указују на демографске карактеристике, пре свега брачност и структуру породице, као релевантне за квалитет живота у старости.¹⁴

Концепт и мерење сиромаштва

Сиромаштво се сагледава као мултидимензионални концепт, а димензије значајне за његово разумевање су материјални стандард, (доходак, потрошња и имовина), здравље, образовање, активност/запосленост, политички утицај, социјални контакти, животна средина и несигурност (економска и физичка).¹⁵ Мерење сиромаштва и животног стандарда се пак и даље примарно усредсређује само на материјалну димензију.¹⁶

Ради сагледавања родних разлика у сиромаштву и животном стандарду, у примарном фокусу су два концепта и два показатеља. Концепт релативног сиромаштва (стопа ризика сиромаштва) и концепт материјалне депривације (стопа изразите материјалне депривације). Први концепт се ослања на монетарне, а други на немонетарне показатеље животног стандарда.

У оквиру концепта релативног сиромаштва сагледава се (не)могућност појединца да оствари животни стандард који је одговарајући у односу на друштво у коме живи. Животни стандард

¹³ Марија Бабовић и др., *Социјална укљученост старијих особа (65+) у Србији* (Београд: Црвени крст Србије, 2018), 19.

¹⁴ Анкица Шобот, „Демографски оквир родне неравноправности и квалитет живота у старости“, *Геронтологија* 13, 1 (2011): 33; Ankica Šobot, „Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije“, *Stanovništvo* 50, 2 (2012): 89; Девеџић и Стојилковић Ђатовић, *Демографски профил старог становништва*, 164.

¹⁵ Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen and Jean-Paul Fitoussi, „Report by the Commission on the Measurement of Economic and Social Progress“, преузето 15.10.2020. <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload112.pdf>

¹⁶ Више о томе видети у Гордана Матковић, *Мерење сиромаштва – теоријски концепти, стање и препоруке за Републику Србију* (Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије, 2014).

се процењује објективно, али индиректно на основу расположивог дохотка. Приликом мерења појединцу се приписује одговарајући доходак домаћинства у коме живи и уважава се постојање економије обима, што подразумева да се број чланова домаћинства своди на број еквивалентних одраслих.¹⁷ Најважнији показатељ релативног сиромаштва је *сџоџа ризика сиромаштва* (CPC) – удео лица чији је еквивалентни доходак мањи од релативне линије сиромаштва, тј. од 60% медијане националног еквивалентног дохотка. Удео појединаца чији је доходак нижи од 40% медијане означава се као стопа ризика изразитог сиромаштва.

У оквиру концепта материјалне депривације сагледава се оскудица у ономе што је неопходно за пристојан живот, немогућност да се приуште поједина добра или активности. Овај вишедимензионални концепт омогућава да се сагледа стварно, а не потенцијално задовољење потреба и једним делом процењује и трајне, а не само тренутне материјалне прилике.¹⁸

За мерење материјалне депривације користе се субјективни немонетарни показатељи, усмерени на исходе, засновано на концепту А. Сен (Amartya Sen) – није важно колики је доходак већ „какав живот појединац може да води с расположивим средствима”.¹⁹ Оно што је важно у оваквом моделу није то „да ли неко поседује ауто, магарца или бицикл, него да ли је у стању да стигне тамо где треба да оде”.²⁰

Један од најважнијих показатеља у оквиру овог концепта је *сџоџа изразише материјалне депривације* (СИМД) – удео појединаца који живе у домаћинствима која не могу да приуште четири и више ставки са следеће листе: 1. редовна отплата

¹⁷ Да би се уважиле разлике у величини и старосној структури домаћинстава примењује се модификована ОЕЦД-ова скала еквиваленције према којој се првом одраслом приписује пондер 1, сваком наредном одраслом 0,5, а деци старости до 14 година пондер 0,3.

¹⁸ Више о овом концепту видети у Гордана Матковић, „Депривација и субјективно сиромаштво”, у *Приходи и услови живота* (Београд: Републички завод за статистику, 2015), 35–68.

¹⁹ Amartya Sen, “The Standard of Living”, The Tanner Lectures on Human Values, delivered at Clare Hall, Cambridge University, 11 and 12 March, 1985.

²⁰ Jeanine Braithwaite i Daniel Mont, “Invalidnost i siromaštvo: Studija Svetske banke o istraživanju siromaštva i njegovim posledicama”, *Working Paper – Social Protection and Labor* 0805 (2008): 10.

кредита, ренте, комуналних услуга; 2. адекватно грејање; 3. суочавање с непредвидивим издацима; 4. оброк од меса или рибе (или вегетаријанског еквивалента) сваки други дан; 5. одлазак на једнонедељни одмор једном годишње; 6. телевизор у боји; 7. машина за прање веша; 8. аутомобил; 9. телефон.

У контексту сагледавања животног стандарда појединаца који живе у старачким једночланим домаћинствима укључен је и појам субјективног сиромаштва који подразумева да појединац сам процењује сопствени материјални положај. Као показатељ субјективног сиромаштва користи се индикатор Европске уније: „немогућност да се састави крај с крајем“. Понуђено је шест могућих оцена, а сиромашним се сматрају појединци који „тешко“ и „веома тешко“ састављају крај с крајем.

Извор података је Анкета о приходима и условима живота – ЕУ СИЛК (EU SILC) која се у Србији спроводи од 2013. године. Подаци о материјалној депривацији односе се на годину у којој се истраживање спроводи, а подаци о дохотку односе се на претходну годину.

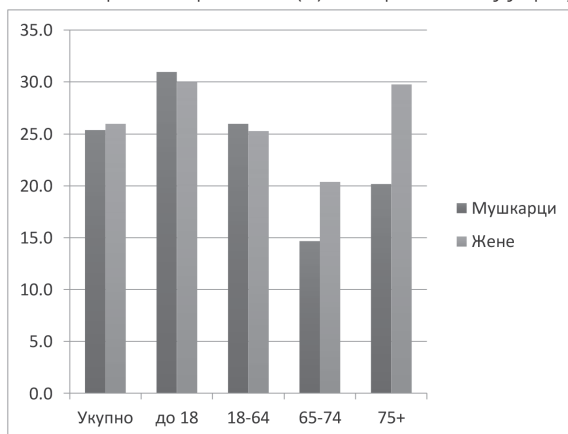
Сиромаштво из перспективе рода у Србији

Према критеријуму релативног сиромаштва жене су на нивоу укупне популације незнатно угроженије од мушкараца – стопа ризика сиромаштва жена је за 0,6 процентних поена виша него одговарајућа стопа у мушком делу популације. Жене у млађим годинама су чак нешто мање угрожене у поређењу с мушкарцима.

Значајније разлике јављају се тек након 65 година старости, а посебно су уочљиве међу старијима од 75 година, будући да разлика у стопи ризика сиромаштва жена и мушкараца износи скоро 10 процентних поена. Према овом показатељу жене старије од 75 година спадају међу најугроженије групе: готово 30% је изложено ризику сиромаштва (графикон 1).

Са узраставањем старења више се погоршава угроженост жена него мушкараца. Стопа ризика сиромаштва у старосној групи жена 75+ расте у односу на старосну групу 65–74 за 9,4 п.п., док је међу мушкарцима разлика 5,5 п.п.

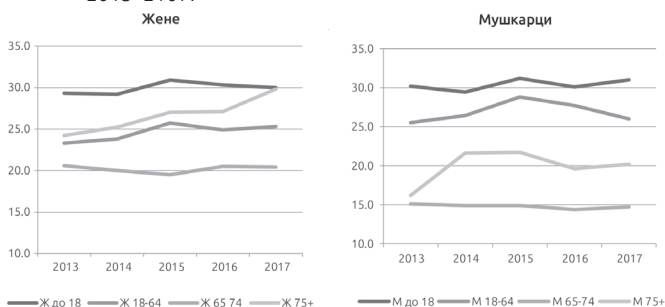
Графикон 1. Стопа ризика сиромаштва (%) по старости и полу у Србији, 2017.

Извор: Eurostat, EU-SILC (2017) [ilc_li02]

Анализа података у периоду од првог до тренутно најновијег СИЛК истраживања показује да се током времена угроженост најзначајније и континуирано погоршавала управо међу женама старијим од 75 година (графикон 2).

Графикон 2. Тренд стопе ризика сиромаштва (%) по старости и полу у Србији, 2013–2017.

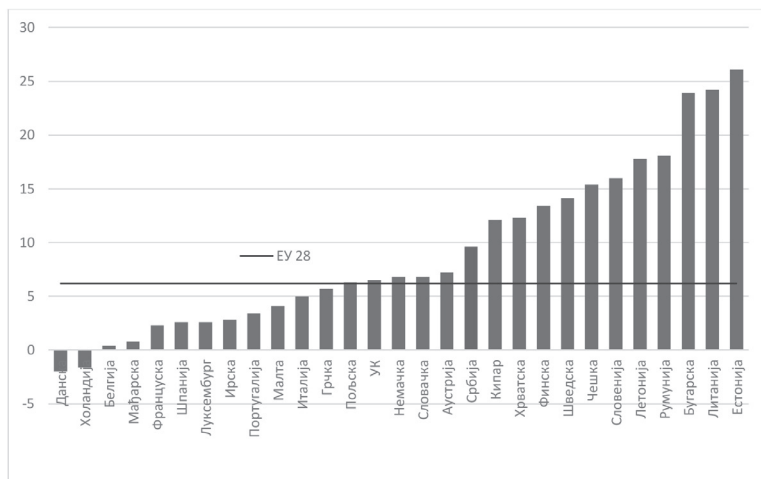

Извор: Eurostat, EU-SILC (2013-2017)

Србија не представља изузетак у европским оквирима, иако је разлика у степену угрожености старијих жена (75+) у односу на мушкарце изнад просека ЕУ-28. Разлике у земљама новим

чланицама ЕУ су још веће него у Србији, а највећи јаз је забележен у балтичким земљама и у Румунији и Бугарској. Стопа ризика сиромаштва старијих жена је изузетно висока у тим земљама, и износи чак 48% у Естонији. Неочекивано велике разлике забележене су и у социјалдемократским државама благостања Шведској и Финској, док су у Данској старије жене у повољнијој ситуацији него мушкарци, као и у Холандији (графикон 3).

Графикон 3. Разлике у стопи ризика сиромаштва по полу, становништво 75+ (п.п.), у Србији и ЕУ, 2017.

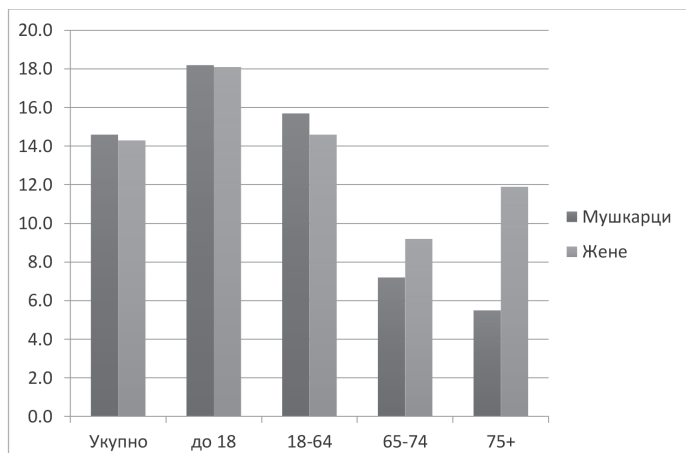

Извор: Eurostat, EU-SILC (2017) and ECHP (2017) surveys [ilc_li02]

И међу појединцима с најнижим дохотком (нижим од 40% медијане) родне разлике нису значајне на нивоу укупне популације, нити међу децом. Значајнији јаз се такође јавља тек у старијим генерацијама и највиши је у групи 75+ у којој разлика износи 6,4 процентна поена (графикон 4).

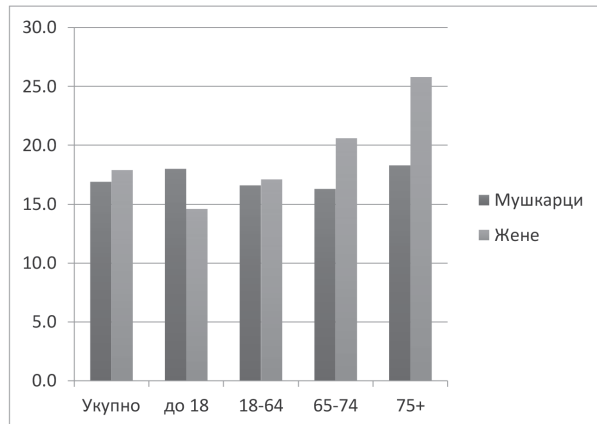
Анализа стопе изразите материјалне депривације такође показује врло малу разлику у степену угрожености жена и мушкараца на нивоу укупне популације, а значајније разлике се јављају тек након 65 година старости. И према овом показатељу жене старије од 75 година су најугроженије (СИМД износи близу 26%) а јаз у односу на мушкарце је знатан – 7,5 процентних поена (графикон 5).

Графикон 4. Стопа ризика изразитог сиромаштва - праг 40% медијане (%) по старости и полу у Србији, 2017.

Извор: Eurostat, EU-SILC (2017) [ilc_li02]

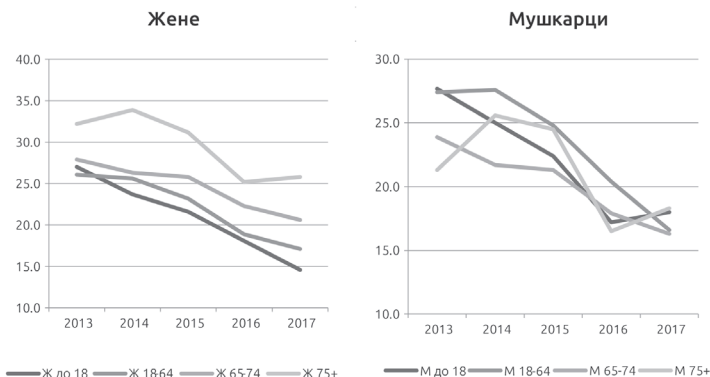
Графикон 5. Стопа изразите материјалне депривације (%) по старости и полу у Србији, 2017.

Извор: Eurostat, EU SILC (2017) [ilc_mddd11]

Током времена, ниво материјалне депривације у Србији се смањује. Међу женама, само у најстаријој групи (75+) долази до колебања тренда, а свеукупно смањење угрожености је најмање изразито. Међу мушкарцима (75+) су ове тенденције још присутније (графикон 6).

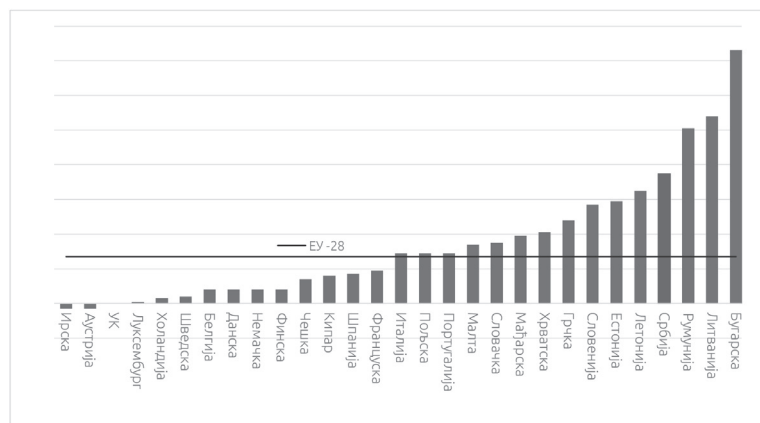
Графикон 6. Стопа изразите материјалне депривације (%) по старости и полу у Србији, 2013–2017.

Извор: Eurostat, EU SILC (2013-2017) [ilc_mddd11]

Мерено стопом изразите материјалне депривације, у Србији је родни јаз међу старијима од 75 година (7,5 п.п.) знатно већи од просека ЕУ-28, (2,7%). Веће разлике забележене су само у Румунији, Литванији и Бугарској (графикон 7).

Графикон 7. Разлике у стопи изразите материјалне депривације по полу, становништво 75+ (п.п.), у Србији и ЕУ, 2017.

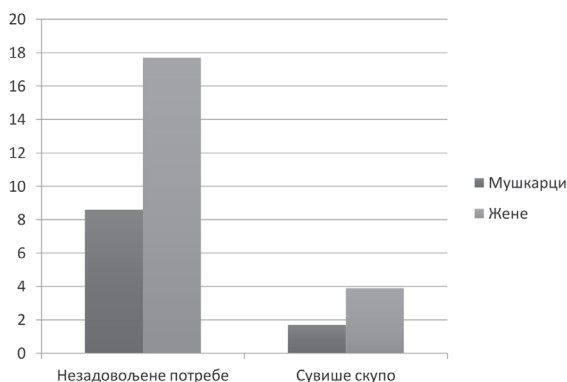

Извор: Eurostat, EU SILC (2017) [ilc_mddd11]

У земљама у којима су издвајања за здравство из „џепа корисника“ висока, приликом процене животног стандарда на основу дохотка као индиректног показатеља, треба имати у виду да ефективни стандард старих може да буде значајно умањен, а материјална депривација висока, због значајних приватних расхода за здравствену заштиту (партиципација за лекове и лечење, плаћање услуга, трошкови превоза ради обављања прегледа и сл.). У Србији су расходи из „џепа корисника“ врло високи.²¹

Субјективне процене показују да је удео жена (75+) чије су потребе за здравственим прегледом незадовољене знатно већи него удео мушкараца (17,7 према 8,6%). Већи је и удео жена за које су трошкови препрека за задовољење потреба за здравственим прегледом 3,9 према 1,7% (графикон 8).

Графикон 8. Самопроцена незадовољених потреба за здравственим прегледом, становништво 75+, у Србији, 2017.

Извор: Eurostat, EU SILC (2017) [hlth_silc_08]

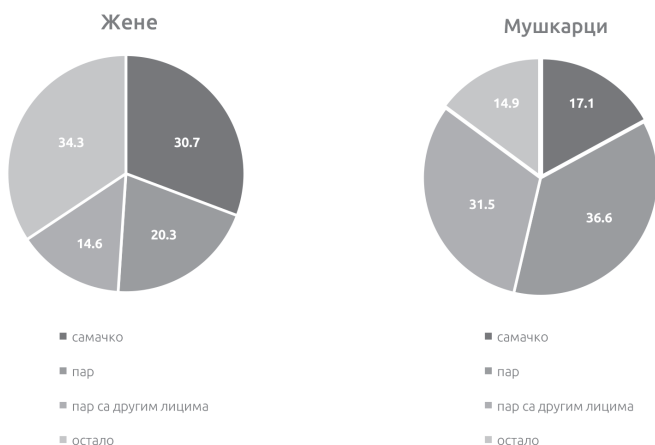
Родне разлике, животни стандард и структура домаћинства

Пол је индивидуална карактеристика, а сиромаштво и животни стандард сагледавају се у контексту домаћинства. Појединци, макар формално посматрано, деле судбину домаћинства.

²¹ Влада Републике Србије, *Трећи национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији за период 2014 – 2017. године* (Београд: Влада Републике Србије, 2018), 259.

И методолошки се сиромаштво и животни стандард мере на начин који респектује ову чињеницу. Доходак свих чланова домаћинства се сабира и додаје се сваком члану аликвотни део, независно од његових индивидуалних прихода. Стога родни јаз у животном стандарду у великој мери зависи од разлика у структури домаћинстава у којима мушкарци и жене живе, и пре свега се уочава у случају једночланих домаћинства.

Графикон 9. Структура становништва 65+ (%) по типу домаћинства у Србији, 2017.

Извор: Eurostat, EU SILC 2017 [ilc_lvps30]

У Србији старије жене у већој мери живе у једночланим домаћинствима – чак готово трећина, у поређењу са само 17% мушкараца (графикон 9). У ЕУ чак 40% жена старијих од 65 година живи у самачким домаћинствима, док одговарајући удео међу мушкарцима износи 22%.²² Ово не изненађује имајући у виду дужи очекивани животни век жена. Додатно, могуће је и да се жене радије опредељују да живе у самачким домаћинствима у старости, док мушкарци у истим околностима прелазе у вишегенерацијска домаћинства или домски смештај.

²² Eurostat Database, "Distribution of population aged 65 and over by type of household - EU-SILC survey [ilc_lvps30]", European Commission, preuzeto 15.01.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvps30&lang=en

Не располаже се подацима о разликама у угрожености старијих који живе у једночланим домаћинствима по полу, али је могуће да се сагледа релативно сиромаштво и материјална депривација старачких једночланих домаћинстава у којима жене доминирају. Према подацима Републичког завода за статистику, међу носиоцима самачких домаћинстава који су старији од 65 година готово три четвртине су жене.²³

Анализа релативног сиромаштва према типу домаћинства – по подацима ЕУ СИЛК (2017) – показује да је ризик сиромаштва старијих појединаца (65+) који живе у једночланим домаћинствима у Србији виши од просека (стопа ризика 29,1% према 25,7%).²⁴

Ситуација је слична и када се анализира изразита материјална депривација, с тим што су разлике у угрожености у зависности од типа домаћинства у којима појединац живи веће. Стари (65+) који живе сами су двоструко угроженији од просека (СИМД 33,9% према 17,4%), а угроженост се не губи ни у најбољестојећем квинтилу по дохотку – СИМД у петом квинтилу износи 8,6% (графикон 10).²⁵

Најзад, субјективно сиромаштво је присутније међу старијима који живе у једночланим домаћинствима. Удео оних који с највећом тешкоћом или тешко састављају „крај с крајем“ износи 70%, док је у општој популацији овај удео мањи за 8,5 процентних поена.²⁶

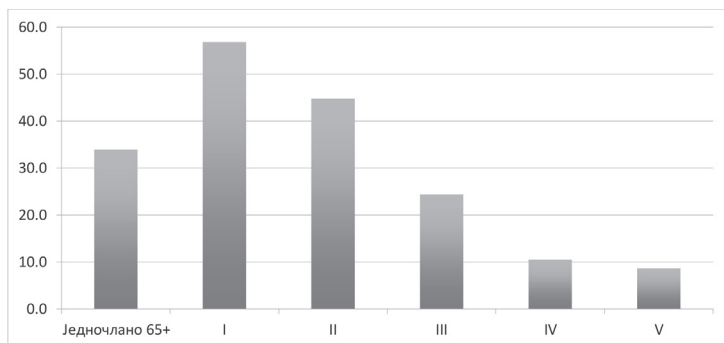
²³ Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Србији* (Београд: Републички завод за статистику, 2017), 10.

²⁴ Eurostat Database, "At-risk-of-poverty rate by poverty threshold and household type - EU-SILC and ECHP surveys [ilc_li03]", European Commission, preuzeto 15.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li03&lang=en

²⁵ Eurostat Database, "Severe material deprivation rate by income quintile and household type [ilc_mddd13]", European Commission, preuzeto 15.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mddd13&lang=en

²⁶ Eurostat Database, "Inability to make ends meet - EU-SILC survey [ilc_md09]", European Commission, preuzeto 15.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_md09&lang=en

Графикон 10. Стопа изразите материјалне депривације (%) старачких једночланих домаћинстава према квинтилима дохотка у Србији, 2017.

Извор: Eurostat, EU SILC (2017) [ilc_mddd11]

Извори прихода у старости – родне разлике

У Србији је основни извор прихода у старости пензија из јавног пензијског система који је организован као осигурање засновано на текућем финансирању. Компонента која обезбеђује минимални доходак за старе у оквиру пензијског система је минимална пензија.

За стара лица која никад нису радила или немају минимални број година стажа потребан за добијање пензије, не постоји посебан програм обезбеђења минималног дохотка. Они, међутим, имају право на новчану социјалну помоћ (НСП) уколико испуњавају услове као и сви остали грађани. Веома мали број старих користи ово право због ниског приходног и имовинског цензуса (свега 5,6% од укупног броја лица која остварују право на НСП 2017. године), а међу корисницима убедљиво доминирају жене и једночлана домаћинства.²⁷

Осим пензија и новчане социјалне помоћи на животни стандард старијих утичу и друга новчана и неновчана давања

²⁷ Гордана Матковић и Катарина Станић, *Социјална заштитица у старости: Дугогодишња нећа и социјалне пензије* (Београд: Факултет за економију, финансије и администрацију, Центар за социјалну политику и Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије, 2014).

(додатак за туђу негу и помоћ, бесплатни лекови итд.), као и приступ услугама (здравствена заштита, дуготрајна нега итд.).²⁸

Покривеност становништва старијег од 65 година пензијом у 2016. години је близу 90%, али је она значајно виша за мушкарце – 95%, док је за жене износила само 82,5%.²⁹

Родне разлике су уочљиве и у висини пензија. Пензијски јаз је резултат разлика у радној историји (краћи стаж, ниже плате, интензитет рада/пуно радно време), али и дизајна пензијског система (приписивање доприноса током одсуства ради неге детета, разлике у старосној граници за пензионисање, вертикална редистрибуција итд.).

Дизајн пензијског система у Србији је традиционално обезбеђивао повољније услове за пензионисање жена у односу на мушкарце, што се оправдавало „чињеницом да су жене углавном биле нижег степена образовања и остваривале ниже зараде, као и да су услед традиционалних вредности одговорне за већи део обавеза у домаћинству и породици, због чега су чешће прекидале или одлагале своје активно учешће на тржишту рада“.³⁰

Осим ниже старосне границе за жене него за мушкарце, у Србији је у самој формули за израчунавање старосне пензије годинама био у употреби коефицијент од 15% увећања стажа за жене. То значи да се свим женама стаж краћи од 35 година увећавао за 15%, а стаж од 35 и више година се изједначавао са стажом од 40. За жене са стажом од 40 и више година формула је била иста као и за мушкарце.

И поврх ове повољности у формули, разлике у висини старосне пензије између мушкараца и жена биле су значајне, чак 20 посто током 2000-их, а процене су да би износиле и до 30% да није било ове повољности у формули.³¹

Изменама и допунама Закона из 2010. године пуни стаж за жене се постепено повећавао и 2021. године би требало да

²⁸ Katarina Stanić, *Monitoring social inclusion in the Republic of Serbia – Indicators in the field of pensions* (Belgrade: Social Inclusion and Poverty Reduction Unit Government of the Republic of Serbia, 2017), 18.

²⁹ Влада Републике Србије, *Трећи национални извештај*, 226.

³⁰ Nenad Rakić i Rosa Chiappe, "Razlike između muškaraca i žena u penzijskom sistemu Srbije", у *Penzijski sistem u Srbiji*, ur. Katarina Stanić (Beograd: BearingPoint, 2008), 70.

³¹ *Ibid.*, 75.

износи 38 година, уз увећање од 6% које га у формули изједначава с пуним стажом мушкараца од 40 година. Изменама Закона из 2014. године, пун стаж за жене се од 2023. године изједначава са стажом мушкараца и износи 40 година.^{32, 33}

Упркос смањења „додатног стажа за жене“, пензијски јаз се смањио и према административним подацима у 2016. години просечна старосна пензија жена у осигурању запослених је за 16% нижа од пензије мушкараца,³⁴ што је вероватно резултат повољније радне историје жена нових корисника пензија.

Према подацима ЕУ СИЛК, пензијски јаз у Србији је за старије од 65 година нижи од просека ЕУ-28 (21,5% према 30,1% 2018. године), али треба имати у виду да су разлике између земаља веома велике.³⁵

Преко 300 хиљада жена у пензијском систему прима породичну пензију која може да буде изузетно ниска будући да се рачуна као 70% од пензије коју би осигураник/пензионер остварио у тренутку смрти,³⁶ што значи да може износити и мање од минималне пензије. И заиста, 30% породичних пензионера из осигурања запослених и самосталаца, тј. око 100 хиљада прима пензију која је нижа од минималне.³⁷

Агрегатна стопа замене – показатељ који ставља у однос медијану пензијских прихода³⁸ популације 65–74 и медијану личних прихода од рада популације 50–59, показује мало већи јаз него што је то случај с просеком ЕУ (графикон 11).

³² Али је увећање од 6% и даље остало у Закону о пензијском и инвалидском осигурању РС, изгледа грешком.

³³ Влада Републике Србије, Службени гласник РС 101/2010. и 75/2014.

³⁴ Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци*, 85.

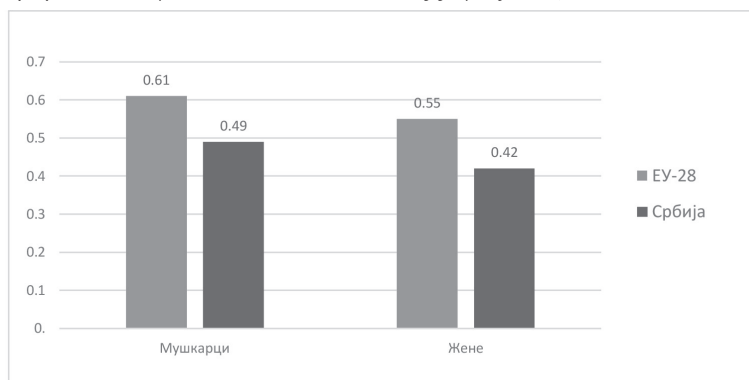
³⁵ Eurostat database, "EU-SILC survey: gender pension gap by age group [ilc_pnp13]", European Commission, preuzeto 15.10.2020. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_pnp13&lang=en

³⁶ У случају једног наследника.

³⁷ Влада Републике Србије, *Трећи национални извештај*, 271.

³⁸ Од старосне и породичне пензије, без инвалидских.

Графикон 11. Агрегатна стопа замене по полу у Србији и ЕУ, 2017.

Извор: Eurostat, EU SILC (2017) [TESPN070]

Улога пензијског система је пре свега видљива у једночланим домаћинствима. Пошто значајан број пензионера не живи у једночланим домаћинствима разлике у доходу којим располажу старији мушкарци и жене мање су него разлике у пензијама. Просечан еквивалентан доходак жена пензионера (65+) у 2016. години износи 91% просечног еквивалентног дохода пензионера мушкараца.³⁹

Подаци релевантни за разлике у пензијама мушкараца и жена, као и за покривеност пензијама у будућности јесу платни и образовни јаз, као и стопа запослености жена.

Јаз у зарадама по сату између жена и мушкараца 2014. године износи 8,7%, што Србију сврстава међу земље с платним јазом, имајући у виду да просек у ЕУ-28 износи 16,6%.⁴⁰ Јаз у броју сати плаћеног рада месечно је мали, свега три сата, док просечан јаз у ЕУ-28 износи чак 23 сата.⁴¹

³⁹ Eurostat Database, "Mean and median income by most frequent activity status - EU-SILC survey [ilc_di05]", European Commission, preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di05&lang=en

⁴⁰ Eurostat Database, "Gender pay gap in unadjusted form % of average gross hourly earnings of men (sdg_05_20)", European Commission, preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=sdg_05_20&lang=en

⁴¹ Eurostat Database, "Structure of earnings survey: monthly earnings [earn_ses_monthly]", European Commission", preuzeto 16.10.2020. <https://appsso>.

Јаз у образовању преокреће се у корист жена. Према подацима Евростата 2017. године у Србији су старији мушкарци (65+) знатно образованији од жена. Тако је, на пример, удео мушкараца с највишим нивоом образовања (ниво 5 до 8 према класификацији ИСЦЕД)⁴² виши за 8,2 п.п. него удео жена међу којима убедљиво доминирају оне с најнижим нивоом образовања (удео чак 62,7% према 36,4% међу мушкарцима, за ИСЦЕД 0–2). У млађим генерацијама је, међутим, управо обрнуто. Удео жена (30–34) с највишим образовањем у Србији је већи за 12,5 п.п., а разлика је већа од оне која је забележена у ЕУ-28 где износи 10 п.п.⁴³

У Србији су најизразитије родне разлике у сфери присуства на тржишту рада. Економска активност и запосленост жена је врло ниска, а родни јаз висок. У 2017. години стопа неактивности жена (15–64) је за 14,2 процентних поена већа у односу на стопу неактивности мушкараца (40,4% и 26,2% респективно), док у ЕУ-28 ова разлика износи 11 процентних поена.⁴⁴ У Србији је највећи родни јаз у старосној групи 55–64, у којој је стопа неактивности жена 61,5%, а мушкараца 38,6%. Разлика од 22,9 процентних поена се, пре свега, дугује различитим условима за пензионисање мушкараца и жена. Пошто су ови услови раније уједначени у већини европских земаља, јаз у неактивности ове старосне групе у ЕУ-28 је мањи (14 п.п.).⁴⁵

eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_ses_monthly&lang=en

⁴² ИСЦЕД (ISCED) – Међународна стандардна класификација образовања (International Standard Classification of Education).

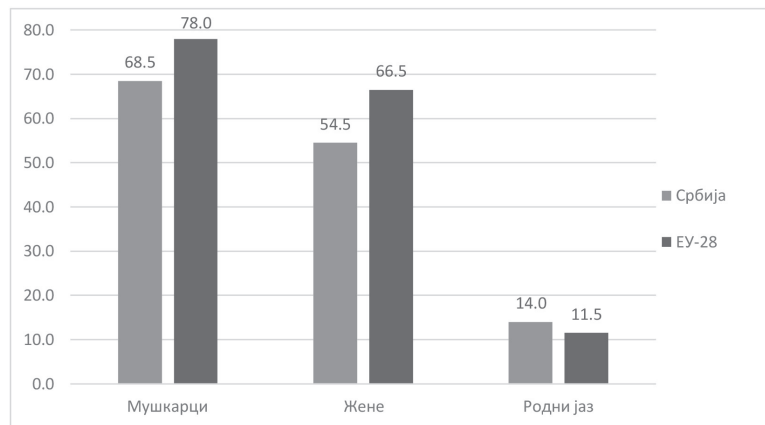
⁴³ Eurostat Database, "Distribution of population aged 18 and over by educational attainment level and age group [ilc_lvps04]", European Commission, преузето 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvps04&lang=en i Eurostat Database, "Population by educational attainment level, sex and age (%) - main indicators [edat_lfse_03]", European Commission, преузето 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfse_03&lang=en

⁴⁴ Eurostat Database, "Inactive population as a percentage of the total population, by sex and age (%) [lfsa_ipga]", European Commission, преузето 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_ipga&lang=en

⁴⁵ *Ibid.*

Слична је ситуација и са стопама запослености које су врло ниске и за мушкарце и за жене у поређењу са ЕУ, а родни јаз износи 14,5 процентних поена, док је просек ЕУ-28 свега 11 процентних поена (графикон 12).

Графикон 12. Стопе запослености (%) и родни јаз (п.п.) у Србији и ЕУ, 2017.

Извор: Eurostat, EU SILC (2017) [fsi_emp_a]

Налази, дискусија и препоруке

Разлике у животном стандарду између мушкараца и жена у Србији нису изражене. Родне разлике се јављају тек међу генерацијама старијим од 65 година и интензивирају се с даљим старењем.

Према подацима СИЛК (2017), у Србији су највеће родне разлике у стопи ризика сиромаштва забележене у старосној групи 75+ (10 п.п.). Жене старије од 75 година спадају међу најугроженије старосно-полне групе (СРС готово 30% према 25,7% у општој популацији), и међу њима се током времена ризик сиромаштва највише погоршао.

Забележене разлике су изнад просека ЕУ, али не спадају међу најизразитије. Јаз је чак и већи у Шведској и Финској, као и у већем броју земаља нових чланица Уније. Према стопи ризика сиромаштва, жене старије од 75 година у односу на Србију

угроженије су у већем броју земаља ЕУ, укључујући Бугарску и Румунију, балтичке земље, Хрватску и Кипар.⁴⁶

Слика је веома слична и на основу података о изразитој материјалној депривацији. Највеће родне разлике у СИМД су међу старијима од 75 година (7,5 п.п.), а жене у овој старосној групи су далеко најугроженије у Србији (СИМД 25,8% према 17,4% у општој популацији). Током времена тренд материјалне депривације међу најстаријим женама се колеба, док је у осталим групама махом забележен општи тренд смањења. Према овом показатељу, родне разлике (75+) су међу највећима у поређењу са земљама Европске уније. Додатно, жене старије од 75 година су једино у Румунији и Бугарској угрожене него у Србији.⁴⁷

Родне разлике у Србији су пре свега резултат хетерогених животних аранжмана мушкараца и жена, а затим и разлика у висини пензија, које су основни извор прихода у старости. Старије жене у већој мери живе у једночланим домаћинствима која су знатно угрожене од просека, а пензије жена су ниже од пензија мушкараца као резултат акумулираних последица неповољнијег положаја у сфери рада током животног циклуса.

Живот у заједничким домаћинствима уједначава родне и индивидуалне разлике у животном стандарду, па се оне пре свега уочавају уколико мушкарци или жене живе у једночланим домаћинствима. Стари без прихода или с веома ниским приходом не могу да живе сами, а одлазак у домски смештај⁴⁸ искључује их из анкетног истраживања. С друге стране, живот у вишегенерацијским домаћинствима брише индивидуалне разлике у приходима, јер се појединцима приписује доходак домаћинства.

Старије жене у већој мери живе у једночланим домаћинствима од мушкараца. Према подацима СИЛК (2017) више од

⁴⁶ Eurostat Database, "At-risk-of-poverty rate by poverty threshold, age and sex - EU-SILC and ECHP surveys [ilc_li02]", European Commission, preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li02

⁴⁷ Eurostat Database, "Severe material deprivation rate by age and sex [ilc_mddd11]", European Commission, preuzeto 16.10.2020. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mddd11&lang=en

⁴⁸ Субвенциониран или плаћен од стране државе.

30% жена (65+) живи у самачким домаћинствима, док међу мушкарцима овај удео износи свега 17%.

Угроженост старијих (65+) који живе сами је у Србији већа него у општој популацији. Стопа ризика сиромаштва ових појединаца је 3,4 п.п. изнад просека, а стопа изразите материјалне депривације је чак 16,5 п.п. изнад просека. Док према првом показатељу има и угроженијих појединаца у зависности од типа домаћинства у коме живе, према другом, стари у самачким домаћинствима су најугроженији у Србији. Ако уважимо основну идеју материјалне депривације као показатеља животног стандарда, онда презентирани подаци показују да заправо старији који живе у једночланим домаћинствима не располажу много нижим дохотком, али су исходи неповољнији – много тога не могу да приуште.

Део објашњења за овако високу угроженост према немонетарним показатељима треба делимично тражити у високом уделу расхода за становање, али и у расходима за здравство. Удео расхода за становање међу појединцима који живе у једночланим старачким домаћинствима износи 42,9% и изнад просека је укупне популације (37,7%).⁴⁹ На више расходе за здравство, индиректно упућују подаци о незадовољеним потребама за здравственим прегледом и препреке везане за високе трошкове.

Већу оптерећеност старих приватним расходима за здравство потврђује Васићево истраживање о потрошњи домаћинстава.⁵⁰ Оно показује да су „издаци за здравство у најстаријим више него два и по пута већи него у најмлађим домаћинствима“, а присуство додатног члана старијег од 65 година повећава удео ових издатака за 11,4%.⁵¹ Могуће је дакле да због високих расхода за здравство, стари који живе сами буду угрожени према показатељима материјалне депривације, чак и када располажу с високим и средњим дохотком.

⁴⁹ Eurostat Database, "Share of housing costs in disposable household income, by type of household and income group - EU-SILC survey [ilc_mdcd01]", European Commission, preuzeto 16.10.2020.

⁵⁰ Петар Д. Васић, *Староси као демографска одредница пошрошње домаћинстава у Србији* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Географски факултет, 2016), 134–135.

⁵¹ *Ibid.*, 132 и 135.

Подаци, закључимо, недвосмислено показују да је важан, ако не и најважнији разлог веће угрожености старијих жена од мушкараца управо чињеница да жене у већој мери живе у једночланим домаћинствима у којима је животни стандард према свим показатељима значајно нижи од просека.

Посебно треба имати у виду и да висина прихода може различито да утиче на одлуку мушкараца и жена да у старијим годинама живе сами, поготово у урбаним срединама. Могуће је наиме да се старији мушкарци одлучују да живе сами само уколико имају високе приходе који им омогућавају да плаћају различите услуге (везано за исхрану, одржавање домаћинства и сл.), док жене и с мањим приходима не прелазе у вишегенерацијска домаћинства или домски смештај с обзиром на виши степен самодовољности. У руралним срединама и мањим местима традиционално се живи у вишегенерацијским домаћинствима.

Други део објашњења родних разлика међу старијим генерацијама, повезан је с пензијским јазом, типичним за земље у којима су пензије по основу осигурања основни извор прихода у старости. Смањење удела вишегенерацијских домаћинстава, деинституционализација и тенденција да се остаје у сопственом домаћинству уместо одласка у дом за старе, повећање стопе развода и одустајање од брака и партнерства, повећавају значај родних разлика у пензијама будућих генерација.

Међу садашњим пензионерима, пензијски јаз износи приближно 20 п.п., што је ниже од просека забележеног у ЕУ-28. Заостајање је још мање у сегменту старосних пензија у осигурању запослених. Потенцијална угроженост жена које доминирају међу корисницима породичних пензија је посебно изразита, с обзиром на то да ове пензије могу да буду и ниже од законом загарантованог минимума.

У контексту будућности важно је да се укаже да међу млађим генерацијама јаз у платама није велики, као и да су се разлике у образовању преокренуле у корист жена. Остају, међутим, велике разлике у сфери присуства на тржишту рада и у запослености. Родни јаз у стопама неактивности износи 14,2, а у стопама запослености 14,5 п.п.

Све мере које су усмерене на старе заправо су родно осетљиве, јер жене доминирају у најстаријој популацији.

Са аспекта животног стандарда и сиромаштва значајни су и новчани трансфери и обезбеђење социјалних услуга, посебно у мери у којој су оне недовољно приступачне, те стари морају да их плаћају.

Најзначајнији новчани трансфери у Србији су пензије, које представљају доминантан извор прихода старијих, давање и накнада за негу и помоћ другог лица и новчана социјална помоћ.

У дизајну пензијског осигурања у Србији нема много простора за интервенцију ради смањења родног јаза у пензијама, уколико је стратешки циљ чврста повезаност зарада с висином пензије. Током реформи у претходном периоду, водило се рачуна о положају жена у пензијском систему кроз пензијску формулу и коефицијент увећања стажа („додатни стаж за жене“). У склопу свеобухватних реформи система има разлога за преиспитивање породичних пензија.

У контексту обезбеђења адекватних пензија у будућности и могућности да се на њих утиче мерама текуће политике, највећи проблем представљају ниске стопе економске активности и запослености жена. Стога велики значај имају мере које омогућавају повећање запослености жена, с нагласком на усклађивању рада и родитељства. С друге стране, све политике које потенцијално дестимулишу економску активност жена, укључујући и родитељски додатак за треће и четврто дете,⁵² повећавају шансу за сиромаштво жена у старости и родне разлике.

Разматрање увођења социјалних пензија значајно је за родни јаз због мањег обухвата жена пензијским осигурањем. Према истраживању Матковић и Станић, постоји више опција за увођење социјалних пензија, укључујући и опцију која би омогућила веће приходе у старости за кориснике породичних пензија.⁵³

⁵² Према Закону о финансијској подршци породици са децом, од 2018. године родитељски додатак за треће дете исплаћује се током 10 година у месечном износу од 12.000 динара, а за четврто дете у износу од 18.000 динара (Службени гласник РС, 113/2017. и 50/2018, члан 23.) Имајући у виду да је минимална зарада 2018. године износила 24.482 динара, поставља се питање какав ће бити утицај овако високог давања на мотивацију да се прихвати или задржи запослење, поготово ако се исплата права за децу трећег и четвртог реда рођења делимично преклопи.

⁵³ Матковић и Станић, *Социјална заштитица у старости*, 151–157.

Као први корак, свакако је важно да се унапреди програм новчане социјалне помоћи ради већег обухвата старих, пре свега кроз релаксирање имовинског цензуса за старачка домаћинства и додељивање већег пондера за свако старије лице у овим домаћинствима (на пример 0,7 уместо 0,5), уз дефинисање старосне границе за остваривање овог права на нивоу изнад границе за пензионисање по основу социјалног осигурања, како се не би смањила мотивација за плаћање доприноса.

Посебно су важне и политике које се односе на приступачност и доступност појединих социјалних услуга, превасходно здравствене заштите, али и услуга социјалне заштите као што је помоћ у кући или домски смештај. Уколико ове услуге нису приступачне животни стандард ће да буде низак и за старе с вишим дохотком.

ЛИТЕРАТУРА

- Васић, Петар Д. *Старост као демографска одредница пошрошње домаћинстава у Србији*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Географски факултет, 2016.
- Влада Републике Србије. *Трећи национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији за период 2014-2017. године*. Београд: Влада Републике Србије, 2018.
- Девеџић, Мирјана и Јелена Стојилковић Ђатовић. *Демографски профил старој сшановиштва Србије*. Београд: Републички завод за статистику, 2015.
- Закон о финансијској подршци породици са децом. Службени гласник РС, 113/2017. и 50/2018.
- Матковић, Гордана. *Мерење сиромаштва – теоријски концепти, сшање и прејоруке за Републику Србију*. Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије, 2014.
- Матковић, Гордана. „Депривација и субјективно сиромаштво“. У *Приходи и услови живота*, 35–68. Београд: Републички завод за статистику, 2015.
- Матковић, Гордана и Катарина Станић. *Социјална заштити у старој: Дујотрајна неја и социјалне пензије*. Београд: Факултет за економију, финансије и администрацију, Центар за социјалну политику и Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије, 2014.
- Републички Завод за статистику. *Жене и мушкарци у Србији*. Београд: Републички завод за статистику, 2017.
- Шобот, Анкица. „Демографски оквир родне неравноправности и квалитет живота у старости“. *Геронтолоја* 13, 1 (2011): 30–50.
- Ahonen, Kati and Jarna Bach-Othman. “Tracing old-age poverty – the significance of the household structure on gender differences in the poverty rate in eight EU countries”. *Finnish Centre for Pensions Working Papers* 7 (2010).
- Babović, Marija, Katarina Veličković, Stefan Stefanović, Nataša Todorović i Milutin Vračević. *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*. Beograd: Crveni krst Srbije, 2018.
- Brady, David and Denise Kall. “Nearly universal, but somewhat distinct: The feminization of poverty in affluent Western democracies, 1969–2000”. *Social Science Research* 37, 3 (2008): 976–1007.
- Braithwaite, Jeanine and Daniel Mont. “Invalidnost i siromaštvo: Studija Svetske banke o istraživanju siromaštva i njegovim posledicama”. *Working Paper – Social Protection and Labor* 0805 (2008).
- Ebbinghaus, Bernhard. “Pension reforms and old age inequalities in Europe: From old to new social risks?”. Paper presented at the European Sociological Association Conference, Manchester, England, 21 August 2019.

Eurostat Database. "Distribution of population aged 65 and over by type of household – EU-SILC survey [ilc_lvps30]", European Commision. Preuzeto 15.01.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvps30&lang=en

Eurostat Database. "Severe material deprivation rate by income quintile and household type [ilc_mddd13]", European Commission. Preuzeto 15.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mddd13&lang=en

Eurostat Database. "Inability to make ends meet - EU-SILC survey [ilc_mdcs09]", European Commission. Preuzeto 15.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mdcs09&lang=en

Eurostat Database. "EU-SILC survey: gender pension gap by age group [ilc_pnp13]", European Commission. Preuzeto 15.10.2020. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_pnp13&lang=en

Eurostat Database. "Mean and median income by most frequent activity status - EU-SILC survey [ilc_di05]", European Commission. Preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di05&lang=en

Eurostat Database. "Gender pay gap in unadjusted form % of average gross hourly earnings of men (sdg_05_20)", European Commission. Preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=sdg_05_20&lang=en

Eurostat Database. "Structure of earnings survey: monthly earnings [earn_ses_monthly]", European Commission. Preuzeto 16.10.2020. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_ses_monthly&lang=en

Eurostat Database. "Distribution of population aged 18 and over by educational attainment level and age group [ilc_lvps04]", European Commission. Preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvps04&lang=en

Eurostat Database. "Population by educational attainment level, sex and age (%) - main indicators [edat_lfse_03]", European Commission. Preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfse_03&lang=en

Eurostat Database. "Inactive population as a percentage of the total population, by sex and age (%) [lfsa_ipga]", European Commission. Preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_ipga&lang=en

Eurostat Database. "At-risk-of-poverty rate by poverty threshold, age and sex - EU-SILC and ECHP surveys[ilc_li02]", European Commission. Preuzeto 16.10.2020. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li02

- Eurostat Database. "Severe material deprivation rate by age and sex[ilc_mddd11]", European Commission. Preuzeto 16.10.2020. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mddd11&lang=en
- Gornick, Janet C., Eva Sierminska and Timothy Smeeding M. "The Income and Wealth Packages of Older Women in Cross-National Perspective". *The Journals of Gerontology: Social Sciences* 64B, 3 (2009): 402–414.
- Gornick, Janet C. and Natascia Boeri. "Gender and Poverty". In *The Oxford Handbook of the Social Science of Poverty*, editors David Brady and Linda M. Burton, 221–246. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Rakić, Nenad i Rosa Chiappe. "Razlike između muškaraca i žena u penzijskom sistemu Srbije". U *Penzijski sistem u Srbiji*, urednik Katarina Stanić, 68–81. Beograd: BearingPoint, 2008.
- Sen, Amartya. "The Standard of Living". The Tanner Lectures on Human Values delivered at Clare Hall, Cambridge University, 11 and 12 March, 1985.
- Stanić, Katarina. *Monitoring social inclusion in the Republic of Serbia – Indicators in the field of pensions*. Beograd: Social Inclusion and Poverty Reduction Unit Government of the Republic of Serbia, 2017.
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen and Jean-Paul Fitoussi. "Report by the Commission on the Measurement of Economic and Social Progress". Preuzeto 15.10.2020. <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload112.pdf>
- Smeeding, Timothy and Susanna Sandström. "Poverty and Income Maintenance in Old Age: A Cross-National View of Low Income Older Women". *Feminist Economics* 11, 2 (2005): 163–198.
- Smeeding, Timothy M., Qin Gao, Peter Saunders and Coady Wing. "Elder poverty in an ageing world: Conditions of social vulnerability and low income for women in rich and middle-income nations". *LIS Working Paper Series* 497 (2008).
- Šobot, Ankica. "Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije". *Stanovništvo* 50, 2 (2012): 85–109.
- United Nations Population Fund and Help Age International. *Ageing in the twenty-first century: A celebration and a challenge*. New York, London: United Nations Population Fund and Help Age International, 2012.
- United Nations. *The World's Women 2015*. New York: UN Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, 2015.
- Wiepking, Pamala and Ineke Maas. "Gender Differences in Poverty: A Cross-national Study". *European Sociological Review* 21, 3 (2005): 187–200.

Abstract

The gender differences in the living standard in Serbia are not pronounced. They become evident only among the elderly aged 65+ and intensify with further aging. According to EU-SILC (2017), the greatest disparities of the at-risk-of-poverty rate (AROP) and the severe material deprivation (SMD) rate in Serbia are registered among the elderly aged 75+ (7.5 pp and 10 pp, respectively). At the same time, both indicators suggest that women in this age group are the most vulnerable group in Serbia (as their respective AROP and SMD rates are 8.4 pp and 4.3 pp higher compared to those of the general population). Since the first EU-SILC wave, the at-risk-of-poverty rate has increased the most for elderly women 75+.

According to the severe material deprivation indicator, the gender differences in the 75+ age group are among the highest and elderly women aged 75+ in Serbia are among the most vulnerable compared to the EU countries. As individuals share (at least formally) the fate of the household they live in, these differences are mainly the consequence of the heterogeneous living arrangements, but also of the gender gap in pensions as the most important source of income in old age. Elderly women more often than men live in single-person households (30.7% and 17.1%, respectively), which are far more vulnerable than an average household, while women's pensions are lower than men's (a 21.5 % gap) as a result of the negative cumulative effect caused by their less favourable position in the labour market.

Keywords: elderly women, at-risk-of-poverty, material deprivation, single-person household, pension gap

ВЕСНА ЛУКИЋ

Институт друштвених наука, Београд

Родни аспект миграција*

Апстракт

Проблематици родног аспекта различитих феномена посвећује се све већа пажња научне и стручне светске јавности, па се и демографске појаве и процеси интензивније сагледавају у светлу родних односа. У раду се анализира родна димензија миграционих кретања, с посебним освртом на Србију. С тим у вези, коришћени су различити статистички извори, и разматрана су одабрана емпиријска истраживања. Налази указују на родно диференциране миграционе процесе. Када је реч о становништву досељеном из иностранства и унутрашњим мигрантима – полна структура становништва преовлађујуће је женска, док је у случају дневних миграната преовлађујуће мушка. Најуравнотеженија је полна структура становништва Србије у иностранству.

Како би се боље разумели родно специфични узроци и последице миграција, у раду се разматра и сложена међузависност родних односа и миграције, у различитим фазама миграционог циклуса. Указује се на значај родне перспективе у проучавању миграција за креирање ефикасних мера миграционе политике, у склопу релевантних општих и секторских јавних политика.

Кључне речи: друштвене промене, унутрашња миграција, међународна миграција, миграциона политика, род

* Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2020. годину, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

Од средине деведесетих година прошлог века истраживања у области миграције жена преусмеравају се с фокуса на мигранткиње ка родном аспектима миграција. Иако су жене најчешће више погођене родном неравноправношћу, све се више запажа да родна перспектива није само женска перспектива, те да уочавање разлика у искуствима између мушкараца и жена укључених у миграциони процес доприноси додатној вредности истраживања. Аутори истичу да овако посматрана родна перспектива подразумева не само бинарну дисеминацију података према полу, као једном од социодемографских обележја које може да узрокује неједнакост, већ и разумевање родних односа/улога у миграционом процесу.¹

У научној и стручној литератури често се разматра и појам феминизације миграција. Односи се на квантитативне и квалитативне промене у миграционом процесу, односно повећање броја мигранткиња и удела жена у укупном броју миграната, те промене улоге жена у миграцији.² Управо се феминизација миграција на глобалном нивоу, уз убрзавање, глобализацију, диверзификацију и политизацију, сматра за један од пет трендова који одликују „доба миграција“.³

Родна димензија различитих типова миграција

Промена удела мушкараца и жена у мигрантској популацији током времена одвија се услед транзиције родних односа, али и промене услова на тржишту рада у земљама/регионима пријема и дестинације миграната. У скорије време долази до концепирања типологија миграција, заснованих на уделу жена у мигрантској популацији. Аутори овакве типологије, коју чини пет

¹ Jorgen Carling, "Gender Dimensions of International Migration", *Global Migration Perspectives* 35 (2005): 3, 6; Allison Petrozziello, *Gender on the Move: Working on the Migration-Development Nexus from a Gender Perspective* (Santo Domingo: UN Women, 2013).

² Nikolas Piper, "Gender and Migration", INCEDES, preuzeto 2.08.2019. <http://incedes.org.gt/Master/pipersesentacuatro.pdf>; Mirjana Morokvašić, "Feminizacija migracija?", *Stanovništvo* 48, 2 (2010): 27.

³ Stephen Castles and Mark Miller, *The Age of Migration* (London: Macmillan Press, 1993), 16.

категорија, сматрају за „родно уравнотежене“ оне миграције где је удео жена између 47% и 53%. „Преовлађујуће женске“ миграције су оне где између 54% и 74% чине жене, док у „изразито женским“ миграцијама жене чине више од 75% миграната. Сходно томе, „преовлађујуће мушке“ миграције су оне где се удео жена креће од 25% до 46%, односно „изразито мушке“ миграције имају мање од 24% жена.⁴

Међународне миграције

Жене чине око половине (47%) међународних миграната у свету, још од 60-их година прошлог века.⁵ У периоду од 1960. до 1995. овај удео је повећан за 2,2%, достигавши свој максимум (табела 1).

Табела 1. Број и удео међународних миграната према полу у свету, 1995, 2005. и 2015.

Година	Мушкарци		Жене	
	Број	%	Број	%
1995	81737477	50,8	79064275	49,2
2005	97866674	51,2	93402426	48,8
2015	126115435	51,8	117584801	48,2

Извор: United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2015.

Док полна равнотежа миграција на глобалном нивоу није знатније измењена у последњих пола века, видне су изражене регионалне варијације феминизације, посматране кроз удео жена у популацији међународних миграната у регионима дестинације. Наиме, највећи удео жена је у мигрантској популацији развијенијих региона света, као што су Европа (52%) и Северна Америка (51%), док је нижи у мање развијенијим регионима света Африци (47%) и Азији (42%).⁶ Ове разлике су још израженије

⁴ Katherine Donatto and Donna Gabaccia, *Gender and International Migration: From the Slavery Era to the Global Change* (New York: Russell Sage Foundation, 2015), 9.

⁵ International Labour Organisation, *International Labour Standards on Migrant Workers' Rights* (Bangkok: ILO, 2007).

⁶ United Nations Department of Economic and Social Affairs, "Trends in International Migrant Stock: The 2015 revision", United Nations, 2015, преузето 22.08.2019. https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/data/UN_MigrantStockTotal_2015.xlsx

уколико се миграције посматрају на нивоу појединачних држава. Према подацима Еуростата (Eurostat) за земље Европске уније (EU) најмањи удео жена у популацији имиграната 2017. године забележен је у Литванији (30%), а највећи у Ирској (53%).⁷

Полна диференцираност структуре миграционих токова обликује се под утицајем већ формираних миграционих мрежа, али и ситуације на тржишту рада. Наиме, неке земље и региони имају дугу традицију емиграције мушке/женске радне снаге, док други имају изражену потребу за мушком/женском радном снагом. Највећи удео жена у структури емиграционих токова запажен је у случају земаља Азије и Латинске Америке, док Сједињене Америчке Државе (САД), Канада и Аустралија имају висок удео жена у имиграционим токовима. Ово се делимично објашњава структуром миграције посматрано према разлозима усељења, где породична миграција чини велики део миграције у САД.⁸ Висок удео жена у имигрантској популацији Европе и Северне Америке доводи се у везу, такође, с раније започетим процесом феминизације миграција на овим просторима, те спрегом пораста броја старијих миграната у популацији и дужег животног века жена.⁹

С обзиром на релативно мале промене у висини удела жена у мигрантској популацији од 60-их година прошлог века, али изражене регионалне и националне варијације у том погледу, има мишљења да феминизација миграција на глобалном нивоу не постоји, већ се пре може говорити о родној транзицији и повећаној видљивости жена у миграционом процесу.¹⁰ Промене родних односа у земљама порекла одражавају се на веће учешће жена у образовном процесу и на тржишту рада, а тиме и на промене миграционих образаца жена, у смислу да оне све више путују самостално, али и да самостално доносе одлуку о миграцији. То је

⁷ European Statistical Office, *Migrant Integration 2017* (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017).

⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development, *International migration outlook 2016* (Paris: OECD Publishing, 2016).

⁹ Silvia Pedraza, "Women and Migration: The Social Consequences of Gender", *Annual Review of Sociology* 17, 1 (1991): 304; United Nations Department of Economic and Social Affairs, "Trends in international migration 2015", *Population Facts* 4 (2015).

¹⁰ Donna Gabaccia and Elizabeth Zanoni, "Transitions in gender ratios among international migrants 1820-1930", *Social Science History* 36, 2 (2012): 195, 215; Morokvašić, "Feminizacija migracija?": 40, 45.

допринело израженијој видљивости посебности миграционог искуства жена, и њихове улоге у миграционом процесу.

Анализа укрштених података о разлозима миграције и полу прве генерације имиграната у 28 држава чланица ЕУ показује да још увек постоји дисбаланс између мушкараца и жена, посматрано по основу породичних разлога за миграцију. Такође се запажа знатно већа диспропорција између мушкараца и жена у односу удела породичних и пословних разлога миграције (табела 2).

Табела 2. Прва генерација имиграната према разлозима миграције и полу (%), ЕУ, 2014.

Разлози миграције	Мушкарци	Жене	Укупно
Породични	40,4	58,2	49,5
Пословни, није нађен посао пре миграције	25,4	15,9	20,4
Пословни, нађен посао пре миграције	11,5	6,0	8,8
Образовни	7,3	5,9	6,6
Међународна заштита или азил	6,3	4,1	5,1
Друго	6,8	7,4	7,1
Без одговора	2,4	2,6	2,5

Извор: European Statistical Office, 2017.

Када је реч о Србији¹¹ удео жена у становништву на раду или боравку у иностранству се повећава. Анализа пописних података указује да ове миграције тек од 2011. године почињу да буду „родно уравнотежене“, док су до тад биле „преовлађујуће мушке“ (табела 3).

Табела 3. Полна структура становништва Србије у иностранству, 1971, 1991. и 2011.

Година	Мушкарци		Жене	
	Број	%	Број	%
1971	120.984	59,3	82.997	40,7
1991	150.381	54,9	123.436	45,1
2011	167.322	53,4	146.089	46,6

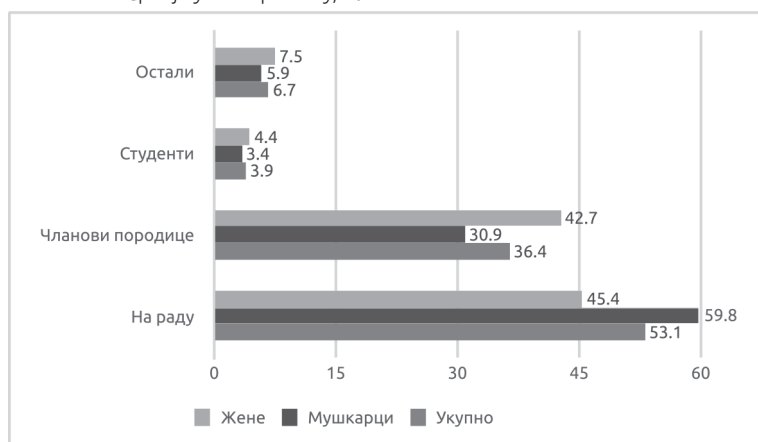
Извор: Пенев, 2017: 3.

¹¹ У чланку су приказани подаци за Републику Србију без података за АП Косово и Метохију.

Разлике у полној структури емиграционог контингента по земљама дестинације, у зависности од дужине боравка у иностранству, као и од старосне и образовне структуре становништва, засноване на пописним подацима могу се сагледати у оквиру новијег истраживања емиграције високообразованих лица из Србије.¹²

Анализа података Пописа из 2011. године о основним подскуповима лица у иностранству показује да је код жена, за разлику од мушкараца, разлика између удела емигранткиња које су се изјасниле као да су на раду иностранству и оних које су чланови породице знатно мања (графикон 1).

Графикон 1. Полна структура (%) основних подскупова становништва Србије у иностранству, 2011.

Извор: прорачун аутора према Станковић, 2014.

На полну структуру основних подскупова лица на раду-бравку у иностранству 2011. године утицала је преовлађујућа емиграција мушких чланова породице у ранијим пописним периодима, којима су се тек касније придруживали други чланови породице. Јер, у контингенту лица која су дуже од десет година у иностранству више од половине (53%) су лица на раду у иностранству. Уочава се, међутим, да се у популацији жена више од половине (50,8%) изјаснило као да је на раду у иностранству тек након

¹² Jelena Despić, *Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije od 1991. godine u Kanadu i Sjedinjene Američke Države* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, 2015).

15 година боравка у иностранству. Првих десет година боравка преовладавају жене чланови породице, затим се у групи жена које су у иностранству између 10 и 15 година удели подскупова на раду и боравку у иностранству изједначавају, да би тек након 15 година боравка у иностранству више од половине чиниле запослене жене.¹³ Такође, намеће се закључак да мушкарци и жене подједнако студирају у иностранству.

Да подаци о разлозима миграције не показују нужно увек праву слику, указују налази антрополошког квалитативног истраживања с фокусом на жене имигранткиње у Србију, према којима су испитанице, иако су биле запослене, регулисале свој боравак по основу брака сматрајући да им је тако једноставније.¹⁴

За разлику од емиграције,¹⁵ жене су бројније кад је реч о лицима досељеним из иностранства у Србију. Према подацима Пописа из 2011. године ове миграције су „преовлађујуће женске“ (53,7%), односно „изразито женске“ (55,3%) уколико се узму у обзир и жене досељене из бивших југословенских република.

Унутрашње миграције

Већа пажња истраживача, али и стручне и опште јавности, усмерена је ка међународним миграцијама, иако генерално посматрано у унутрашњим миграцијама учествује већи број људи. За разлику од спољних миграција код којих се обим и обрасци миграција могу поредити међу државама, аутори упозоравају да је међународна упоредивост унутрашњих миграција¹⁶ отежана непостојањем јединствених статистичких индикатора, а тиме и одговарајућих база података. Ови проблеми су још израженији

¹³ Владимир Станковић, *Србија у процеси спољних миграција* (Београд: Републички завод за статистику, 2014), 33–34.

¹⁴ Marija Brujić, “When you marry a Serb, then you do not have any problems. Foreigners in Serbia – introduction to anthropological analysis”, *Stanovništvo* 54, 2 (2016): 117.

¹⁵ Према Закону о управљању миграцијама (Службени гласник РС 107/2012) емиграција представља спољну миграцију из Републике Србије која траје или се очекује да ће трајати дуже од 12 месеци, односно имиграција представља спољну миграцију у Републику Србију која траје или се очекује да ће трајати дуже од 12 месеци.

¹⁶ Према дефиницији Републичког завода за статистику унутрашњи мигрант је лице које мења пребивалиште, односно трајно се пресељава из једног у друго насеље Републике Србије.

приликом дисеминирања података према полу и другим обележјима.¹⁷

Такође, веома је важно истаћи везу спољне и унутрашње миграције, где је унутрашња миграција често корак ка спољној, с обзиром на то да је тип насеља полазишта унутрашњих миграната најчешће сеоско насеље, док међународни мигранти најчешће долазе из градских насеља. Унутрашње миграције жена у Азији и Африци су у порасту,¹⁸ а налази квалитативног истраживања спроведеног у земљама Азије указују да пораст учешћа жена у унутрашњим миграцијама на релацији село-град може да утиче на већу друштвену прихватљивост међународне миграције жена, услед постепене промене друштвених норми.¹⁹

У Србији женско становништво више учествује у унутрашњим миграцијама у односу на мушко. Жене континуирано чине око две трећине лица која се преселе у оквиру земље. Стога, анализа пописних података (табела 4) указује да су ове миграције „преовлађујуће женског типа“. За разлику од мушкараца, жене се више пресељавају у оквиру граница своје општине становања (на локалном нивоу), што се може сматрати „удобним миграцијама“.

Табела 4. Полна структура унутрашњих миграната у Србији, 2002. и 2011.

Година	Мушкарци		Жене	
	Број	%	Број	%
2002	978.167	38,7	1,578.272	61,7
2011	939w.965	38,1	1,525.132	61,9

Извор: Републички завод за статистику, 2005; Републички завод за статистику, 2013.

Ако се посматрају специфичне популације унутрашњих миграната, као што је то популација интерно расељених лица у Србији, запажа се приближно исти удео мушкараца и жена (51% према 49%),²⁰ чији је највероватнији разлог пресељавање целих породица код оваквог типа миграције.

¹⁷ Martin Bell and Elin Charles-Edwards, “Measuring Internal Migration around the Globe: A Comparative Analysis”, *KNOMAD Working Paper* 3 (2014); Rees Paul et. al. “The Impact of Internal Migration on Population Redistribution: an International Comparison”, *Population, Space and Place* 23, 6 (2017): 7.

¹⁸ United Nations Department of Economic and Social Affairs, *The World's Women 2015: Trends and Statistics* (New York: UN DESA, 2015).

¹⁹ Nana Oishi, “Gender and migration: an integrative approach”, *CCIS Working Paper* 49 (2002):17.

²⁰ Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије, *СШање и*

Родне разлике у погледу одлуке о учешћу у одређеном типу миграције могу се сагледати у налазима студије о спољним и унутрашњим миграцијама становништва Србије, где ауторке указују да за разлику од спољних миграција у којима међу потенцијалним мигрантима највећи удео имају мушкарци, жене много више размишљају о пресељењу које не би подразумевало напуштање земље.²¹

Дневне миграције

Род је важан фактор који утиче на дневне миграције,²² а родни јаз је утемељен у литератури када је реч о дневним миграцијама радника.²³ На глобалном и националном нивоу приметан је тренд веће запослености женског становништва који води и ка повећању учешћа жена у дневним миграцијама.²⁴ Но и поред све већег учешћа жена на тржишту рада и даље су изражене родне неједнакости у погледу њиховог учешћа у дневној миграцији, раздаљине и просечног времена дневне миграције. У земљама чланицама Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД) потврђено је да у највећем броју земаља запослене жене старости 15–64 година мање учествују у дневној миграцији од мушкараца.²⁵ Уочавају се родне разлике и у вези с просечним временом путовања до посла у једном смеру: очеви просечно проведу више времена

Њишбе иншерна расељених лица (Београд: КИРС, 2018).

²¹ Mirjana Bobić, Milica Vesković Anđelković i Vlasta Kokotović Kanazir, *Studija o spolnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade* (Београд: International Organization for Migration, 2016), 125.

²² Према методологији Пописа 2011, дневним мигрантима се сматрају лица која раде или се школују ван места свог уобичајеног становања, али се свакодневно или више пута недељно у њега враћају.

²³ Michael J. White, "Sex Differences in Urban Commuting Patterns", *The American Economic Review* 76, 2 (1986): 368, 370; Tracy Turner and Debbie Niemeier, "Travel to work and household responsibility: new evidence", *Transportation* 24, 4 (1997): 397, 398, 401, 405; Emma Sandow, "Till Work Do Us Part: The Social Fallacy of Long-distance Commuting", *Urban Studies* 51, 3 (2014): 528, 533, 539.

²⁴ Весна Лукић, „Селективност дневних миграната у Србији према полу“, *Гласник Српског географског друштва* 87, 2 (2007): 70.

²⁵ Organisation for Economic Co-operation and Development, *OECD Employment Outlook 2005* (Paris: OECD Publishing, 2005).

у путовању до радног места него мушкарци без деце, док је за жене обрнуто.²⁶

Родне разлике у просечној дужини путовања дневног мигранта доводе се у везу како са економским факторима (висина прихода, занимање, карактеристике регионалних и локалних тржишта рада, врста превоза), тако и с факторима који су у вези с фазом животног циклуса дневног мигранта (брачни статус, родитељство, старост и број деце).²⁷ Различите путање запослених дневних миграната према полу приписују се и теоретском концепту „хипотезе одговорности у домаћинству“, према којој жене имају мање времена да учествују у дневној миграцији јер обављају већи део обавеза у домаћинству.²⁸

Управо је уочена повећана економска активност жена, која је условила пораст броја домаћинстава с два запослена партнера, утицала на све сложеније односе између дневне миграције и унутрашње миграције. Отежано проналажење запослења или одговарајућег запослења за оба супружника посебно може да буде изражено у мањим срединама, те у случају специфичних занимања. Отуда се један од запослених супружника може одлучити за дневну миграцију, чак и на дужим релацијама, тако просторно повећавајући могућности за запослење. Ова опција бира се као алтернатива миграцији свих чланова домаћинства.²⁹

У Србији мушко становништво више учествује у дневним миграцијама у односу на женско, када се посматрају запослена лица (табела 5). Иако пописни подаци указују на тренд повећања удела жена у дневним миграцијама радника, у односу на 1961. када су оне чиниле свега 11% економски активних дневних миграната,³⁰ дневне миграције у Србији су „преовлађујуће мушке“. Анализа дневних миграционих образаца у периоду од 2002. до 2011. указује на повећање удела жена које свакодневно путују до места запослења ван своје општине становања, што је ипак и даље мањи удео у односу на мушкарце који обављају занимање у другој општини.

²⁶ OECD, "Family database LMF2.6: Time spent travelling to and from work", OECD Family database 2016, preuzeto 18.06.2019. https://www.oecd.org/els/family/LMF2_6_Time_spent_travelling_to_and_from_work.pdf.

²⁷ Лукић, „Селективност дневних миграната“: 68, 69.

²⁸ Turner and Niemeier, "Travel to work and household responsibility": 399.

²⁹ Vesna Lukić, "Socio-ekonomski aspekti dnevnih migracija", *Sociologija* 55, 2 (2013): 289; Vesna Lukić, "O vezi između migracije i dnevne migracije", *Stanovništvo* 51, 1 (2013): 80, 83.

³⁰ Лукић, „Селективност дневних миграната“: 70.

Табела 5. Полна структура дневних миграната у Србији, 2002. и 2011.

Година	Мушкарци				Жене			
	Ученици и студенти		Економски активни		Ученици и студенти		Економски активни	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
2002	110.742	48,5	367.295	65,0	117.721	51,5	197.759	35,0
2011	139.768	49,0	381.735	62,0	145.541	51,0	234.255	38,0

Извор: Републички завод за статистику, 2004; Републички завод за статистику, 2013.

Анализа утицаја различитих фактора на просечну дужину путовања дневног мигранта у једном смеру у Србији, извршена на примеру дневног урбаног система Панчева, према додатно обрађеним подацима Пописа 2002. године показала је да је просторна раздаљина дневне миграције жена увек мања у односу на мушкарце. Жене дневни мигранти путују на краћим раздаљинама од мушкараца истог степена образовања, сектора делатности и карактеристика домаћинства. Брачни статус и родитељство, као најчешће коришћени индикатори за испитивање „хипотезе одговорности у домаћинству“, показали су се значајним за варирање просторне раздаљине дневне миграције према полу и на примеру дневних миграната Панчева.³¹

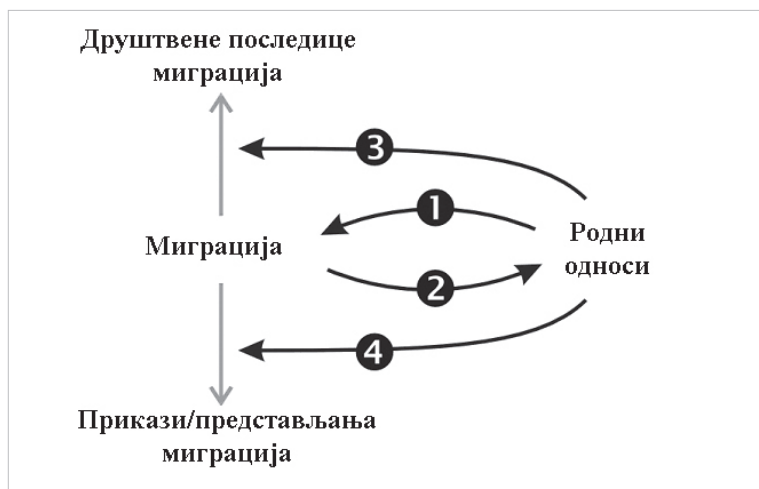
О међузависности родних односа и миграције

С обзиром на интерактивну везу родних односа и демографског развоја, родни аспект се намеће као важан приступ у проучавању популационих појава и процеса.³² Ако посматрамо миграциону компоненту демографског развоја, запажа се узрочно-последична веза између миграционог процеса и родних односа. Јер, родни односи утичу на миграцију, али и на друштвене последице миграције и општу слику о миграцији, док истовремено миграција утиче на родне односе (слика 1).

³¹ Весна Лукић, *Демографски развој и функционална структура Панчева* (Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 2011), 148.

³² Ankica Šobot, "Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije", *Stanovništvo* 50, 2 (2012): 85, 100.

Слика 1. Различити облици каузалне анализе родних димензија миграције

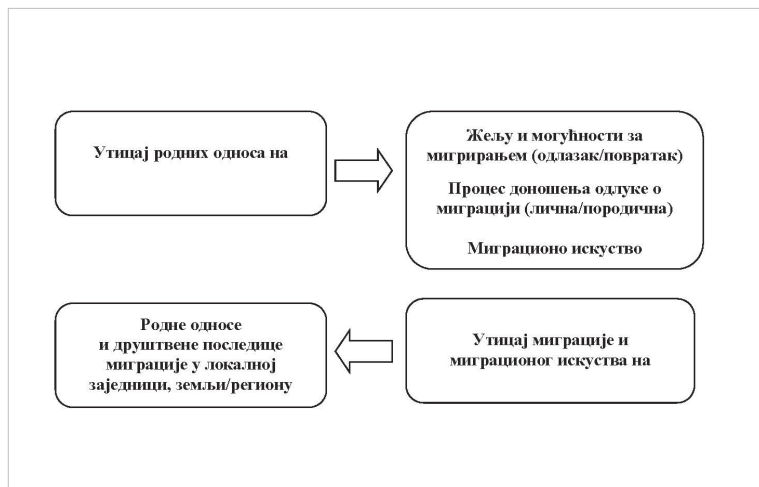

Извор: Carling, 2005: 5.

Сложена узајамна повезаност миграције и родних односа указује не само на значај, већ и на неопходност родне анализе током целог миграционог циклуса, односно у фазама пре, током и након миграције. Надаље, приликом родне анализе нужно је сагледати друштвени контекст земаља/региона порекла, транзита и дестинације миграната када је реч о међународној миграцији, односно специфичности локалних средина када је реч о унутрашњој или дневној миграцији. Родни односи у земљи/региону порекла утичу на жељу и могућност појединца да мигрира, било да је реч о одласку или повратку, затим утичу на процес доношења одлуке о миграцији, као и на миграционо искуство. Обрнуто, миграција и миграционо искуство утичу на родне односе и друштвене последице миграције у локалној заједници, односно земљи/региону порекла (слика 2).

Родни односи у земљи емиграције утичу на жељу али и на могућности за мигрирање, нарочито када је у питању женска популација. За жене миграција може бити бег од средине порекла или од високих/неодговарајућих очекивања породице и друштва. Такође, оне се у односу на мушкарце често суочавају с већим структурним препрекама у погледу недостатка финансијских средстава потребних за миграцију или родно заснованих ограничавајућих политика емиграције/имиграције. Литература указује на тврдње о рестриктивнијим емиграционим политикама за жене

Слика 2. Шема интеракције између родних односа и миграције

у земљама Азије, јер се њихове миграције сматрају за “value driven”, односно вредносно подстакнуте, за разлику од мушкараца чије се миграције сматрају за “economic driven” или економски подстакнуте.³³ Отуда има мишљења да дискриминација и кршење женских права и слобода могу да утичу на одлуку жена о миграцији.³⁴ Налази истраживања заснованог на СИГИ индексу (Social Institutions and Gender index – SIGI),³⁵ који је показатељ нивоа дискриминације жена у друштвеним институцијама, указују да земље с нижим нивоом дискриминације у односу на земљу порекла више привлаче мигранткиње, премда до одређене мере. Деловање родне дискриминације у друштвеним институцијама није се показало исто када је у питању миграција мушкараца.³⁶

³³ Oishi, “Gender and migration”:10.

³⁴ Gaëlle Ferrant, Estelle Loiseau and Keiko Nowacka, “The Role of Discriminatory Social Institutions in Female South-South Migration”, OECD Development Centre, preuzeto 13.09.2019. https://www.oecd.org/dev/development-gender/SIGI%20and%20Female%20Migration_final.pdf

³⁵ Social Institution and Gender Index – Индекс друштвених институција и рода заснива се на формалним и неформалним законима, друштвеним нормама и праксама у 180 земаља. Формиран је у развојном центру ОЕЦД-а 2007. године.

³⁶ Ferrant, Loiseau and Nowacka, “The Role of Discriminatory Social Institutions in Female South-South Migration”; Gaëlle Ferrant and Michele Tuccio, “How Do Female Migration and Gender Discrimination in Social

Жене и мушкарци суочавају се с различитим изазовима приликом доношења одлуке о миграцији. Но, жене могу да се суоче с већим препрекама у том погледу, и да имају мање утицаја на процес доношења одлуке о миграцији, или чак да у њега нису ни укључене. У зависности од културолошких карактеристика средине порекла породични и друштвени фактори могу више или мање да утичу на то да ли и с ким жена може да путује и пресели се у националним или међународним оквирима. Информације о условима живота у земљи/региону дестинације и самом путовању, које не морају бити једнако доступне и мушкарцима и женама, битне су за доношење одлуке о миграцији. Одлука о миграцији заснована на тачним информацијама може да предупреди међународну или националну трговину људима, чему су нарочито изложене илегалне мигранткиње. Жене могу бити и невољни повратници,³⁷ али и заједно с децом чинити „неповратничку коалицију“ наспрот мужевима, као што показује истраживање животних стратегија у старости пензионисаних гастарбајтера из Србије у Бечу.³⁸ Такође, родни односи имају важну улогу приликом одлучивања и у случају дневне миграције.³⁹

Род и родни односи утичу на миграционо искуство, обрасце социокултурне интеграције мушкараца и жена у земљи/региону пријема, те на интеграцију имиграната на тржишту рада. Из угла имиграционог и законског статуса, који представљају оквир за интеграцију имиграната у друштво, нарочито је осетљив положај илегалних миграната, у смислу могућности и услова запослења. То их излаже различитим облицима експлоатације, при чему су жене више изложене ризику од вишеструке експлоатације (и радне и сексуалне). Надаље, за жене чији је основ за имиграцију породична миграција могу постојати ограничења за учешће на тржишту рада земље пријема. Запажено је да је то нарочито

Institutions Mutually Influence Each Other?”, *OECD Development Centre Working Papers* 326 (2015).-

37 Morokvašić Mirjana, “Gendering Migration”, *Migracijske i etničke teme* 30, 3 (2014): 368.

38 Драгана Антонијевић и Љубица Милосављевић, „Трећа опција: осцилирајућа кретања гастарбајтера у пензији”, *Гласник Етнoграфског института САНУ* 64, 3 (2016): 520.

39 Marjolijn van der Klis and Clara Mulder, “Beyond the trailing spouse: The commuter partnership as an alternative to family migration”, *Journal of Housing and the Built Environment* 23, 1 (2008): 14.

дестимулативно за супруге стручњака које су и саме квалификоване.⁴⁰

Разлике у стопама незапослености миграната према полу надограђују се на често већ постојећи родни јаз у запослености у земљама/регионима пријема, при чему разлике зависе од стопа економске активности жена у земљама порекла миграната делом условљених културолошким факторима.⁴¹ Анализа података, заснованих на Анкети о радној снази, о стопама незапослености становништва у земљама чланицама Европске уније и земљама чланицама ОЕЦД-а показује да је незапосленост лица рођених у иностранству виша за 3%, односно 6% у односу на рођене у земљи. Додајмо, родне разлике у погледу незапослености су генерално мање од разлика које се уочавају по основу миграционог обележја (табела 6). Надаље, ако се посматрају појединачне државе, родне разлике у погледу запослености варирају. Примера ради, за чланице ЕУ, бивше југословенске републике, запажају се родне разлике у стопама незапослености рођених у иностранству од 5% (Хрватска) и 8% (Словенија).

Табела 6. Стопа незапослености становника држава ЕУ и држава ОЕЦД-а старости од 15 до 64 године рођених у иностранству, 2012. и 2013.

Државе ЕУ и државе ОЕЦД-а	Мушкарци		Жене		Укупно	
	Стопа незапослености 2012/2013	Разлика (+/-) у односу на лица рођена у земљи	Стопа незапослености 2012/2013	Разлика (+/-) у односу на лица рођена у земљи	Стопа незапослености 2012/2013	Разлика (+/-) у односу на лица рођена у земљи
Укупно ЕУ-28	15,7	+5,6	16,0	+5,9	15,9	+5,8
Укупно ОЕЦД (31 држава)	10,7	+2,1	11,6	+3,1	11,1	+2,6

Извор: Organisation for Economic Co-operation and Development, 2015.

⁴⁰ International Organization for Migration and Organization for Economic Co-operation and Development, *Harnessing Knowledge on the Migration of Highly Skilled Women* (Geneva: IOM, 2014).

⁴¹ Mikkel, Barslund, Anna Di Bartolomeo and Lars Ludolph, "Gender Inequality and Integration of Non-EU Migrants in the EU", *CEPS Policy Insights* 6 (2017): 1,7.

Стопе незапослености могу да буду високе чак и за високообразоване међународне мигранте.⁴² Литература о положају миграната на тржишту рада скреће пажњу управо на обављање послова испод њихових квалификација, запослења у неформалном сектору, с малим и неизвесним приходима и нерегулисаним радним односима, при чему су мигранткиње двоструко угрожене.⁴³ Приметна је концентрација миграната у одређеним секторима рада, као што је пољопривреда, индустрија, услужни сектор, или испомоћ у кући. Према подацима Међународне организације рада (МОП/ILO) из 2013. године, мигранти мушког пола више су запослени у индустрији, а мање у услужном сектору, док су од 11,5 милиона радних миграната запослених као помоћ у кући, чак 8,5 милиона чиниле жене.⁴⁴ Отуда родне разлике везане за интеграцију на тржишту рада потичу и од разлика у искуствима миграната које преовлађујуће ангажују мушкарце, односно жене у секторима.

Налази квалитативног истраживања спроведеног међу високообразованим емигрантима из Србије указују на постојање разлика у ставовима, посматрано из родне перспективе, везаним за услове рада и могућностима за напредовање, те висини плате међу високообразованим емигрантима у САД и Канади. Између осталог, код већине ставова који показују степен интегрисаности на тржишту рада, у обе посматране државе мушкарци су изразили већи степен задовољства него жене.⁴⁵

Последице деловања миграције и миграционог искуства на родне односе могу се сагледати из угла мигрантских чланова домаћинства који остају у локалној заједници, односно земљи/региону и из угла повратника и дневних миграната. Бројне емпиријске студије случаја указују на различит утицај мигрирања члана домаћинства на оне који остају. У случају миграције мужа, жене могу

⁴² IOM and OECD, *Harnessing Knowledge on the Migration*.

⁴³ Organisation for Economic Co-operation and Development, *International migration outlook 2016* (Paris: OECD Publishing, 2016); Jennifer Rubin, Michael Rendall, Lila Rabinovich et. al., "Migrant Women in the EU Labour Force", Rand Europe, preuzeto 2.08.2019. www.rand.org/pubs/technical_reports/2008/RAND_TR591.3.pdf; Maria Liapi and Anna Vouyioukas, "Policy gaps in integration and reskilling strategies of migrant women", *Social Cohesion and Development* 4, 2 (2016): 165, 166; Piper, "Gender and Migration", 16; Helma Lutz, "Gender in the Migratory Process", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, 10 (2010): 1653.

⁴⁴ International Labour Organisation, *ILO Global estimates on migrant workers. Results and methodology* (Geneva: ILO, 2015).

⁴⁵ Despić, *Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije*, 246.

постати самосталније и као носиоци домаћинства доносити одлуке везане за финансије и друга питања. Примери из Индије наводе на сазнања да жене чији су мужеви емигрирали, у већој мери него иначе отварају банковне рачуне, запошљавају се или обрађују земљиште.⁴⁶ Супротно, у случају миграције жена, мушкарци у домаћинству могу преузети њихове обавезе радећи „женске послове“, или терет тих обавеза одбијати и пренети на млађе женске чланове домаћинства,⁴⁷ чија негативна последица може бити запостављање или прекид школовања.

У литератури се запажају родне разлике и у погледу дознака које међународни мигранти шаљу у земљу порекла. Ове разлике тичу се износа, дужине слања новчаних дознака члановима домаћинства у земљи порекла, али и начина њиховог коришћења од стране мушких, односно женских чланова домаћинства. Новчани износи које шаљу жене у земљу порекла најчешће чине већи део њихове зараде у односу на мушкарце, због мањих зарада мигранткиња од миграната или њиховог запослења у мање плаћеним секторима.⁴⁸ Надаље, студије показују да мигранткиње шаљу дознаке дужи временски период у поређењу с мигрантима, као и да жене као примаоци дознака више улажу у образовање и здравствену заштиту чланова домаћинства у односу на мушкарце.⁴⁹

Миграционо искуство утиче на појединце, партнерске и породичне односе узрокујући промене у родним односима на нивоу домаћинства, а тиме и друштвене последице миграције у локалној заједници, односно земљи/региону порекла. Када је реч о међународним мигрантима повратницима, промене у родном понашању и

⁴⁶ Zachariah, K, B. A. Prakash and Rajan Irudaya. "Gulf Migration Study: Employment, Wages and Working Conditions of Kerala Emigrants in the United Arab Emirates", *Centre for Development Studies Working Paper* 326 (2002).

⁴⁷ Piper, "Gender and Migration", 24.

⁴⁸ United Nations Development Program, *Human Development Report 2009: Overcoming Barriers: Human Mobility and Development* (New York: Palgrave Macmillan, 2009).

⁴⁹ Organization for Security and Co-operation in Europe, *Guide on Gender-Sensitive Labour Migration Policies* (Vienna: OSCE, 2009); Amaia Perez Orozco, Denise Paiewonsky and Mar Garcia Dominguez, *Crossing Borders II: Migration and Development from a Gender Perspective* (Santo Domingo: United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women, 2010); Sylvia Lopez-Ekka, Christine Aghazarm, Henriette Kotter and Blandine Mollard, "The impact of remittances on gender roles and opportunities for children in recipient families: research from the International Organisation for Migration", *Gender and Development* 19, 1 (2011): 72,73.

улогама, које наступају услед миграционог искуства, могу позитивно утицати на промену традиционалних родних односа и норми брака, образовања, фертилитета и друго. У неким земљама запажен је равноправнији супружнички однос и расподела кућних послова након повратка мужева из међународне миграције.⁵⁰ Надаље, истраживања унутрашње миграције из сеоских у градска насеља Малија указују да по повратку у насеље претходног становања младе жене с миграционим искуством касније ступају у брак у односу на жене без миграционог искуства.⁵¹ И у случају дневне миграције, свакодневни контакт дневног мигранта с другом средином/насељем рада, посебно ако је на релацији село-град, може да утиче на усвајање нових норми релевантних за родне односе, иако с мањим дејством у односу на међународну миграцију.

Значај родне перспективе проучавања миграција за дефинисање миграционих и релевантних јавних политика

Мушкарци и жене се суочавају с различитим изазовима током миграционог процеса, али могу различито и да реагују на дејство подстицајних и потисних миграционих фактора. Сложена интеракција између родних односа и миграције упућује на потребу за родном перспективом, која омогућава боље сагледавање и разумевање спреге друштвеног оквира миграција и динамике различитих миграционих процеса. Родна перспектива у проучавању миграција неопходна је у свим фазама миграционог процеса (пре, током и након миграције или повратка), имајући у виду узроке, као и демографске и друштвене последице миграција у локалним заједницама и земљама/регионима порекла и дестинације миграната.

Како се родни односи успостављају на различитим нивоима, тако су и проучавања/родне анализе миграција на микро, мезо и макро нивоу, односно на индивидуалном, породичном и мигрантским мрежама, и државном нивоу.⁵² Родна анализа предуслов је за

⁵⁰ Mizanur Rahman, "Migration Networks: An Analysis of Bangladeshi Migration to Singapore", *Asian Profile* 32, 4 (2004): 367–390.

⁵¹ Veronique Hertrich, Marie Lesclingand. "Adolescent Migration in Rural Africa as a Challenge to Gender and Intergenerational Relationships Evidence from Mali", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 648, 1 (2013): 187.

⁵² Oishi, "Gender and migration": 9.

родну перспективу проучавања миграција, која је полазиште и основа за дефинисање родно осетљивих миграционих и релевантних јавних политика и мера.

За родну анализу у области миграција веома су важни поуздани и редовно ажурирани подаци, дисагрегирани према полу. Од посебног су значаја и емпиријска квалитативна истраживања која обухватају различите типове миграција (међународне, унутрашње, дневне, добровољне, присилне и друго) али и мигранте различитих социодемографских карактеристика. Такође, поједини аутори истичу да не треба занемарити ни потребу укључивања у анализу не-миграната, чији чланови породице су мигранти.⁵³

Родно неутралне миграционе и друге политике значајне за миграције могу деловати различито на мушкарце и жене. Отуда је потребно укључивање родне перспективе у миграционо релевантне јавне политике, како би се креирале адекватне и ефикасне мере у областима као што су правне услуге (заштита људских права и права радника), безбедност, образовање, здравствена заштита, финансије и банкарство, информационе технологије и друго, а које узимају у обзир разлике у потребама и могућностима између миграната и мигранткиња у оквиру различитих миграционих процеса и њихових етапа. Литература указује да у одговору државе порекла миграната на изазове родних разлика у оквиру међународних миграција посебну пажњу завређује регулатива у области посредовања у миграцији преко различитих врста агенција, примања дознака из иностранства и могућности њиховог улагања, те политика и мера реинтеграције повратника.⁵⁴ У појединим емиграционим земљама програми подршке мигрантима запажени су и у фази пре миграције.⁵⁵

Интегрисање родно осетљивих миграционих политика и мера може се реализовати у оквирима националних јавних политика, али и путем билатералних, односно међудржавних споразума. Њихово логично утемељење је у квалитативним и квантитативним истраживањима миграција, заснованим на родном приступу и дисагрегираним и редовно ажурираним подацима.

⁵³ Geneviève Cortes, "Women and Migrations: Those Who Stay", *EchoGéo* 37 (2016).

⁵⁴ OSCE, *Guide on Gender-Sensitive Labour Migration Policies*.

⁵⁵ Rhacel Salazar Parrenas, *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*, (Stanford: Stanford University press, 2005). Navedeno prema Helma Lutz, "Gender in the Migratory Process", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, 10 (2010): 1647–1663.

Када је реч о Србији, радови на тему миграција и рода учесталији су тек у неколико последњих година,⁵⁶ али свакако постоји потреба за бројнијим емпиријским студијама у нашој земљи, које би осветлиле родне разлике у миграционим процесима и родне односе унутар мигрантских група. Да има простора и за унапређивање одговарајућих података, указују аутори евалуације Акционог плана за спровођење Националне стратегије за родну равноправност Републике Србије 2016–2018, који истичу да недостају подаци о кључним аспектима родне равноправности миграната и азиланата.⁵⁷

Како до родно осетљивих миграционих политика⁵⁸ и мера, и њиховог чвршћег повезивања с јавним политикама? Елементи од кључног значаја за формулисање родно осетљивих општих и секторских политика релевантних за миграције јесу:

- Прикупљање и редовно ажурирање података о миграцијама дисагрегираних према полу.
- Спровођење бројнијих емпиријских истраживања миграција заснованих на родној перспективи.
- Прилагођавање политика и мера свим фазама миграционог циклуса, посматрано из родне перспективе
- Препознавање различитих потреба и могућности миграционих актера, које су родно засноване, а нарочито оних категорија које могу бити угрожене по више основа.

⁵⁶ Tanja Višić i Dunja Poleti Ćosić, "Gender and Migration Re-visited: Production of Knowledge and Feminism (in) Between Semi-periphery and the Core", *Sociologija* 60, 1 (2018): 256–274; Milica Bobić, "Rodni pristup u istraživanju migracija. Rod i integracija u okviru migracija", u *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva*, ur. Zoran Lutovac i Slobodan Mrđa (Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka i Institut za sociološka istraživanja, 2018), 73–86; Dunja Poleti, "Rodni aspekti prostorne mobilnosti u Srbiji", u *Feministički forum Filozofskog fakulteta: izabrani radovi iz studija roda*, ur. Nada Sekulić i Marija Radoman (Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 2016), 42–64; Jelena Pešić, "Rodna perspektiva u proučavanju migracija", *Sociologija* 50, 2 (2013): 317–332.

⁵⁷ Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije i UN WOMEN, "Finalni izveštaj evaluacije akcionog plana za sprovođenje nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost Republike Srbije 2016–2018", SECONS, preuzeto 18.06.2019. <https://www.secons.net/files/publications/99-publication.pdf>

⁵⁸ О концептуалној неодређености шта чини миграциону политику, те замагљеној граници између миграционих и немиграционих политика, више видети у Mathias Czaika and Hein de Haas, "Evaluating Migration Policy Effectiveness", in *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies*, ed. Anna Triandafyllidou (New York: Routledge, 2016), 35, 37.

- Сагледавање контекстуалног (социокултурног и просторно-временског)⁵⁹ и динамичног карактера родних односа,⁶⁰ али и миграционог процеса.
- Укључивање жена и мушкараца у концепт родне једнакости и његово интегрисање у јавне политике.⁶¹

Зашто су значајне родно осетљиве миграционе политике и мере, и њихово чвршће повезивање с јавним политикама? Родно осетљиве миграционе политике и мере значајне су због следећих чињеница:

- Мигранти су носиоци друштвених промена и развоја у локалним заједницама односно земљама/регионима порекла и дестинације како због друштвених добробити тако и због економских дознака.
- Политике и мере засноване на родној перспективи проучавања миграција омогућавају већу искористивост друштвених добробити миграције, у смислу мењања традиционалних родних улога, те трансфера знања. Унапређивање родне равноправности услед миграционог искуства представља додатну вредност за друштво.
- Политике и мере засноване на родној перспективи проучавања миграција омогућавају већу искористивост економских добробити миграције, полазећи од родних разлика у могућностима за дозначавање, али и у областима улагања.
- Родно осетљиве миграционе политике и мере у оквиру јавних политика утичу на ублажавање нежељених друштвених промена, које могу бити последица у литератури препознатог потенцијала миграција за вредносну/нормативну али и за демографску и економску трансформацију.⁶²

Дакле, управо кроз родно осетљиве политике и мере усмерене ка различитим типовима миграција и мигрантским групама, те различитим фазама миграционог процеса, могу се подстаћи позитивне друштвене промене, али и умањити појединачни, породични и друштвени трошкови миграције.

⁵⁹ Piper, "Gender and Migration", 20, 5.

⁶⁰ Marina Blagojević-Hughson i Mirjana Bobić, "Towards new Understanding of Change in Gender Relations at the Micro Level: Serbian Case", *Зборник Машице српске за друштвене науке* 148, 3 (2014): 516.

⁶¹ Mirjana Dokmanović, *Rodna ravnopravnost i javna politika* (Subotica: Ženski centar za demokratiju i ljudska prava, 2002), 17.

⁶² Alejandro Portes, "Migration and Social Change: Some Conceptual Reflections", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, 10 (2010):1544, 1545, 1551.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонијевић, Драгана и Љубица Милосављевић. „Трећа опција: осцилирајућа кретања гастарбајтера у пензији“. *Гласник Етнографског института САНУ* 64, 3 (2016): 509526.
- Лукић, Весна. „Селективност дневних миграната у Србији према полу“. *Гласник Српског географског друштва* 87, 2 (2007): 67–77.
- Лукић, Весна. *Демографски развој и функционална структура Панчева*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 2011.
- Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије. *Стање и потребе интерно расељених лица*. Београд: КИРС, 2018.
- Пенев, Горан. „Грађани Србије у иностранству: колико их је, где иду, ко су и одакле су?“ *Демографски преглед* 64 (2017): 1–4.
- Републички завод за статистику. *Попис становништва, домаћинства и станова 2002. Дневни мигранти*. Књ. 13. Београд: Републички завод за статистику, 2004.
- Републички завод за статистику. *Попис становништва, домаћинства и станова 2002. Мигранти*. Књ. 20. Београд: Републички завод за статистику, 2005.
- Републички завод за статистику. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. Миграције*. Књ. 9. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Републички завод за статистику. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. Дневни мигранти*. Књ. 11. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Станковић, Владимир. *Србија у процесу спољних миграција*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Barslund, Mikkel, Anna Di Bartolomeo and Lars Ludolph. “Gender Inequality and Integration of Non-EU Migrants in the EU”. *CEPS Policy Insights* 6 (2017): 1–13.
- Bell Martin and Elin Charles-Edwards. “Measuring Internal Migration around the Globe: A Comparative Analysis”. *KNOMAD Working Paper* 3 (2014).
- Blagojević-Hughson Marina and Mirjana Bobić. “Towards new Understanding of Change in Gender Relations at the Micro Level: Serbian Case”. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 148, 3 (2014): 511–523.
- Bobić, Milica. “Rodni pristup u istraživanju migracija. Rod i integracija u okviru migracija”. U *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva*, urednici Zoran Lutovac i Slobodan Mrđa, 73–86. Београд: Српско sociološko društvo, Institut društvenih nauka i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2018.
- Bobić, Mirjana, Milica Vesković Anđelković i Vlasta Kokotović Kanazir. *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*. Београд: International Organization for Migration, 2016.

- Brujić, Marija. "When you marry a Serb, then you do not have any problems. Foreigners in Serbia - introduction to anthropological analysis". *Stanovništvo* 54, 2 (2016): 105–125.
- Gabaccia Donna and Elizabeth Zaroni. "Transitions in gender ratios among international migrants 1820–1930", *Social Science History* 36, 2 (2012): 197–221.
- Carling, Jorgen. "Gender Dimensions of International Migration". *Global Migration Perspectives* 35 (2005): 1–26.
- Castles, Stephen and Mark Miller. *The Age of Migration*. London: Macmillan Press, 1993.
- Czaika Mathias and Hein de Haas. "Evaluating Migration Policy Effectiveness". In *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies*, editor Anna Triandafyllidou, 34–41. New York: Routledge, 2016.
- Cortes, Geneviève. "Women and Migrations: Those Who Stay". *EchoGéo* 37 (2016).
- Despić, Jelena. *Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije od 1991. godine u Kanadu i Sjedinjene Američke Države*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, 2015.
- Dokmanović, Mirjana. *Rodna ravnopravnost i javna politika*. Subotica: Ženski centar za demokratiju i ljudska prava, 2002.
- Donatto Katherine and Donna Gabaccia. *Gender and International Migration: From the Slavery Era to the Global Change*. New York: Russell Sage Foundation, 2015.
- European Statistical Office. *Migrant Integration 2017*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
- Ferrant, Gaelle, Estelle Loiseau and Keiko Nowacka. "The Role of Discriminatory Social Institutions in Female South-South Migration". OECD Development Centre. Preuzeto 13.09.2019.
- https://www.oecd.org/dev/development-gender/SIGI%20and%20Female%20Migration_final.pdf
- Ferrant, Gaelle and Michele Tuccio, "How Do Female Migration and Gender Discrimination in Social Institutions Mutually Influence Each Other?" *OECD Development Centre Working Papers* 326, 2015.
- Hertrich Veronique, Marie Lesclingand. "Adolescent Migration in Rural Africa as a Challenge to Gender and Intergenerational Relationships Evidence from Mali". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 648, 1 (2013): 175–188.
- International Labour Organisation. *International Labour Standards on Migrant Workers' Rights*. Bangkok: ILO, 2007.
- International Labour Organisation. *ILO Global estimates on migrant workers. Results and methodology*. Geneva: ILO, 2015.

- International Organization for Migration and Organization for Economic Co-operation and Development. *Harnessing Knowledge on the Migration of Highly Skilled Women*. Geneva: IOM, 2014.
- Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije i UN WOMEN. "Finalni izveštaj evaluacije akcionog plana za sprovođenje nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost Republike Srbije 2016–2018". SECONS. Preuzeto 18.06.2019. <https://www.secons.net/files/publications/99-publication.pdf>
- Liapi Maria and Anna Vouyioukas. "Policy gaps in integration and reskilling strategies of migrant women". *Social Cohesion and Development* 4, 2 (2016): 159–171.
- Lopez-Ekra, Sylvia, Christine Aghazarm, Henriette Kotter and Blandine Mollard. "The impact of remittances on gender roles and opportunities for children in recipient families: research from the International Organisation for Migration". *Gender & Development* 19, 1 (2011): 69–80.
- Lukić, Vesna. "Socio-ekonomski aspekti dnevnih migracija". *Sociologija* 55, 2 (2013): 283–298.
- Lukić, Vesna. "O vezi između migracije i dnevne migracije". *Stanovništvo* 51, 1 (2013): 69–90.
- Lutz, Helma. "Gender in the Migratory Process". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, 10 (2010): 1647–1663.
- Morokvašić, Mirjana. "Feminizacija migracija?". *Stanovništvo* 48, 2 (2010): 25–52.
- Morokvašić, Mirjana. "Gendering Migration". *Migracijske i etničke teme* 30, 3 (2014): 355–378.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. *OECD Employment Outlook 2005*. Paris: OECD Publishing, 2005.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. *Indicators of Immigrant Integration 2015: Settling In*. Paris: OECD Publishing, 2015.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. "Family database LMF2.6: Time spent travelling to and from work". OECD Family database 2016. Preuzeto 18.06.2019. https://www.oecd.org/els/family/LMF2_6_Time_spent_travelling_to_and_from_work.pdfOECD
- Organisation for Economic Co-operation and Development. *International migration outlook 2016*. Paris: OECD Publishing, 2016.
- Oishi, Nana. "Gender and migration: an integrative approach". *CCIS Working Paper* 49, (2002):1–18.
- Orozco, Amaia Perez, Denise Paiewonsky and Mar Garcia Dominguez. *Crossing Borders II: Migration and Development from a Gender Perspective*. Santo Domingo: United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women, 2010.

- Organization for Security and Co-operation in Europe. *Guide on Gender-Sensitive Labour Migration Policies*. Vienna: OSCE, 2009.
- Pedraza, Silvia. "Women and Migration: The Social Consequences of Gender". *Annual Review of Sociology* 17, 1, (1991): 303–325.
- Petrozziello, Allison. *Gender on the Move: Working on the Migration-Development Nexus from a Gender Perspective*. Santo Domingo: UN Women, 2013.
- Pešić, Jelena. "Rodna perspektiva u proučavanju migracija". *Sociologija* 55, 2 (2013): 317–332.
- Piper, Nikolas. "Gender and Migration". INCEDES. Preuzeto 2.08. 2019. <http://incedes.org.gt/Master/pipersentacuatro.pdf>
- Poleti, Dunja. "Rodni aspekti prostorne mobilnosti u Srbiji". U *Feministički forum Filozofskog fakulteta: izabrani radovi iz studija roda*, urednice Nada Sekulić i Marija Radoman, 42–64. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016.
- Portes, Alejandro. Migration and Social Change: Some Conceptual Reflections". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, 10 (2010):1537–1563.
- Rahman, Mizanur. "Migration Networks: An Analysis of Bangladeshi Migration to Singapore". *Asian Profile* 32, 4 (2004): 367–390.
- Rees, Paul, Martin Bell, Marek Kupiszewski, Dorota Kupiszewska, Philipp Ueffing, Aude Bernard, Elin Charles-Edwards and John Stillwell. "The Impact of Internal Migration on Population Redistribution: an International Comparison". *Population, Space and Place* 23, 6 (2017): 1–22.
- Rubin, Jennifer, Michael Rendall, Lila Rabinovich, Flavia Tsang, Barbara Janta and Constantijn Van Oranje-Nassau. "Migrant Women in the EU Labour Force". Rand Europe. Preuzeto 2.08.2019. www.rand.org/pubs/technical_reports/2008/RAND_TR591.3.pdf
- Sandow, Emma. "Till Work Do Us Part: The Social Fallacy of Long-distance Commuting". *Urban Studies* 51, 3 (2014): 526–543.
- Šobot, Ankica. "Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije". *Stanovništvo* 50, 2 (2012): 85–109.
- Turner Tracy and Debbie Niemeier. "Travel to work and household responsibility: new evidence". *Transportation* 24, 4 (1997): 397–419.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. "Trends in International Migrant Stock: The 2015 revision". United Nations, 2015. Preuzeto 22.08.2019. https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/data/UN_MigrantStockTotal_2015.xlsx
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. "Trends in international migration 2015". *Population Facts* 4 (2015).
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. *The World's Women 2015: Trends and Statistics*. New York: UNDESA, 2015.

- United Nations Development Program. *Human Development Report 2009: Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Van der Klis Marjolijn and Clara Mulder. "Beyond the trailing spouse: The commuter partnership as an alternative to family migration". *Journal of Housing and the Built Environment* 23, 1 (2008): 1–19.
- Višić, Tanja i Dunja Poletić. "Trends in international migration 2015". *Sociologija*, 60, 1 (2018): 256–274.
- White, Michael J. "Sex Differences in Urban Commuting Patterns". *The American Economic Review* 76, 2 (1986): 368–372.
- Zachariah, K. B. A. Prakash and Rajan Irudaya. "Gulf Migration Study: Employment, Wages and Working Conditions of Kerala Emigrants in the United Arab Emirates". *Centre for Development Studies Working Paper* 326, 2002.

Abstract

Scientific and professional communities worldwide have lately shown increasing interest in the gender aspect of various phenomena. In that respect, demographic processes have also been increasingly dissected in the light of gender relations. This paper analyses the gender dimension of migration, with a special focus on Serbia. For that purpose, various data sources have been used and selected empirical studies have been considered. The findings point to gender-differentiated migration processes. The gender structure of immigrants and internal

migrants is predominantly female-biased, whereas in the case of commuters it is dominated by males. The most gender-balanced part of Serbia's population are the emigrants. For a better understanding of gender-specific causes and consequences of migration, the complex interdependence between gender relations and migration within the various phases of the migration cycle has also been discussed. Emphasis is put on the significance of the gender perspective of migration studies for the creation of efficient migration policies in the context of migration-relevant general and sector policies.

Keywords: social change, internal migration, international migration, migration policy, gender

ВЛАДИМИР НИКИТОВИЋ

Институт друштвених наука, Београд

Просторно-демографска поларизација репродуктивног потенцијала Србије – ограничење развојних политика*

Апстракт

Основна хипотеза рада јесте да је имплементација већине циљева националне Стратегије подстицања рађања битно ограничена уоченим просторним обрасцима родне неравнотеже код популације у кључним репродуктивним годинама због континуираног утицаја унутрашње и међународне миграције. *Ex-ante* валоризација циљева Стратегије на нивоу области, у оквиру оптимистичког сценарија демографског развоја Србије до 2050. године, интерпретирана је из угла референтног сценарија, који не подразумева утицаје популационе политике, већ се заснива на теоријско-емпиријским сазнањима о могућим променама у компонентама популационе динамике, односно хипотетичког сценарија без миграција. Иако би истрајно спровођење пронаталитетних мера довело до ублажавања неповољних демографских тенденција на националном нивоу, пре свега у погледу пораста укупног броја живорођених у Србији након 2035, то би био одраз сасвим неуравнотеженог просторног обрасца популационог развоја земље. Демографска виталност би се исказивала једино у зони Дунавско-моравског коридора у којој су концентрисани највећи урбани центри, док би се скоро све пограничне и претежно планинске области, нарочито на истоку и југоистоку земље, суочиле с дугорочно неодрживим демографским развојем. Стога је неупитна ургентност доношења адекватних стратешких докумената у домену смањења неповољног утицаја међународне миграције, који је изразито регионално селективан, али и у домену уравнотежења степена развијености између области и региона као покретача унутрашњих миграција.

Кључне речи: Стратегија подстицања рађања, стопа маскулинитета старих 20–39 година, уравнотежен просторни развој, пројекције становништва, миграције

* Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2020. годину који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

■ Национална стратегија одрживог развоја препознаје неповољне демографске трендове у Србији као једну од бројних „претњи за одрживи развој земље“.¹ Тај документ заснован је на стратешком опредељењу државе за европске интеграције, које је усклађено с обновљеном Стратегијом одрживог развоја ЕУ из 2006. године, те Миленијумским циљевима развоја УН из 2000. и одатле проистеклим Националним миленијумским циљевима развоја у Републици Србији усвојеним 2006. године. Један од основних циљева у Стратегији односи се на одрживи развој привреде у Србији који подразумева уравнотежен регионални развој, за шта је, између осталог, неопходно смањити регионалне разлике у демографским факторима.² У оквиру популационе политике издвојено је шест стратешких циљева који обухватају и подстицање унутрашњих миграција ради уравнотежења просторног распореда становништва.

Миленијумске циљеве развоја наследила је 2015. Агенда одрживог развоја до 2030. Уједињених нација (УН), која садржи 17 циљева и 169 потциљева, којима су дефинисани сви битни елементи одрживог развоја сваке популације. Ови циљеви су уграђени у развојну агенду и приоритете Европске уније (ЕУ). С обзиром на то да прикључење Србије ЕУ представља један од пет „националних приоритета“, ³ сви документи јавних политика треба да, кроз процес приступања Унији, интегришу и Агенду 2030.⁴ У периоду између доношења две глобалне агенде одрживог развоја, демографски показатељи су се погоршали, нарочито у погледу пораста регионалних разлика, чиме је потреба за реализацијом циљева одрживог развоја у демографском домену добила још већи значај. Једна од реакција доносилаца одлука била је усвајање Стратегије подстицања рађања почетком 2018. године,⁵ уз пратећа законска решења. Овим документом је, поред општег циља дугорочног достизања нивоа стопе укупног фертилитета

¹ Влада Републике Србије, Национална стратегија одрживог развоја, Службени гласник РС, 57 (Београд: Службени гласник РС, 2008), 15.

² *Ibid.*, 28.

³ Влада Републике Србије, Добровољни национални извештај Републике Србије о спровођењу Агенде 2030 за одрживи развој (Београд: Влада Републике Србије, 2019).

⁴ Влада Републике Србије, Србија и Агенда 2030. Мапирање националног стратешког оквира у односу на циљеве одрживог развоја (Београд: Влада Републике Србије – Републички секретаријат за јавне политике, 2017).

⁵ Влада Републике Србије, Стратегија подстицања рађања, Службени гласник РС, 25 (Београд: Службени гласник РС, 2018).

потребног за природно обнављање становништва, дефинисано осам посебних циљева које је неопходно претходно достићи. Просторној димензији у овом стратешком документу није посвећена одговарајућа пажња, а чини се да је управо у том домену неопходно препознати ограничења за његову успешну реализацију, што је основна тема овог рада.⁶

Просторна диференцијација стопе маскулинитета у старосној групи 20–39 година

Ако бисмо повукли грубљу хипсометријску границу између планинског и равничарског рељефа у Србији, добили бисмо поделу на „низијски север“ и „брдско-планински југ“, при чему виције доминирају нарочито у југоисточним и југозападним пограничним регионима. Вредности демографских индикатора већ деценијама показују поларизацију сличну наведеној хипсометријској, будући да већина становништва Србије живи у северном делу (Панонској низији, региону Града Београда и речним долинама централне Србије), док су планински региони скоро опустели, окупљајући најстарију популацију у земљи.

Регионалне и субрегионалне разлике, а нарочито све већи јаз између највећих градских средишта и остатка државе, у степену економске развијености, диверсификацији и понуди послова, стамбеним условима, здравственој заштити, целокупном квалитету живота, али и субјективном доживљају могућности за остварење личних животних циљева, одређују правце и интензитет унутрашњих миграција. С једне стране су то, пре свега, Београд и Нови Сад, као главни полови привлачења унутрашњих миграната, а с друге већина осталих области, које већ годинама представљају зоне иселавања, нарочито изражене у Региону Јужне и Источне Србије и деловима Региона Шумадије и Западне Србије, који према степену развијености региона и јединица локалне самоуправе, обухватају највећи проценат изразито недовољно развијених и девастираних подручја земље.⁷ Овакав образац

⁶ У раду се разматра Република Србија без података за АП Косово и Метохију.

⁷ Nacionalna agencija za regionalni razvoj, "Regionalni razvoj – Stepен razvijenosti за 2014.", preuzeto 21.01.2020. <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=171>

унутрашњих миграција формиран је током убрзане социјалистичке индустријализације,⁸ а интензиван пропадањем индустријских регионалних центара током краха социјализма и концентрисањем главних економских токова у Београду, као централној агломерацији, уз свега два већа полâ развоја (Нови Сад и Ниш). Пресељавање у ове центре додатно је подстакнуто демографском депопулацијом и старењем, чији је почетак временски коинцидирало са процесом распада СФРЈ. Томе треба додати јасну историјску предиспозицију смера унутрашњих миграција, који је у основи од југа ка северу и из планинских, махом пограничних, у равничарске пределе, а корене вуче још од периода формирања савремене српске државе.⁹

Са становишта теме овог рада, један од фактора уравнотеженог територијалног развоја Србије у наредним деценијама тиче се просторне дистрибуције стопе маскулинитета у популацији старој 20–39 година. Другим речима, основна хипотеза је да је имплементација већине циљева предвиђених националном Стратегијом подстицања рађања битно ограничена ако је родна равнотежа код популације у кључним репродуктивним годинама нарушена на нижим територијалним нивоима због последица континуираног исељавања из планинских и пограничних делова земље.

На националном нивоу, удео мушкараца је занемарљиво већи од удела жена у старосној групи 20–39 година (1,006 у 2002 и 1,034 у 2011) захваљујући комбинацији фактора: стопи маскулинитета при рођењу, старосном обрасцу морталитета и утицају међународне миграције. Но, унутрашње миграције, пре свега из села у град, током претходних шест деценија довеле су до поремећаја у стопи маскулинитета код ове старосне групе на нивоу насеља, јер су у миграционим струјама жене биле заступљеније од мушкараца. Један од разлога је дуго опстајање традиционалног модела породице у сеоским срединама, који подстиче удадбене миграције, док је други везан за интензиван развој индустрије који је, за разлику од претходног изразитог аграрног периода, ангажовао велики број жена у

⁸ Милина Ивановић Баришић, „Миграције село – град у другој половини 20. века у Србији“, *Гласник Етнографског института САНУ* 63, 3 (2015): 598.

⁹ Vladimir Nikitović, „Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta u regionu bivše Jugoslavije“, *Stanovništvo* 54, 2 (2016): 34–39; Vladimir Nikitović, *Demografska budućnost Srbije: Imigracija kao izvesnost?* (Београд: Службени гласник и Институт друштвених наука, 2010).

радној снази брзорастућих урбаних центара.¹⁰ У почетку процеса, најизраженије миграције биле су из планинских села ка оближњим градовима, да би током последње две деценије, након што су демографски капацитети планинског залеђа опали, најјачи миграциони токови кретали из мањих и средњих градова ка највећим центрима у земљи.¹¹ Генерално, региони с више мушкараца него жена у доби између 20 и 39 година су сиромашни, аграрни, планински и претежно погранични, док су области насељене с више жена него мушкараца у овој старосној групи преовлађујуће урбане и низијске. Током снажне индустријализације бивше СФРЈ, планински региони били су генерално занемарени што их је трансформисало у заостале области које карактерише низак интензитет пољопривредне производње и лошија економска позиција у односу на остатак државе. Истовремено, градска насеља популационо су експлодирала на рачун имиграције (нарочито у централној Србији) искористивши предности индустријализације и модернизације, те данас представљају једине тачке развоја у држави.¹²

Независно од географских обележја, све регионе Србије карактерише родна диспропорција у групи 20–39 година у погледу већег удела мушкараца ако се узме у обзир рурално становништво, односно већег удела жена у урбаним центрима у низијама, без обзира на временски пресек. Притом, између 2002. и 2011. године, у руралним зонама, посебно у равницама, регистрован је пораст ове диспропорције. Према Попису 2011. године, више мушкараца него жена у овој групи забележено је чак и у оквиру градске популације у планинском подручју, иако је тај суфицит био мањи од националног просека. Најизраженија диспропорција у корист жена забележена је у Региону Београда, као последица најјаче привлачне моћи главног града за унутрашње миграције у односу на све остале центре у земљи. С друге стране, демографска маскулинизација становништва у главном репродуктивном добу била је много јача у урбаним него у руралним областима доминантно планинских и пограничних региона између

¹⁰ Владимир Никитовић, ур., *Популација Србије почешком 21. века* (Београд: Републички завод за статистику, 2015).

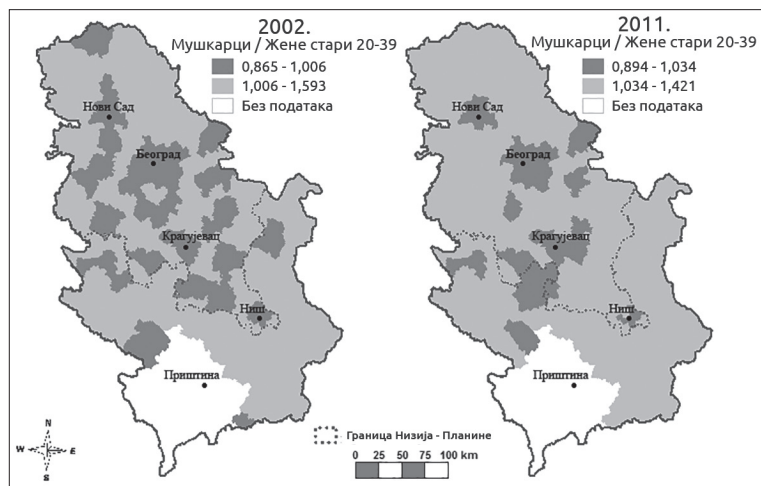
¹¹ Marko Filipović, Vlasta Kokotović Kanazir and Marija Drobnyaković, "Small Towns in Serbia – The 'Bridge' Between the Urban and the Rural", *European Countryside* 8, 4 (2016): 462–480.

¹² Драгутин Тошић, Никола Крунић и Јасна Петрић, „Дневни урбани системи у функцији просторне организације Србије“, *Архитектура и урбанизам* 27 (2009): 35–45.

2002. и 2011, супротно тренду регистрованом у два северна региона (Београд и Војводина) који обухватају густо насељено подручје два највећа града у земљи.

Графикон 1 приказује стопу маскулинитета у популацији старој 20–39 година на нивоу општина према резултатима Пописа 2002. и 2011. Граница између „низијског севера“ и „планинског југа“, условно повучена дуж граница области, поштујући критеријум доминантног типа рељефа у свакој административној целини, указује на изражену дистинкцију између планинских и низијских подручја у погледу просторне диференцијације родног односа у групи 20–39 година.

Графикон 1. Стопа маскулинитета (промили) у доби 20–39 година у Србији, Попис 2002. и 2011.

Извор: Прорачуни аутора на основу резултата Пописа 2002. и 2011.

Поређење између Пописа 2002. и 2011. указује на тенденцију повећања удела жена у овој старосној групи у регионалним центрима који нису лоцирани у планинским подручјима. Већ 2002. године, регионалним центрима „планинске“ области недостајала је женска популација у оптималним репродуктивним годинама, јер свега четири „острва“ са већим уделом жена него мушкараца нису била у низији. На карти 1 може се видети да граница између „висије“ и „низије“ прилично оштро дели земљу на два дела: северни испуњен „острвима“ с већим уделом жена у

старости у којој се оствари највећи део рађања у Србији и јужни – скоро компактну зону с мањком ове популације. Ова граница може бити крупна препрека постизању циљева планираних националном Стратегијом подстицања рађања, али и дугорочно ограничење уравнотеженом територијалном развоју Србије. То сугеришу и резултати Пописа 2011. који показују да се процес маскулинизације градског становништва старог 20–39 година проширио и на низијске пределе. Као што се може приметити на карти 1, број „острва“ с већим уделом жена између 2002. и 2011. значајно је смањен и свео се на неколико највећих урбаних средишта, док су ишчезла она у регионалним центрима који су свој популациони процват доживели током периода интензивне индустријализације.

Концептуализација развојних политика из демографске перспективе

Будући да су доносиоци одлука препознали неопходност спровођења политика у домену демографског развоја, то јест потребу стварања демографских предуслова за испуњење циљева одрживог развоја у Србији, један од основних задатака овог рада јесте да испита колико уочени просторни обрасци родног дисбаланса у популацији у кључном репродуктивном добу могу утицати на успешност Стратегије подстицања рађања. У ту сврху, приказана је *ex-ante* валоризација актуелног стратешког документа у сфери подстицања рађања на нивоу области – *ојџимисџички сценарио*. Формирање претпоставки о будућем фертилитету на основу циљева прокламованих Стратегијом засновано је на њиховом тумачењу из угла повезаности с глобалним циљевима Агенде одрживог развоја до 2030. С друге стране, као *референџни сценарио* послужио је сценарио очекиваног демографског развоја, који не подразумева утицаје популационе политике, већ се заснива на теоријско-емпиријским сазнањима о могућим променама у компонентама популационе динамике, проистеклим из нових тумачења теорија демографске транзиције и дифузије социјалних иновација, односно миграционог *push and pull* концепта.¹³

¹³ Vladimir Nikitović, *U susret regionalnoj depopulaciji u Srbiji* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2019).

Други задатак тиче се разматрања утицаја миграције на демографску димензију политика одрживог развоја на регионалном и субрегионалном нивоу, кроз поређење могућих сценарија демографског развоја (оптимистички и референтни) с хипотетичким *сценаријем без миграција*. Такав приступ подразумевао је, у оквиру могућих сценарија, примену релативно новог концепта миграционе транзиције у сфери међународне миграције на поднационалном нивоу, као и конкретизацију стратешког циља просторно уравнотеженог демографског развоја са аспекта унутрашњих миграција, што је чврсто повезано с приоритетном развојном оријентацијом државе у погледу европских интеграција.

Пораси сивога рађања

Хипотезе о природним компонентама популационе динамике у *референцијој сценарији* засноване су на прогностичком моделу који Популациони одсек Департамента за економске и друштвене послове Уједињених Нација користи за прогнозе становништва светске популације.¹⁴ Теоријско-емпиријска сазнања садржана у овом моделу подразумевају да би ниско-фертилитетне области широм планете требало да доживе, благ до умерен, пост-транзициони опоравак стопе укупног фертилитета с циљном вредношћу 1,85, односно 1,75 до 2050. године у региону Јужне Европе, који обухвата балканске и медитеранске државе.¹⁵ Овакав концептуални оквир уважава макро и микро географске диференцијале у ширењу демографских промена – условљене разликама економског и социокултурног карактера, што је у скла-

¹⁴ С обзиром на основни циљ рада, сви сценарији деле исту хипотезу о mortalитету, која стога није посебно експлицирана. У питању је прогноза према моделу УН, која би довела до постепеног пораста очекиваног трајања живота при живорођењу између 2018. и 2050. који би, у зависности од области износио 3,45–3,97 за жене, односно 4,12–4,76 година за мушкарце (Nikitović, *U susret regionalnoj depopulaciji*).

¹⁵ United Nations, *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables*. Working Paper No. ESA/P/WP/248 (New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017); United Nations, "World Population Prospects 2019: Interactive data", United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, preuzeto 23.01.2020. <https://population.un.org/wpp/DataQuery>

ду с теоријом дифузије иновација.¹⁶ Тумачења просторних образаца демографских промена заснована на овој теорији указују да социокултурна хетерогеност спречава једнаку дифузију ставова и информација које подржавају савремене репродуктивне идеје и понашање.¹⁷

За разлику од референтног сценарија у којем вредност стопе укупног фертилитета (СУФ) не би прешла 1,74 у 2050. ни у областима највишег фертилитета, *ојџимистички* предвиђа значајан пораст овог индикатора, тј. 20–35% до 2035, односно 10–15% 2035–2050. године у зависности од области, што је усклађено с циљевима Стратегије подстицања рађања из 2018. која предвиђа достизање СУФ на националном нивоу од 1,85 у периоду до 2035. године односно 2,1 на дужи рок.¹⁸ Такав сценарио је у сагласју са искуствима држава које имају дугу традицију примене популационе политике а која показују да су ефекти политика на стопе рађања углавном најјачи у првом периоду након почетка примене мера.¹⁹ Ипак, на основу просторних образаца у трендовима фертилитета у Србији у претходних пола века,²⁰ као и новијих сазнања о вези између фертилитета и економског развоја на поднационалном нивоу у европском контексту,²¹ није било реалне основе да се предвиди равномерно подизање стопе укупног фертилитета у целој земљи, пре свега због њеног изразито ниског актуелног нивоа у појединим областима на истоку (испод и око 1,3). То значи да, према *ојџимистичком сценарију*, претпостављени распон СУФ по областима Србије у 2035. износи 1,70–1,85, а у 2050. 1,85–2,10, при чему би, као и у референтном

¹⁶ Everett M. Rogers, *Diffusion of Innovations*, Fifth Edition (New York: Free Press, 2003).

¹⁷ Murat Yücesahin M. and Murat Özgür E., "Regional Fertility Differences in Turkey: Persistent High Fertility in the Southeast", *Population Space and Place* 14, 2 (2008): 135–158.

¹⁸ Влада Републике Србије, Стратегија подстицања рађања, 16.

¹⁹ Tomas Frejka and Stuart Gietel-Basten, "Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990", *Comparative Population Studies* 41, 1 (2016): 3–56.

²⁰ Vladimir Nikitović, Branislav Bajat and Dragan Blagojević, "Spatial patterns of recent demographic trends in Serbia (1961–2010)", *Geografije* 121, 4 (2016): 521–543.

²¹ Jonathan Fox, Sebastian Klüsener and Mikko Myrskylä, "Is a Positive Relationship Between Fertility and Economic Development Emerging at the Sub-National Regional Level? Theoretical Considerations and Evidence from Europe", *European Journal of Population* 35, 3 (2019): 487–518.

сценарију, најниже прогнозиране вредности биле у областима традиционалног нижег фертилитета у Региону Јужне и Источне Србије, а највише у областима вишег фертилитета у западном и југозападном делу земље. Међутим, ако се пројектоване вредности СУФ из оптимистичког сценарија ставе у контекст пробабилистичког интервала предвиђања коришћеног за дефинисање референтног сценарија према моделу УН, произилази да вероватноћа остварења Стратегије подстицања рађања износи 5–10% у 2035. односно 3–7% у 2050. години у зависности од области.²²

Мојући миграциони обрасци

Процена просечног годишњег негативног миграционог биланса Србије од –20.692 становника у периоду 2011–2018. година, која је арбитарно усвојена као полазна тачка за компоненту међународне миграције у оквиру миграционе хипотезе, указује на пораст емиграције у односу на период 2009–2011. За оцену расподеле овог биланса по областима Србије коришћена је дистрибуција лица на раду и боравку у иностранству према Пописима 1991–2011, као јединим изворима ове врсте података. Као корективни фактор послужила је годишња статистика виталних догађаја и обухватаученика у основним школама у периоду 2011–2018. године, односно сазнања о најновијим зонама иселавања – из већих градских центара широм земље и из пограничних општина на северу и истоку у којима је већинско становништво мађарске, односно бугарске етничке припадности, што је иницирано пријемом Мађарске и Бугарске у ЕУ.²³

За прогнозу међународне миграције у референтном сценарију користили смо модел миграционог циклуса,²⁴ који у основи предвиђа трансформацију целе Европе у имиграциони континент у наредним деценијама. Овакав избор подупрт је бројним емпиријским доказима о ширењу миграционе транзиције не само

²² Nikitović, *U susret regionalnoj depopulaciji*.

²³ *Ibid.*

²⁴ Heinz Fassmann, Elisabeth Musil, Ramon Bauer, Attila Melegh and Kathrin Gruber, "Longer-Term Demographic Dynamics in South-East Europe: Convergent, Divergent and Delayed Development Paths", *Central and Eastern European Migration Review* 3, 2 (2014): 150–172.

од северозапада ка југу, већ и ка истоку континента,²⁵ као и неоспорном чињеницом о очекиваном наставку миграционог притиска на Европу са Средњег Истока и Африке.²⁶ Из угла овог концепта, подаци указују да је Србија, као и цео регион бивше Југославије, изузев Словеније која улази у транзициону фазу, тренутно „заглављена“ у почетној, предтранзиционој фази.²⁷ С обзиром на то да је чланство у ЕУ стратешки циљ Србије, односно да је процес придруживања држава Западног Балкана и даље један од приоритета Европске уније,²⁸ приступање Србије ЕУ је постављено као стожерник у хипотези о миграционој транзицији, пре свега због социоекономске трансформације које чланство у ЕУ подразумева, а из којег проистичу и могућности за трансформацију миграционог обрасца земље. У том смислу, као симболична тачка преокрета у транзиционом процесу у Србији узета је 2030. година, што имплицира да би наша земља до тада требало да постане део ЕУ. Након 2030, требало би да уследи средња или транзициона фаза, што се подудара са актуелним пројекцијама Еуростат-а за чланице ЕУ 2018–2100. године.²⁹

Такав концептуални оквир подразумева хипотезу засновану на аналогiji с недавним и актуелним искуствима емиграције из већине бивших социјалистичких држава неопосредно пошто су приступиле ЕУ. Након Пољске, Бугарске и Румуније, посебно драматичну емиграциону епизоду последњих година доживљава Хрватска, која по неким проценама годишње губи 2% популације кроз емиграцију у најпопуларније

²⁵ Dušan Drbohlav et al., "The Czech Republic: on its way from emigration to immigration country", *IDEA Working Paper* 11 (2009), preuzeto 10.01.2020. http://www.idea6fp.uw.edu.pl/pliki/WP11_Czech_Republic.pdf

²⁶ Ferruccio Pastore, ed., *Beyond the migration and asylum crisis. Options and lessons for Europe*, Aspen Institute Italia, Rome, preuzeto 10.01.2020. https://www.aspeninstitute.it/system/files/private_files/2017-02/doc/Beyond_the%20Migration%20and_Asylum_Crisis_web.pdf

²⁷ Nikitović, "Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta".

²⁸ European Commission, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, 2019 Communication on EU Enlargement Policy, European Commission, preuzeto 16.01.2020. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-communication-on-eu-enlargement-policy.pdf>

²⁹ Eurostat, *EUROPOP2018 – Population projections at national level (2018-2100)*, Eurostat, preuzeto 16.01.2020. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-projections/database>

ЕУ дестинације.³⁰ Иако тако интензиван обим емиграције не може дуго трајати из више разлога,³¹ емиграциона историја Србије и тренутни „претприступни“ пораст емиграције сугеришу да је појачан одлив готово немогуће избећи у годинама непосредно након прикључења ЕУ, па ни у оним које му претходе, на шта указују „релаксирања“ имиграционе политике према Србији у главним дестинацијама, као што је Немачка. Чак и у сценарију који не би извесно подразумевао коначни пријем Србије у ЕУ, тешко је избећи хипотезу која не предвиђа интензивну емиграцију све док постоји наглашен јаз у животном стандарду између Србије и најразвијенијих држава Европе, као и растућа потражња за радном снагом у овим државама услед интензивирања популационог старења.

Имајући у виду наведено образложење, али и извесно смањење миграционог потенцијала Србије услед популационог старења које је сличног нивоа као у ЕУ, те очекивани пораст животног стандарда на путу ка достизању услова за прикључење ЕУ, претпостављено је да би максималан износ погоршања просечног годишњег негативног миграционог биланса досегао 15%. То подразумева да би већ висок ниво овог биланса од -3% (-20.692) у 2018. достигао највише -3,5% (-23.685) у 2030. години, што је резултат претпоставке о миграционом билансу на субрегионалном нивоу, којом је предвиђено да већи део укупног терета поднесу области које у последњим пописима нису препознате као изразито емиграционе, па би негативан миграциони биланс у свакој од њих 18 порастао за 25% у односу на 2018. годину, док би у осталих седам остао непромењен. Након 2030. године, укупан биланс међународне миграције у Србији би до 2050. постепено постао позитиван достигавши 0,8%, односно 5.222 лица годишње.³² Оријентир за дефинисање циљне стопе биле су актуелне пројекције Еу-ростат-а, које имплицитно дугорочно виде ЕУ као имиграциону

30 Ivana Draženović, Marina Kunovac and Dominik Pripuzić, "Dynamics and Determinants of Emigration: The Case of Croatia and the Experience of New EU Member States", *Public Sector Economics* 42, 4 (2018): 418.

31 Marek Kupiszewski, Dorota Kupiszewska and Vladimir Nikitović, *Impact of demographic and migration flows on Serbia* (Belgrade: International Organization for Migration – Mission to Serbia, 2012), 46.

32 Nikitović, *U susret regionalnoj depopulaciji*.

зону,³³ и доступне студије о предвиђеном утицају миграција на демографски развој Србије.

Према јединој миграционој хипотези коју деле оба могућа сценарија, предвиђено је да се у свих 20 области у којима је забележен негативан биланс унутрашњих миграција на почетку пројекције, стопа миграционог салда до 2050. године постепено смањи за око 30%. Истовремено би се удео Београдске и Јужнобачке области, као два истакнута пола привлачења становништва, у укупном позитивном миграционом билансу у земљи благо смањио на рачун пораста привлачне моћи Нишавске, Шумадијске и Севернобачке области. Оваква хипотеза је резултат два фактора. Први представља процену очекиваног пада удела миграционо најактивнијих старосних група у складу с тенденцијом уоченом почетком овог века, а узроковану смањењем и старењем становништва. Други је резултат очекиваног наставка постепеног јачања привлачног капацитета преостала три велика урбана средишта, пре свега као регионалних центара, у складу са успешном применом политика које теже уравнотеженијем развоју земље, као једном од стратешких циљева одрживог развоја Србије.³⁴

Демографски донети оптимистичког сценарија пораста стопа рађања

Пројекција укупне популације

Већ до 2030. године, тј. до тренутка када би Србија требало да је део ЕУ, укупан број становника с местом уобичајеног боравка у земљи, према оптимистичком сценарију, био би око шест милиона. Смањење би се наставило и након 2030. године, додуше, нешто споријим темпом услед транзиције од нето емиграције ка нето имиграцији и благог пораста стопа рађања, што би за резултат у 2050. имало за 27,8% мањи број становника од данашњег (табела 1).

³³ Eurostat, *EUROPOP2018*.

³⁴ Влада Републике Србије, Национална стратегија одрживог развоја.

Табела 1. Прогноза укупног броја становника у регионима и областима Србије, према два могућа сценарија – оптимистички и референтни, и хипотетичком сценарију без миграција, 2035. и 2050.

Регион/Област	2020	Оптимистички	
		2035	2050
Република Србија	6.713.501	5.679.534	4.938.690
Војводина	1.804.759	1.558.839	1.380.155
Шумадија и Зап. С.	1.824.566	1.432.529	1.118.001
Јужна и Источна С.	1.408.953	1.053.210	789.466
Београдски р./о.	1.675.223	1.634.956	1.651.068
Западнобачка о.	165.627	127.350	95.928
Јужнобанатска о.	267.595	217.180	176.642
Јужнобачка о.	609.317	580.069	570.481
Севернобанатска о.	131.132	103.993	83.167
Севернобачка о.	173.731	152.724	139.530
Средњобанатска о.	168.734	135.000	108.084
Сремска о.	288.623	242.523	206.323
Златиборска о.	253.134	186.245	126.043
Колубарска о.	157.432	128.638	104.312
Мачванска о.	263.427	195.431	139.355
Моравичка о.	194.315	162.799	135.334
Поморавска о.	184.796	133.675	95.782
Расинска о.	210.468	152.261	104.206
Рашка о.	288.215	241.103	205.103
Шумадијска о.	272.779	232.377	207.866
Борска о.	101.186	57.933	25.598
Браничевска о.	145.777	79.007	34.208
Зајечарска о.	100.821	70.357	48.626
Јабланичка о.	191.951	150.770	116.765
Нишавска о.	351.727	308.802	285.529
Пиротска о.	81.513	63.876	50.148
Подунавска о.	177.492	136.792	102.749
Пчињска о.	177.327	121.157	74.776
Топличка о.	81.159	64.516	51.067

Извор: Прорачуни аутора на основу пројекционог модела приказаног у раду.

Референтни		Без миграција	
2035	2050	2035	2050
5.627.516	4.765.915	6.069.622	5.389.005
1.541.317	1.323.886	1.627.927	1.442.969
1.421.758	1.083.576	1.652.946	1.461.316
1.041.429	757.837	1.243.009	1.076.330
1.623.012	1.600.616	1.545.740	1.408.390
126.044	92.367	143.511	122.124
214.834	169.652	239.600	210.762
573.991	548.720	565.479	515.225
102.464	78.969	114.545	98.804
150.711	133.252	155.662	137.129
133.589	103.675	149.983	131.394
239.684	197.251	259.147	227.531
185.475	123.188	231.375	204.000
127.581	100.922	140.009	121.387
194.510	135.827	237.715	208.967
161.739	131.298	174.908	153.951
131.983	91.717	159.420	135.408
150.870	100.801	184.075	157.252
239.456	199.074	281.316	267.169
230.144	200.749	244.128	213.182
57.441	24.796	84.422	69.401
78.443	33.722	123.209	102.308
69.642	46.893	81.082	66.040
148.765	111.419	171.753	150.183
304.820	272.827	313.366	274.988
63.064	47.912	68.926	58.076
135.236	98.621	156.986	136.051
119.987	72.188	170.537	154.184
64.031	49.459	72.728	65.099

Док би смањење укупне популације између 2018. и 2050. у Београдском региону било минимално (1,5%), Регион Војводине би изгубио четвртину своје популације (24,8%), а два јужна Региона готово половину – Шумадије и Западне Србије (40,4%), Јужне и Источне Србије (45,8%). Најдраматичнији губитак становништва до средине века (преко 50%) предвиђен је у зонама изразитог исељавања, при чему би се области традиционалне емиграције, као што су Браничевска и Борска, смањиле за преко 75%. С друге стране, осим у Београдској области, смањења мања од националног просека, прогнозирана су само за области чија су средишта највећи градски центри – Јужнобачка (6,7%), Нишавска (20,1%), Севернобачка (21,0%) и Шумадијска (25,3%).

Иако у односу на референтни сценарио, оптимистички предвиђа значајан пораст стопе укупног фертилитета до 2050, смањење броја становника Србије би било тек за око 173 мање хиљаде него у одсуству стимулативних мера у области фертилитета (табела 1). Штавише, реализација Стратегије подстицања рађања оцењена је моделом УН као мало вероватна – испод 10% до 2030. односно 5% до 2050. у свим областима, што значи да је и смањење броја становника приказано у табели 1 најмање које се може постићи применом пронаталитетне политике у условима изражене емиграције. Другим речима, ни тешко оствариви циљеви Стратегије не могу битно променити очекивани темпо депопулације у Србији ако се значајно не промене миграциони обрасци.

Пројноза броја живорођених

Ако занемаримо скромне шансе остварења, добра вест према оптимистичком сценарију односи се на број живорођених, чије би смањење до 2050. било мање него у референтном сценарију – свега 14,7% наспрам 32,4%. Ако ове проценте интерпретирамо у пробабилистичком контексту, смањење данашњег броја живорођених за трећину до 2050. представља највероватнију будућност, док би остварење циљева Стратегије подстицања рађања утицало да смањење износи свега седмину, али су шансе за такав сценарио мање од 10%.

Евидентна је разлика између два сценарија већ у првом пресеку, који приказује промену у броју живорођених до 2035. године. Према оптимистичком сценарију, шест области би доживело

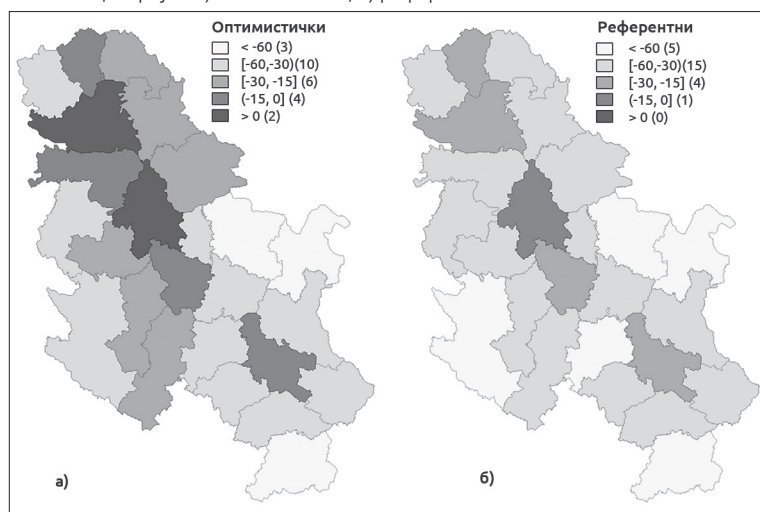
смањење мање од 15%, док код референтног сценарија не би било ниједне испод ове границе. Слично томе, смањење у распону 30–60% би доживеле свега четири области у случају примене мера подстицања рађања, за разлику од чак 13 области у одсуству ових мера.

Достизање или приближавање стопи укупног фертилитета од 2,1, у периоду 2035–2050. утицало би да се смањење броја живорођених у интервалу 15–30% сведе са 13 на свега пет области, док би чак шест области доживело пораст броја живорођених. Ситуација би се поправила и према референтном сценарију због предвиђеног благог пораста СУФ, али би број области с минималним смањењем броја живорођених (<15%) био упола мањи него у оптимистичком сценарију, а пораст би доживеле само Београдска и Јужнобачка област. Највећа смањења очекују се код области са интензивним исељавањем становништва. Међутим, изузетно упозоравајуће за доносиоце одлука је то што би и са успешном реализацијом мера подстицања рађања, просечан годишњи број живорођених у целом Региону Јужне и Источне Србије могао бити свега 6,5 хиљада у 2050, тј. опасти за готово 40% у односу на данашњи ниво. Притом би се две трећине свих живорођених у земљи регистровало у Београдском и Региону Војводине, док би Браничевска и Борска област практично дошле до границе опстанка. Када је евидентно да већ сада постоје три области с мање од 1.000 живорођених годишње, посебно је забрињавајуће да би тај број, према оптимистичком сценарију, могао да се утростручи већ до 2035. године, при чему би у чак четири области годишњи број живорођених био испод 500.

С обзиром на релативно мале разлике у прогнозираној стопи укупног фертилитета, јасно је да је узрок великих разлика у проценту смањења броја живорођених између области – миграција, и у директном и у индиректном (губитак потенцијалних потомака емиграната) смислу. Другим речима, чак и овако мало вероватан сценарио не би битно утицао на емиграционо најугроженије области на истоку земље. То показује да спровођење мера у области политике фертилитета нема готово никакав ефекат уколико се не утиче на миграциону компоненту, која континуирано урушава популацију у репродуктивно најважнијим годинама. Штавише, упадљиво је да се најмањи пад броја живорођених може очекивати једино у областима на Дунавско-моравском коридору у којем су концентрисани највећи урбани центри, односно подручја која остварују и у којима

је предвиђен позитиван миграциони салдо. С друге стране, угроже- ни су готово сви погранични региони који се суочавају с дуготрајним исељавањем, јер њихова неповољна старосна структура пред- ставља директно ограничење одрживог популационог развоја (графи- кон 2). Тиме је потврђено да, у контексту достизања вишег животног стандарда који имплицира предвиђено чланство у ЕУ, веза између фертилитета и економског развоја може постати позитивна и на субрегионалном нивоу.³⁵

Графикон 2. Промена броја живорођених у Србији 2050/2018 (%) према два могућа сценарија – а) оптимистички, б) референтни

Извор: Прорачуни аутора на основу пројекционог модела приказаног у раду.

Пројноза радној конџинјенџа (20–64 ѿгине)

Када је у питању демографски оквир контингента радне снаге, успешна реализација мера предвиђених Стратегијом под- стицања рађања из 2018. не може донети никакве добити све до 2038. у одсуству било којих других подстицаја који имају ефеката, пре свега, у сфери миграција. Главни ефекат успешне реализације

35 Jonathan Fox et al., "Positive Relationship Between Fertility and Economic Development".

Стратегије јесте опоравак старосне структуре, пре свега фертилног контингента, гледано средњорочно, док се повољни ефекти пронаталитетне политике на обим популације у радном узрасту могу очекивати тек на дуг рок, тј. ван пројекционог хоризонта разматраног у овом раду. Стога је прогноза према оптимистичком сценарију скоро идентична оној из референтног указујући на драстичније смањење радног контингента од укупне популације до 2050. године и то за више од половине у Региону Јужне и Источне Србије (56,5%) односно Региону Шумадије и Западне Србије (52,3%), а за више од трећине у Региону Војводине (36,0%), док је најмање смањење предвиђено у Београдском региону (13,9%). Притом, очекује се да број становника у радном узрасту падне испод 100 хиљада у чак 19 од 25 области, од којих у пет, на истоку и југоистоку земље, и испод 30 хиљада.

Хипотетички сценарио без утицаја миграције

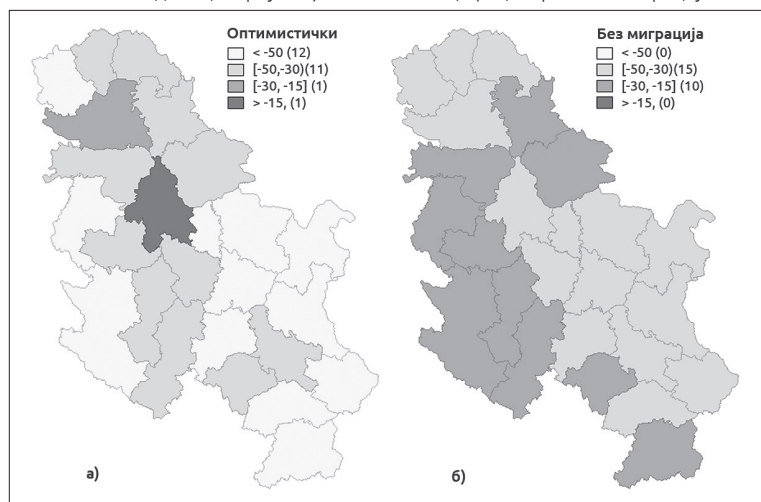
Прогноза укупне популације

У односу на два могућа сценарија демографске будућности Србије до 2050. године – оптимистички и референтни, сценарио који искључује ефекат миграција довео би до најмањег смањења укупне популације Србије (21,2%), што не изненађује с обзиром да је током пројекционог хоризонта, у оквиру могућих сценарија, емиграција доминантна карактеристика миграционог профила наше земље. Међутим, за разлику од оба могућа сценарија, смањење укупног броја становника на регионалном нивоу би имало сасвим другачију слику (табела 1). Проценат смањења би био много уједначенији, јер би се, пре свега, изгубио утицај унутрашње миграције, што би довело до тога да најмања смањења популације не би била искључиво у областима највећих урбаних средишта.

Ипак, и у овој чисто хипотетичкој будућности, највеће смањење до 2050. доживеле би традиционалне емиграционе области на истоку земље (Борска, Браничевска и Зајечарска), али би оно било око 35%, што је драстично мање него у оба могућа сценарија. Такав резултат показује колико је дуготрајна емиграција неповољно утицала на старосну структуру, односно смањила величину фертилног контингента. Стога ни сценарио који подразумева успешну реализацију Стратегије подстицања рађања не може ублажити

изражену неравнотежу у прогнозираној просторној дистрибуцији смањења броја жена у доби 20–39 година (графикон 3).

Графикон 3. Промена броја жена у доби 20–39 година у Србији 2050/2018 (%) према два сценарија – а) оптимистички, б) сценарио без миграција

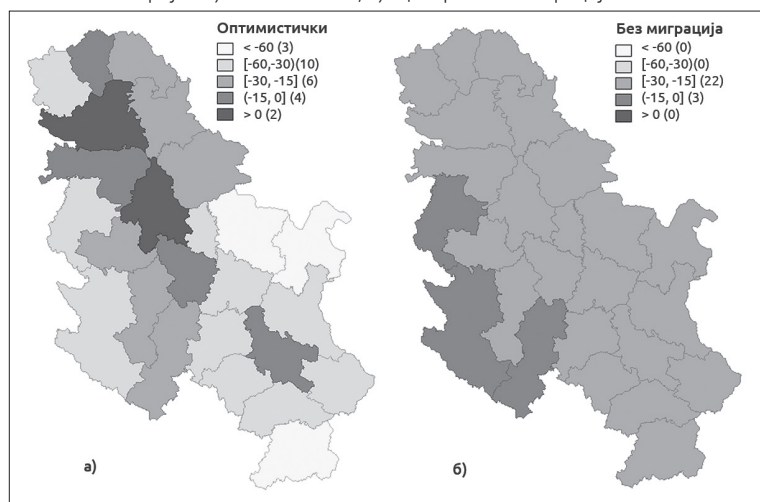
Извор: Прорачуни аутора на основу пројекционог модела приказаног у раду.

Прогноза броја живорођених

Прогноза броја живорођених, према сценарију без миграција је, можда, најбољи показатељ значаја што хитнијег увођења мера у области миграција. Прогнозирано смањење данашњег броја живорођених до 2035. године према овом сценарију је 15,1%; према оптимистичком сценарију, који подразумева спровођење политике подстицања рађања је 17,8%, а према референтом сценарију у складу с моделом УН 28,0%. Штавише, према сценарију без миграција практично не би дошло до смањења броја живорођених једино у изразито исељеничким областима укључујући и традиционално емиграциону зону на истоку. С друге стране, једино би оптимистички сценарио довео до пораста укупног броја живорођених у Србији између 2035. и 2050. године (3,8%) с обзиром на то да подразумева синергетски ефекат значајног пораста стопе укупног фертилитета и постепене транзиције Србије у имиграциону земљу током пројекционог периода.

Овакви резултати сугеришу да би се хипотетичким елиминисањем неповољног утицаја миграције већ на краatak рок постигли ефекти слични пронаталитетним мерама, док политика подстицања рађања иако дугорочно ефикасна на националном нивоу не би довела до просторно уравнотеженог демографског развоја ако занемари његову миграциону компоненту (графикон 4).

Графикон 4. Промена броја живорођених у Србији 2050/2018 (%) према два сценарија – а) оптимистички, б) сценарио без миграција

Извор: Прорачуни аутора на основу пројекционог модела приказаног у раду.

Пројноза радној континјентша (20-64 јодине)

У односу на оптимистички сценарио, сценарио без миграција доноси далеко уједначенију дистрибуцију прогнозираног смањења популације у радном узрасту на нивоу области (слично поређењу приказаном на графикону 4). Смањење овог популационог контингента до 2050. године би, осим у две области, било у распону 20-40% у складу са општом тенденцијом депопулације. На тај начин, сценарио без миграција указује на круцијални значај који може имати примена политика с дејством у сфери миграција и уравнотеженог регионалног и субрегионалног развоја Србије за одржање „критичне масе“ становништва радног узраста у изразито исељеничким областима.

Закључак

Ex-ante валоризација циљева прокламованих у актуелној Стратегији подстицања рађања показала је да потенцијални демографски ефекти успешно реализованих пронаталитетних мера могу бити значајни већ и на краћи рок, тј. до 2035, пре свега у успоравању опадања броја живорођених, односно побољшању старосне структуре становништва. Извесно је, међутим, да такве мере тек на дужи рок, то јест након опоравка обима фертилног контингента, могу имати позитиван утицај на целокупну популацију, што подразумева да политика подстицања рађања недвојбено мора бити стратешког карактера. Но, чак и такав сценарио без укључивања миграционе компоненте не би довео до просторно уравнотеженог демографског развоја. Тиме су потврђени налази ранијих студија³⁶ који су указали на неопходност ургентних мера у сфери миграционе политике, не само због обима и виталности популације у радном узрасту, већ и због демографског стања опште популације.

Уочена диспропорција у стопи маскулинитета у кључном репродуктивном добу представља значајно ограничење уравнотеженог демографског развоју Србије, на шта указују размере регионалне и субрегионалне депопулације која је на помолу чак и у случају успешне реализације Стратегије подстицања рађања. Иако би истрајно спровођење пронаталитетних мера довело до ублажавања неповољних демографских тенденција на националном нивоу, пре свега у погледу пораста укупног броја живорођених у Србији након 2035, то би био одраз сасвим неуравнотеженог просторног обрасца популационог развоја земље. С једне стране, демографска виталност би се исказивала једино у зони Дунавско-моравског коридора у којој су концентрисани највећи урбани центри, док би, с друге, биле скоро све пограничне и претежно планинске области, где би у појединим на истоку и југоистоку земље обим контингента у радном узрасту могао пасти испод 50.000 лица, а број живорођених испод 500 већ за 10 до 15 година. Стога је неупитна ургентност доношења адекватних стратешких докумената у домену смањења неповољног утицаја међународне миграције, који је изразито регионално селективан, али и у домену уравнотежења степена развијености између области и региона као покретача унутрашњих миграција.

36 Kupiszewski et al., *Impact of demographic and migration flows on Serbia*; Владимир Никитовић, „Значај политичког одговора за демографску будућност Србије“, у *Ка бољој демографској будућности Србије*, ур. Владимир С. Костић, Славица Ђукић Дејановић и Мирјана Рашевић (Београд: САНУ и Институт друштвених наука, 2018), 210–227.

ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије. Добровољни национални извештај Републике Србије о спровођењу Агенде 2030 за одрживи развој. Београд: Влада Републике Србије, 2019.
- Влада Републике Србије. Национална стратегија одрживог развоја. Београд: Службени гласник РС 57, 2008.
- Влада Републике Србије. Србија и Агенда 2030. Мапирање националног стратешког оквира у односу на циљеве одрживог развоја. Београд: Влада Републике Србије – Републички секретаријат за јавне политике, 2017.
- Влада Републике Србије. Стратегија подстицања рађања. Београд: Службени гласник РС 25, 2018.
- Ивановић Баришић, Милина. „Миграције село – град у другој половини 20. века у Србији“. *Гласник Етнографског института САНУ* 63, 3 (2015): 595–608.
- Никитовић, Владимир. „Значај политичког одговора за демографску будућност Србије“. У *Ка бољој демографској будућности Србије*, уредници Владимир С. Костић, Славица Ђукић Дејановић и Мирјана Рашевић, 210–227. Београд: САНУ и Институт друштвених наука, 2018.
- Никитовић, Владимир, уредник. *Популација Србије почетком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику, 2015.
- Тошић, Драгутин, Никола Крунић и Јасна Петрић. „Дневни урбани системи у функцији просторне организације Србије“. *Архитектура и урбанизам* 27 (2009): 35–45.
- Draženović, Ivana, Marina Kunovac and Dominik Pripužić. "Dynamics and Determinants of Emigration: The Case of Croatia and the Experience of New EU Member States". *Public Sector Economics* 42, 4 (2018): 415–447
- Drbohlav, Dušan et al. "The Czech Republic: on its way from emigration to immigration country". *IDEA Working Paper* 11 (2009). Preuzeto 10.01.2020. http://www.idea6fp.uw.edu.pl/pliki/WP11_Czech_Republic.pdf
- European Commission. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, 2019 Communication on EU Enlargement Policy, European Commission. Preuzeto 16.01.2020.
- <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-communication-on-eu-enlargement-policy.pdf>
- Eurostat. *EUROPOP2018 – Population projections at national level (2018-2100)*. Eurostat. Preuzeto 16.01.2020. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-projections/database>
- Fassmann, Heinz, Elisabeth Musil, Ramon Bauer, Attila Melegh and Kathrin Gruber. "Longer-Term Demographic Dynamics in South-East Europe: Convergent, Divergent and Delayed Development Paths". *Central and Eastern European Migration Review* 3, 2 (2014): 150–172.

- Filipović, Marko, Vlasta Kokotović Kanazir and Marija Drobňaković. "Small Towns in Serbia–The 'Bridge' Between the Urban and the Rural". *European Countryside* 8, 4 (2016): 462–480.
- Fox, Jonathan, Sebastian Klüsener and Mikko Myrskylä. "Is a Positive Relationship Between Fertility and Economic Development Emerging at the Sub-National Regional Level? Theoretical Considerations and Evidence from Europe". *European Journal of Population* 35, 3 (2019): 487–518.
- Frejka, Tomas and Stuart Gietel-Basten. "Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990". *Comparative Population Studies* 41, 1 (2016): 3–56.
- Kupiszewski, Marek, Dorota Kupiszewska and Vladimir Nikitović. *Impact of demographic and migration flows on Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration – Mission to Serbia, 2012.
- Nacionalna agencija za regionalni razvoj. "Regionalni razvoj – Stepen razvijenosti za 2014". Preuzeto 21.01.2020. <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=171>
- Nikitović, Vladimir. *Demografska budućnost Srbije: Imigracija kao izvesnost?* Beograd: Službeni glasnik i Institut društvenih nauka, 2010.
- Nikitović, Vladimir. "Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta u regionu bivše Jugoslavije". *Stanovništvo* 54, 2 (2016): 27–58.
- Nikitović, Vladimir. *U susret regionalnoj depopulaciji u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2019.
- Nikitović, Vladimir, Branislav Bajat and Dragan Blagojević. "Spatial patterns of recent demographic trends in Serbia (1961–2010)". *Geografije* 121, 4 (2016): 521–543.
- Pastore, Ferruccio editor. *Beyond the migration and asylum crisis. Options and lessons for Europe*. Aspen Institute Italia, Rome. Preuzeto 10.01.2020. https://www.aspeninstitute.it/system/files/private_files/2017-02/doc/Beyond_the%20Migration%20and%20Asylum_Crisis_web.pdf
- Rogers, Everett M. *Diffusion of Innovations*. Fifth Edition. New York: Free Press, 2003.
- United Nations. *World Population Prospects – The 2017 Revision, Key findings and advance tables*. Working Paper No. ESA/P/WP/248. New York: United Nations – Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017.
- United Nations. "World Population Prospects 2019: Interactive data". United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. Preuzeto 23.01.2020. <https://population.un.org/wpp/DataQuery>
- Yücesahin, Murat M. and Murat Özgür E. "Regional Fertility Differences in Turkey: Persistent High Fertility in the Southeast". *Population Space and Place* 14, 2 (2008): 135–158.

Vladimir Nikitović

**THE SPATIAL-DEMOGRAPHIC
POLARIZATION OF SERBIA'S
REPRODUCTIVE POTENTIAL – THE
LIMITATION OF DEVELOPMENT
POLICIES**

Abstract

The paper's underlying hypothesis is that the fulfilment of most of the National Birth Promotion Strategy objectives is substantially limited by the observed spatial patterns of the gender imbalance in the population at prime reproductive ages due to the continuous impact of internal and international migration. *Ex ante* valorisation of the Strategy objectives at district level, within the optimistic scenario of Serbia's demographic development until 2050, was interpreted from the angle of the reference scenario, which is not based on the effects of the population policy but rather on the theoretical and empirical considerations of the possible changes in the components of the population dynamics, and from the viewpoint of a hypothetical zero-migration

scenario. Although persistent implementation of pronatalist measures would alleviate adverse demographic trends at the national level, most notably by increasing the total number of live births in Serbia after 2035, this would reflect an entirely unbalanced spatial pattern of the country's population development. Demographic vitality would only be manifested in the zone around the Danube-Morava corridor where the largest urban centres are concentrated, whereas almost all border and predominantly mountainous areas, especially in the east and southeast of the country, would face an unsustainable demographic development in the long term. Therefore, the urgency of adopting adequate policy documents aimed at reducing the adverse impact of international migration, which is highly regionally selective, as well as of balancing the regional and district development levels as the drivers of internal migration, is indisputable.

Keywords: Birth Promotion Strategy, sex ratio at ages 20–39, balanced spatial development, population projections, migration

МИРЈАНА ДЕВЕЏИЋ

Универзитет у Београду, Географски факултет

Домети демографије у истраживањима родног питања

Апстракт

У раду се дискутује на тему колико је родна проблематика укључена у демографска истраживања и какви су потенцијали науке о становништву у расветљавању родног питања. Дискусија се базира на теоријско-методолошким карактеристикама демографије. Указује се на природу везе женског статуса и демографских исхода, и на транзицију проучавања „од разлика демографских особености два пола“ ка „родним неједнакостима као принципу организације друштва“ и фактору демографских понашања. Такође се разматра формални карактер демографије и домети демографске анализе базирани на квантитативним методама, као и досадашњи и будући значај података у разоткривању феноменологије рода. С друге стране, потенцира се социјални и антрополошки карактер демографије, који је често занемарен. Важан део расправе представља приказ критичког промишљања самих демографа истраживачким дометима њихове науке, посебно из епистемолошке перспективе. У прегледу литературе која се тиме бави, поштован је хронолошки приступ како би се увиделе развојне тенденције веза родног питања и демографије. На крају се указује на специфичности и недовољно искоришћене капацитете науке о становништву у истраживању родног питања.

Кључне речи: демографија, родно питање, домети, специфичности

■ Процењивање капацитета и домета одређене науке у истраживањима разнородних друштвених феномена је увек осетљиво. Тим пре, ако су у питању сложени друштвени феномени који задиру у све области функционисања заједница, имају статус принципа социјалне организације и многоструке начине манифестовања. Подједнако деликатно је и омеђити поље једне научне дисциплине у условима мултидисциплинарности развоја науке, када су истраживачке теме заједничке, па и методолошки алати у сталном трансферу међу истраживачима различитог профила. Родно питање је инкорпорирано у све друштвене науке. Јег, чини се да сва савремена истраживања подразумевају родну перспективу, да је она интегрални и незаобилазни део разноврсног и обимног истраживачког корпуса, и демографског.

С таквим ставом и уважавањем, овом раду се приступа као прилогу дискусији на насловљену тему, и са идејом да сами демографи преиспитају потенцијале сопствене науке у изучавању родног питања, сагледају да ли су их у потпуности искористили, ревитализују или надограде позицију у проучавању родности, уважаје род у тумачењу демографских процеса, и с новом енергијом приступе родној проблематици.

Велика пропулзивност истраживања родног питања праћена је и усложњавањем проблематике. У том широком дијапазону, који се и брзо шири, тематски и методолошки капацитети демографије могу остати недовољно искоришћени. Зато је оправдано отворити питање да ли демографија прати, може ли да прати, и у којој мери, темпо развоја родне феноменологије, и која је њена улога у томе. Но, у тим развојним процесима демографије и истраживачке проблематике, намеће се мишљење да коначног одговора о дометима и нема, већ да је и он флуидан и развојан.

(Пр)оцени домета је могуће прићи из два угла – епистемолошког и методолошког, што се показало као универзалан приступ свих истраживача које је ова тема закупила. Не отварајући широку дискусију, потребно је видети колико је родна проблематика демографска.

Колико је родно питање демографска тема?

Лепеза родног питања се не може у потпуности повезати с проблематиком науке о становништву, али демографска феноменологија има непобитну родну (полну) природу, будући да и елементарна демографска анализа уважава као фактор диференцијације основно обележје становништва – пол. Емпиријска демографска истраживања по полу омогућила су да се уоче асиметричности између мушке и женске популације у различитим доменима проучавања, различитим стратумима/скуповима становништва, временским периодима и територијалним јединицама. Може се рећи да је то била предиспозиција демографије за истраживање родне тематике, на коју су се логично надовезала сложенија поимања друштвено укорених разлика по полу. Иако је фундаментална демографска проблематика довољно опсежна и „родно обојена“, те у позицији да послужи у конципирању одговора на питање – докле демографија може да добаци у изучавању родности - плодне везе демографије с другим наукама и изазовна „гранична“ подручја истраживања обогатила су њен истраживачки корпус, укључујући и комплекснија питања родних релација, те мењају перцепцију домета. Тако су демографска истраживања, од анализе различитости према полу временом попримила богатију родну димензију. Заправо, кључни помак у интеграцији родног питања у демографију настао је са уочавањем *значаја рода за разумевање демографских понашања*, односно родних режима као фактора демографских карактеристика и процеса.

Суштинску укљученост родног питања у демографију потврђује *теорија демографске транзиције*, настала средином прошлог века с намером да да универзалан одговор о историјском паду морталитета и фертилитета. Позиција жене у друштву је један од основних елемената социјалног оквира којим се објашњавају промене у репродукцији. Међу критичарима укључености демографије у родну проблематику може се наићи на уверење да је то био занемарени оквир теорије, да је „положај жене у друштву“ често фигурирао као флоскула, као и да је тај појам недовољно отворен за ангажованије проучавање. Мера и начин на који данас завређује пажњу, постигнути су тек активирањем/афирмацијом родног питања у науци.

Родно питање је највише довођено у везу с *фертилитетом*, а амбициозан програм прикупљања података путем светске анкете о фертилитету спроведене 70-их година прошлог века проширио је поимање демографских „надлежности” и указао на неопходност постојања контекстуалних информација у циљу постизања ваљане интерпретације података.¹

Јачу укљученост родне проблематике у демографска проучавања подстакле су и две конференције с краја 20. века – Конференција Уједињених нација (УН) о становништву, одржана у Каиру 1994. године и IV светска конференција УН о женама, одржана у Пекингу, годину дана касније. Те конференције су *родно ђишање ставиле у фокус међународних научних расправа на највишем нивоу* и иницирале умножавање демографских проучавања са становишта рода. Важност родног питања потврдили су и Миленијумски циљеви УН (*Millennium Development Goals*), а затим и Циљеви одрживог развоја УН (*Sustainable Development Goals*), као и креирање и позиционирање родних индикатора у извештаје УНДП-а (United Nations Development Programme – UNDP) о хуманом развоју (*Human Development Report*).

Повезаност родног питања с демографском феноменологијом је двосмерна. Шобот истиче да се један сегмент тиче *уважавања родних улога као релевантних фактора демографских појава и процеса*, а други: *сагледавања ефеката демографских тенденција* – водећи рачуна о родним специфичностима које имплицирају различитости и неједнакости положаја жена и мушкараца.²

Чињеница је да су развој науке, научне интеграције, еволуција ка мултидисциплинарности која замућује границе научних дисциплина, *проширили поље компетенности демографских анализа*, што се односи и на тему родности. У литератури се често наилази на поделе демографије које су у вези с њеним тематским везама с другим наукама које пак усвајају демографски метод у својим истраживањима.³ Често се, посебно када је

¹ Laura Bernardi and Inge Hutter, “The Anthropological Demography of Europe”, *Demographic Research* 17, 18 (2007): 544.

² Ankica Šobot, “Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije”, *Stanovništvo* 50, 2 (2012): 85.

³ Социјална демографија, антрополошка, економска, историјска, просторна, еколошка, биодемографија, математичка, политичка, здравствена демографија...

у питању феноменологија рода, специфицира *антрополошка демографија*. По мишљењу Рајли (Riley), у антропологији почиња она врста рефлексије која је родним студијама дала легитимитет и простор, на начин на који се то није догодило у демографији. Демографија је оријентисана на квантификацију популационих процеса, а социокултурна антропологија – на квалитативну спецификацију бихејвиоралних и институционалних механизма који дефинишу такве процесе. Сарадња обе дисциплине омогућила је да се створе сложенији истраживачки дизајни у циљу надоградње на међусобним снагама и циљу смањења дисциплинских ограничења. Антрополошка демографија углавном је резултат отварања демографске заједнице ка антрополошким увидима у популационе процесе.⁴ Када је „грубља“ подела у питању, углавном фигурира подела демографије на формалну и социјалну⁵, што не треба доживети као право разилажење и поделу меродавности. Различитости макро и микро приступа, квантитативног и квалитативног, формалног и друштвеног, само су привидне поларизације, јер не искључују једна другу и у глобалном снажењу демографије представљају два лица истог развојног процеса, која се суштински допуњују. Мацурин дискурс који објашњава антропологизацију, социологизацију демографије, говори о интеракцијама индивидуа, активних елемената у демографском процесу, економској и социјалној делатности, регулисаним посредством институција у датој демографској ситуацији, као и индивидуалном и колективном свешћу.⁶

Суштина Мацуриног концепта сугерише нужност интердисциплинарности демографије и инспирише на пожељан контекст проучавања рода, који није само својство појединаца, већ свих институција, од породице до владе. Потреба разумевања процеса у развоју становништва, и њихове условљености демографским догађајима у животном циклусу индивидуе

⁴ Nancy E. Riley, "Research on gender in demography: Limitations and constraints", *Population Research and Policy Review* 17, 6 (1998): 531.

⁵ Више о томе видети у Mirjana Devedžić, "Raskršća demografije", *Stanovništvo* 51, 2 (2013): 23–38; Mirjana Devedžić, Gordana Vojković i Vera Gligoriјеvić, "Будући путеви демографије", *Demografija* 10 (2013): 25–34.

⁶ Милош Мацура, „Демографско и антрополошко у науци о становништву“, у *Изабрани радови* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 50–58.

и породица, мора укључити ангажовање сродних дисциплина, које нуде одговоре из свог домена.

Савремена демографија је неоспорно холистичка, у константној тенденцији да унапреди могућност откривања и узрока и ефеката демографских понашања и њиховог одраза у агрегату. Она је ангажована квантитативна и квалитативна научна дисциплина која настоји да објасни како и зашто се манифестују одређене појаве уважавајући разноврсност искустава и ослањајући се на мултидисциплинарну повезаност наука које се баве друштвом и становништвом. Прихватање актуелних тема (па и родног питања – прим. аутора) говори о прилагођавању демографије захтевима који стоје пред друштвеним наукама. Демографија је постала животнија, практичнија и атрактивнија научна дисциплина која тежи разумевању појава и проналажењу могућих решења проблема важних за демографски и друштвени развој.⁷

Очито да доживљај демографске надлежности у истраживањима друштвене, па и родне проблематике, много зависи од профила аутора који се тиме бави. Док савремени демографи искорак из формалног карактера сматрају крајње легитимним и свој опус базирају на популационим истраживањима шире тематике, дотле истраживачи из тематски блиских дисциплина, и даље често оперишу с традиционалним моделом демографије, потенцирајући само квантитативну природу њене анализе. Прегледи научних часописа поткрепљују уверење да се радови на тему родности махом објављују у недемографским часописима и да се аутори декларишу као истраживачи из других области, па макар предмет њиховог рада био о родним аспектима најуже демографске проблематике и базиран на демографском методу.

У објашњењу компетентности демографије да се бави родним питањима може да послужи аванградна и темељна студија најутицајнијег демографа, који се сматра родоначелником антрополошке демографије, Калдвела, а која сугерише да је демографија оно што раде демографи, чиме је на изванредан начин порекао постојање граница демографских поддисциплина.⁸

⁷ Ankica Šobot, "Rodna neravnopravnost – izazov savremene demografije", *Sociologija* 52, 1 (2010): 41–54.

⁸ John Caldwell, "Demography and Social Science", *Population Studies* 50, 3 (1996): 305–308, 328.

Специфичности демографског метода у истраживању родног питања

Често постоји неразумевање у широј научној заједници о улози и позицији демографије, па јој се чак спочитава могућност каузалног тумачења процеса у становништву. С обзиром на статистичке корене и формално језгро науке о становништву⁹, доживљава се као комплемантарна научна дисциплина, која даје подршку дисциплинама које су интерпретативне. Но, поистовећивање демографије са статистичком обрадом података је анахронно. Формална димензија демографије је снажна, суштинска, али не и једина снага демографије.

Сами демографи, као битну особеност и специфичност која њихову науку разликује од осталих, виде квантификацију, велику емпирију и непрестану упућеност на податке, без обзира на тему, ниво и приступ истраживању. Њен успех, између осталог, зависи од развоја метода и прикупљања података на систематичан и униформан начин. Из „игре великих бројева“ генеришу се бројни аналитички показатељи, који се временом умножавају и усложњавају, обогаћујући традиционални сет индикатора изникао на „сировим подацима“ примарних статистика (пописа и статистике виталних догађаја). Да „бројеви имају магичну моћ да изгледају као истина“, као „крунски доказ“¹⁰ и да се у аргументе нумеричког карактера верује више него у теоријске аргументе, потврђују истраживања која су

⁹ Једна од првих дефиниција гласи да је „демографија *математичко* знање о становништву, о његовом кретању, физичком, грађанском, интелектуалном и моралном стању“ (Guillard, 19. век). Још старији извор пионира демографске анализе, Гронта (Graunt), објављен 1662. под насловом „Природна и политичка опажања на основу *рачуна* умирања“ говори о математичким и статистичким коренима демографије у време када појам демографија још није био заживео, али када се креирао њен методолошки апарат. Да „демографија проучава становништво првенствено с *квантитативној* аспекта“ констатује се и у вишејезичком демографском речнику (1958), а да је демографија „емпиријско, *статистичко* и *математичко* проучавање људске популације“ мисле и Vogue (1969) и Kirk (1949). Данас је реткост да се демографија доживљава (само) на тај начин и већина би је означила као друштвену науку, што она заправо и јесте. Наведено према Devedžić, Vojković i Gligorijević, "Будући путеви демографије": 25–26.

¹⁰ Благојевић Хјусон Марина, *Жене и мушкарци у Србији: Шта нам говоре бројеви?* (Београд: Програм УН за развој – Агенција УН за родну равноправност и оснаживање жена, 2011), 9.

показала да је крајем 20. века демографија била међу највише цитираним друштвеним наукама, управо захваљујући цитирању података.¹¹

Системи прикупљања разноврсних података о становништву нису се развили ради саме демографије, већ су јој претходили, што указује на велики значај података за друштво, политику и управљање, а не само за демографе. Демографија се прво служила подацима насталим за административне потребе, да би затим својом методологијом унапредила њихов информативни капацитет и иницирала организованије и прецизније прикупљање нових. Тако су лонгитудиналне анкете настале с намером да боље истражимо демографска понашања, а не само њихове ефекте. Све то мења и унапређује позицију демографске анализе и њене сазнајне исходе.

Слично је и у области родне проблематике. Од када је род препознат као важна детерминанта друштвених и демографских процеса, постаје важно и његово мерење. То интересовање до данас није престало и предмет је сталних преиспитивања¹². Демографска анализа је прошла пут од коришћења расположивих, основних извора података разврстаних по полу, до иницирања родно сензитивне статистике, која интегрише базе разних социјалних статистика. Раније комплементарни извори података укључују се у основни корпус. Чак и погодни подаци из анкета које нису биле организоване ради демографских резултата, послужили су за димензионирање родних релација и реконструкцију позадине у којој се оне формирају. Са афирмацијом и унапређењем родне проблематике у популационим истраживањима конструишу се композитни показатељи, незаобилазни и драгоцени у истраживачкој грађи родног питања. Тако се, захваљујући потреби мерења родних асиметрија и оснаживања жена, с једне стране, и квантитативном

¹¹ Више о томе видети у Devedžić, Vojković i Gligorijević, „Budući putevi demografije”: 29–30.

¹² Наводимо само неке од радова: A Geske Dijkstra, “Towards a fresch start in measuring gender equality: A contribution to the debate”, *Journal of Human Development* 7, 2 (2006): 275–283; Johannes Jütting, et al., “Measuring Gender. (In)Equality: The OECD Gender, Institutions and Development Data Base”, *Journal of Human Development* 9, 1 (2008): 65–86; Irene van Staveren, “To Measure is to Know? A Comparative Analysis of Gender Indices”, *Review of Social Economy* 71, 3 (2013): 339–372.

профилу демографске анализе, с друге стране, ствара јака веза науке о становништву и феноменологије рода.

Ипак, све димензије рода, прихваћене у сродним научним областима, није лако уградити у статистичке/квантитативне оквири демографије. Такви покушаји су константни и са очигледним помаком, али истовремено откривају колико је тешко наћи снажније мере рода и колико су концепти мерења флуидни. Ограничења су посебно наглашена у ранијим студијама, када социјални статус пола није био довољно дефинисан, а главна мерна упоришта била показатељи образовања и недовољно прецизни показатељи економске активности. Мада се у демографским истраживањима још увек користе мере које би се могле окарактерисати као слабије, са усвајањем уверења да је родна неједнакост емпиријски и концептуално мултидимензионална појава проширио се број индикатора, који о томе сведочи.¹³

Од првих сложених индикатора, које је развио УНДП, до данас, стандардни демографски показатељи су увек фигурирали у њима. Почевши од индекса развоја према полу (GDI – gender related development index) формираном по узору, и коришћеном у комбинацији са индексом људског развоја (HDI – human development index), у композитне структуре су увек уграђивани подаци из области здравља/морталитета (очекивано трајање живота, разлике у морталитету мушкараца и жена) и образовања (стопа писмености, обухваћеност полова образовањем). Надоградњом композитних показатеља с намером суптилнијег документовања (не)једнакости полова, ширио се сет инкорпорираних података који имају јасан демографски карактер. Неки од њих су: учешће жена у плаћеним занимањима, полни/родни јаз радне снаге, јаз у становништву различитог степена образовања, у животном веку, у годинама живота provedеним у здрављу, стопа морталитета мајки, стопа адолесцентског фертилитета, старост жена при склапању првог брака, разлике у старости супружника итд. Родно осетљиви композитни показатељи новијег датума су толико сложени да се у потпуности не могу окарактерисати као демографски, осим што су нумеричког карактера. Тако је Статистичка

¹³ Karen Oppenheim Mason, "The Status of Women: Conceptual and Methodological Issues in Demographic Studies", *Sociological Forum* 1, 2 (1986): 293–297.

комисија УН 2013. одредила/препоручила, као минималан за утврђивање родне неједнакости, сет од 52 квантитативна и 11 квалитативних индикатора. Они су организовани у три слоја. Први обухвата оне који су укључени у стандардну међународну методологију прикупљања података у националним статистикама, док друга два слоја делимично или у потпуности обухватају показатеље који се не могу добити из уобичајених регуларних процедура. Европски институт за родну равноправност развио је (европски) индекс родне равноправности са 31 показатељем из шест домена: знања, рада, новца, здравља, времена, моћи, и два поддомена: насиља и унакрсне неједнакости.

Међутим, ни развој ни унапређења родне статистике нису довољни за потпуно разумевање родног питања, нити се оно крије у статистичким корелацијама. Ограничења се могу превазићи адекватном реконцептуализацијом. Сваки нумерички податак нужно треба посматрати у оквиру друштвеног контекста, уз пуну свест о ограничениости сваког извора и сваке методологије. Оно што бројевима на крају даје смисао јесте повезивање унутар једног теоријског погледа.¹⁴

Демографи су веома критични и објективни у процени домета своје науке на пољу проучавања родности. Указујући на еволуцију и јачање родног питања, евидентирају слабости конвенционалне методологије, али и конструишу стратегије даљег и дубљег уписа у феноменологију рода. Очигледан је оптимизам проистекао из актуелизације родности у демографији, али и скептицизам када су у питању епистемолошки циљеви. У духу оптимизма, износимо и интригантан поглед у будућност. Упитаност да „демографски алати, можда, нису довољно усмерени на разумевање сложености рода и да, можда, више података не мора дати више одговора“¹⁵, можда више неће постојати. Јер, упућеност демографије на „податак“ данас отвара сасвим нов контекст поимања њених будућих истраживачких домета. Снага демографске анализе је јачала с развојем информационих технологија. Први упливи рачунарских технологија у демографију најавили су велике домете, што је

¹⁴ Благојевић Хјусон, *Жене и мушкарци у Србији*, 10.

¹⁵ Nancy Riley, "Demography of Gender", in *Handbook of Population*, eds.; Dudley L. Poston and Michael Micklin (New York: Kluwer Academic/Plenum Publisher, 2005), 135.

препознала ондашња демографска научна заједница и наговестила велику условљеност будућности науке о становништву развојем информатике. Но сасвим нову еру у науци проузроковало је енормно обиље и енормна брзина прикупљања података, чије су генерисање и складиштење омогућиле информационе технологије. Уследио је развој напредних технологија за интелигентну аутоматску анализу тих података и аутоматско откривање у великим количинама података оних информација које није могуће открити класичним методама. Данас се о овоме говори као о науци о подацима, коју је Џим Греј окарактерисао као „четврту парадигму“ науке, након емпиријске/експерименталне, теоријске и рачунарске¹⁶.

Све већи значај података за трансформацију науке (и иницијацију четврте индустријске револуције), демографији утире пут за сасвим нову/радикалну (ре)витализацију њеног формалног идентитета, чији домети у овом тренутку делују нејасно, али и непроцењиво. Може се рећи да је демографија увек била један вид науке о подацима, знатно пре него што је у дигиталној ери ова наука именована, конституисана и попримила невероватан замајац. Демографија је суштински базирана на препознавању вредности постојећих података и њиховој недовољној искоришћености¹⁷. Технике анализе и обраде података, односно развој методолошких процедура, претходили су конституисању демографије као најпрецизније друштвене науке. Демографија је увек располагала подацима који су у релативним размерама били бројнији од података у другим дисциплинама, трагала је за новим, претпроцесирала их, што све има временску паралелу с рецентним развојем науке о подацима. Наравно да за генерисање нових сазнања нису довољни традиционални сетови података о становништву, већ разновсни подаци, што је интенција и статистичких служби, и исход дигитализације друштвених и индивидуалних активности и комуникација.

¹⁶ John Markoff, "A Deluge of Data Shapes a New Era in Computing", *The New York Times*, preuzeto 17.07.2020. <https://www.nytimes.com/2009/12/15/science/15books.html>

¹⁷ Џон Гронт је у 17. веку таблице морталитета конструисао управо на уочавању значаја некоришћених података о смртности становништва, недељних пописа умрлих за време епидемија куге.

Демографи о улози демографије у истраживању родног питања

Претходна разматрања упућују на то да је демографија не-посредно укључена у истраживање родног питања, то јест на то да је оно иманентан део њене тематике, док демографски метод снажно подржава испитивање родних неравнотежа и веома је ангажован у њиховом проучавању и аргументовању. Сви који су се укључили у расправу о потенцијалима и постигнућима демографије у проучавању родног питања, имали су сличан приступ. У агенду је увек укључено посматрање везе демографског развика и рода, као и преиспитивање домета демографске анализе засноване на квантификацији. За приказ тога како сами демографи доживљавају односе епистемолошког и методолошког у проучавањима родности, и какав је био развојни пут ка синергији формалног и социјалног у демографским истраживањима родних неравнотежа, послужили су одабрани радови који се експлицитно баве тиме. Обављена су претраживања преко наслова који у себи садрже речи „демографија“ и различите варијетете појма родност, затим поједини радови који су теоријског карактера и говоре о развоју демографије или њеним специфичним областима, као и они који дискутују нумеричку природу демографских проучавања рода.

Литература која експлицитно разматра укљученост родне проблематике у демографију (и обрнуто) највише кореспондира са дебатама о антрополошкој демографији и могућностима мерења родних неравнотежа на свим нивоима. У дискусију су углавном укључени истраживачи којима је родна тематика главна истраживачка преокупација, те је и њихов критичан став поникао на добром познавању опуса и снажан је одраз уверења о важности родног питања. Интересантно дело тог типа има Ненси Рајли (Nancy Riley), јер неколико њених радова са сличном тематиком, насталих крајем 20. и током прве деценије 21. века, омогућавају хронолошки преглед статуса родног питања у демографским истраживањима и домета науке о становништву у његовом расветљавању.¹⁸

¹⁸ Riley, "Research on gender in demography"; Nancy E. Riley, "Challenging Demography: Contributions from Feminist Theory", *Sociological Forum* 14, 3 (1999): 369–397; Riley, "Demography of Gender"; Nancy E. Riley and James McCarthy, *Demography in the Age of the Postmodern* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 199.

На основу анализе и тумачења демографских научних чланака објављених до 90-их година прошлог века, Рајли констатује да је *родна проблематика сјоро освајала поље демографских истраживања због уске фокусираности и слабе упућености на социјални контекст*. Демографија није била заинтересована за феминистичку перспективу, социолошка и антрополошка поимања ове теме. Родно питање је више заживело као „нус-продукт“ проучавања пада плодности, а не као засебно. И у том случају, изостао је контекст у којем се репродукција реализује, а самим тим и сложеност, изнијансирана проучавања рода. Да је у истраживањима често одсуство контекста демографског понашања жена истиче и Воткинс (Watkins)¹⁹ у опсежном прегледном раду насловљеном „Кад би све оно што знамо о женама било оно што смо прочитали у Демографији, шта бисмо знали?“, објављеном у јубиларном броју часописа *Демографија*, поводом 30 година издаваштва. Разлог томе она види у *преваленцији теме плодности у истраживању женске популације*, тј. само дела женског живота/стварности.

Још раније, у раду из 1986, Карен Мејсон (Karen Mason)²⁰ је, расправљајући из концептуалног и методолошког угла о појму „женски статус“ у демографији, нашла да је, упркос истраживачима који су га апострофирали још 60-их година 20. века као важан фактор демографских процеса, он имао *периферан статус у демографији, да би тек 80-их година постао део централног интересовања демографа*. Укључујући се у дискусију о могућности мерења женског статуса, истиче предности демографије као генератора бројних података, али и слабости. Вредност нумеричког податка може бити резултат различитих процеса, што отежава интерпретацију. Она чак истиче да су мушкарци и жене типично неједнаки у многим важним аспектима, а како природа и опсег њихове неједнакости обично варира у тим димензијама и у складу с друштвеним окружењем и фазом животног циклуса, покушаји повезивања „статуса“ жене с демографским или другим друштвеним појавама ризикују да озбиљно искриве стварност. Мејсон је била заговорник идеје да се *уместо увреженој појми у демографији – „женски статус“, користи појам „родне неједнакости“*,

¹⁹ Susan Cotts Watkins, "If All We Knew About Women was What We Read in Demography, What Would We Know?", *Demography* 30, 4 (1993): 566–570.

²⁰ Oppenheim Mason, "The Status of Women", 285–288, 298.

предвиђајући да ће он бити креативнији и истинитији у разумевању родних асиметрија. Битно је подвући да целокупна промишљања ауторке о релацијама родног питања и демографије (махом плодности и смртности) подразумевају да *демографија није само у служби димензионирања, већ да се мора бавити суштинским шумачењем ђодаџака*.

Одабрана литература недвосмислено сугерише да је демографија увек била у вези с родним питањима, али узано фокусирана. Но, потреба да се демографија бави интерпретацијом података није довођена у питање од стране демографа. Друга потреба демографа – да буду објективни, а тиме и аполитични – била је својеврсна баријера за активније и ангажованије студије рода. Чини се да је *на прелазу између два века дошло до великог ђомака* у начину на који демографи размишљају о родним неједнакостима. Тако бар закључује Рајли (Riley) у свом каснијем преиспитивању демографских проучавања родне теме. Јача интерес да се потврди релевантност рода, а *род ђочиње да се уважава и ширешира као принцип организације грушџва*. Проширује се и ајенда *родног ђишњања*. Нова фаза интеграције рода у демографска проучавања манифестује се у растућем интересовању за *афирмацију „мушке димензије“*, односно за документовање и откривање улоге мушкараца у демографским исходима. Након потврђивања значаја рода за демографску феноменологију, он постаје *сџандардан* и у *ђројекшима ђрикуџљања ђодаџака*. Демографи преиспитују да ли постоје бољи начини за испитивање рода и његове улоге у демографским процесима, указују на недостатке у познавању родне проблематике, на разлике у улози рода као независне и зависне варијабле и наглашавају сложеност, потешкоће и важност наставка рада на роду у демографији.

Најновије анализе публикованих радова из демографије на тему родне проблематике резултирале су закључком да је род постао битан у свакој анализи, али он није праћен другим подједнако охрабрујућим налазима. Наиме, уочава се парадокс да *нема конџинуишџа у инџтересовању за родна ђишњања*, да је оно чак мање него на прелазу између два века, да је дошло до интелектуалног застоја. Ретроградан процес у истраживањима као да је наступио онда када је схваћен и потврђен социјални значај и утицај рода. Ова констатација проистиче из провокативног и дискутабилног става да демографи одржавају релативно конзервативне modele и методе, а да је излаз у интеграцији постмодерних

перспектива у главну демографску проблематику.²¹ Тешко је сагласити се с перцепцијом демографије као непомичне, изоловане и застареле. Тешко је претпоставити да су родна питања у демографији мање заступљена јер је она исцрпела сопствене капацитете у овом пољу. Тим пре, што савремена демографија подразумева коришћење и квалитативних метода, чији су домети у тумачењу ширег контекста демографских појава већи него квантитативних. И данас влада уверење да је *мерење рода шешко и да је изнаглажење адекватних показатеља и даље велики изазов за демографију*. Стратегија за унапређење поцизије демографије на пољу рода и разјашњавање његове улоге у демографским исходима је коришћење „вишеструких“ методологија, отвореност за позајмљивање из других области и дисциплина.²²

У радовима који демографију првенствено виде као формалну дисциплину, стиче се утисак да су домети веома ограничени. Тако Благојевић²³ износи уверење о (и даље) присутном биолошком детерминизму демографије, због биолошке стране круцијалних демографских тема (рађање и смртност), и доминације биолошких (пол) над друштвеним (род) аспектима истраживања. Мада су ове опаске на релацији са стандардном употребом пола у поступку демографске анализе друштвених феномена, и на линији с ранијим критикама једностраног емпиријског приступа демографији²⁴, савремена демографија користи „пол“ као уобичајен, препознатљив термин, али не само с биолошком конотацијом и не само као независну варијаблу. Прва фаза истраживања рода била је базирана на супротстављености појмова

²¹ Више о томе видети у Nancy E. Riley and Jan Brunson, „Introduction”, in *International Handbook on Gender and Demographic Processes*, eds. Nancy E. Riley and Jan Brunson (Honolulu: Springer, 2018), 1–9; и Nancy E. Riley and Deborah S. DeGraff, „Measuring Gender in the Context of Demographic Change”, in *International Handbook on Gender and Demographic Processes*, eds. Nancy E. Riley and Jan Brunson, 15–37.

²² Riley, DeGraff, „Measuring Gender”, 32.

²³ Благојевић-Хјусон, *Жене и мушкарци у Србији*, 17.

²⁴ Мацура је изнео мишљење да је теоријска основа демографије остала узана, а епистемолошка питања запостављена и да је у будућности потребно обогатити дисциплину епистемолошким истраживањима односа између агрегатног и индивидуалног у демографији, истраживањем нових и неуобичајених ситуација у становништву и формулисањем парцијалних и глобалне теорије о становништву. Више о томе видети у Милош Мацура, „Основни проблем демографије у будућности” у *Проблеми науке у будућности, искуства и виђења*, ур. Милош Мацура (Београд: САНУ, 1991), 122.

пол и род, објашњавању разлика. У новијој употреби, појам пола у демографији је готово синоним роду, што је посебно уочљиво у контексту радова који се тиме баве.²⁵

Шобот сматра да родна неравноправност постаје не само истраживачки изазов, већ и *научни задатак* науке о становништву, да демографија има *гео одговорности у истраживању друштвене неједнакости полова*, као и да би теоријска и методолошка средства својствена демографији требало да допринесу како обogaћивању сазнања о манифестацији, тако и *расветљавању условљености* ове важне друштвене појаве.²⁶

Специфичности и недовољно искоришћене могућности демографије у истраживању родног питања

Успостављање родне равноправности је цивилизацијски циљ због чега је неколико деценија присутно у стратешким документима међународних институција. Демографске анализе најбоље сведоче о постојању родне асиметричности, јер их због доступности података прецизно документују и димензионирају. Експлицитност и пријемчивост доказа о неравноправности полова, које нуди демографска анализа, указала је на глобалност родног питања и дугорочност патријархалног наслеђа. Може се рећи да је, стога, демографија незаменљива у *дејектовању родних асиметрија*, и сходно томе у непрестаном *мониторингу* истих, као и праћењу/мерењу ефеката акција усмерених на достизање социјалне правде у статусима мушкараца и жена. Располагање аргументима нумеричког карактера је специфицира у односу на друге дисциплине које изучавају родност. Захваљујући томе, демографија је у служби *сензибилизације јавности за родну феноменологију*.

Узимајући у обзир дуг период међународно усклађених, перманентних и повремених активности на прикупљању података о становништву, демографска документација и анализа обезбеђују поглед у прошлост, тј. *временску перспективу*, драгоцену у праћењу процеса оснаживања жена у доменима које таква

²⁵ Више о томе видети у Mirjana Devedžić, "Rodne (ne)jednakosti iz demografske perspective", *Stanovništvo* 44, 2 (2006): 65–87.

²⁶ Šobot, „Rodna neravnopravnost”, 42.

статистика покрива. Због интегрисања разних социјалних статистика у темељну базу неопходну за проучавање рода, и унапређења родно осетљивих статистика које адекватне податке црпу из свих расположивих евиденција, па и доменских истраживања, континуирани прилив података на којима се базирају родна истраживања је све већи. Тиме демографска анализа јача, а формирање одељења посвећених полним обележјима у националним статистикама и методолошка усаглашавања и надоградње, обећавају да ће се тај тренд наставити.

Демографију у 21. веку карактерише велика примена стандардизованих лонгитудиналних анкета. Оне постају незаобилазан и инспиративан извор демографских проучавања у свим земљама у којима се спроводе, попуњавајући пукотине у сазнајном домету демографије. Спровођење оваквих истраживања омогућава да се прате промене у родним режимима, манифестовање у различитим фазама животног циклуса, процене тежишта неједнакости и евидентирају најригидније родне норме. Такође, корисна особеност демографије је постојање, не само моментног, већ и *генерацијског* *приспућа демографској анализи*, што пружа важан увид у међугенерацјске ѿмаке, с обзиром на друштвено-историјско искуство које генерација дели, а које обликује родне односе.

Осим временске, битна особеност демографских истраживања јесте и *проспјорна ѿерспјектјива*. Њу обезбеђује организација података на различитим територијалним нивоима, од нивоа насеља до националног. Како су за конструкцију родних односа, између осталог, значајни простор и место (локални фактори), капацитет демографије се огледа у могућности идентификовања регионалних и локалних карактеристика родних режима. Другим речима, начин анализе својствен демографији обезбеђује проучавање плуралитета и *ушврђивање рејонализације родних режима*. Дистрибуција појединих података на нижим територијалним нивоима (општинама и насељима, типовима насеља) није коначна и тиме се не исцрпљује потенцијал анализе. Тако су, уз коришћење квалитативних истраживања, а у функцији регионализације, могућа детаљнија проучавања утицаја локалних специфичности родних односа, њихових сличности и разлика, и то разврставањем по различитим обележјима – величинским категоријама насеља, доминантној вероисповести становништва, старости популације, функционалном значају насеља, степену

урбаности, периферности и сл., не би ли се уочиле диференцијације по том основу и даље основе за додатна сврсисходна тумачења.

Конвенционална методологија статистика о становништву подразумева паралелно прикупљање података за оба пола, што је демографији омогућило да *ћонуди мушку ћерсїекїиву родних образаца* пре него што је успостављена родна статистика и пре него што је маскулинитет постао предмет интересовања у родним студијама. Родна истраживања су била постављена првенствено кроз женску перспективу, због већих ускраћености и дискриминације женске популације, да би се у новијем периоду усмерила ка другом полу. Како је родни режим социјални конструкт, логично је да се и мушка популација суочава са изазовима свог статуса. У складу са идејом демократизације и успостављања равноправности за оба пола, као идеала праведности, феноменологија рода је морала да обухвати и мушку димензију. Тако демографска анализа, чак и она изникала на примарним подацима, постаје незаобилазна и најпозванија у евидентирању и разоткривању карактеристика оба пола. Фокусирањем пажње на мушко становништво отварају се нове теме родног питања као што су краћи животни век мушкараца, изазови очинства и његовог усклађивања с пословним аранжманима, образовне трансформације мушке популације итд.

Капацитет демографије у осветљавању родног питања се повећава са све већом склоношћу истраживача да спроводе *методолошки комбиноване студије*, чиме се износе „скривене“ информације, добијају комплетнији и поузданији подаци. То обезбеђује демографији да се бави феноменологијом рода с пуним кредибилитетом а не с маргиналних позиција, јер поред увида нуди и тумачења. У мултидисциплинарности не постоји борба за превласт на одређеном истраживачком терену, већ сарадња. „Мешовити карактер“ демографије јача јој епистемолошку позицију, те су опаске да је демографији потребно мање рачунања а више размишљања, ствар прошлости.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић Хјусон, Марина. *Жене и мушкарци у Србији: Шта нам говоре бројеви*. Београд: Програм УН за развој – Агенција УН за родну равноправност и оснаживање жена, 2011.
- Мацура, Милош. „Основни проблем демографије у будућности”. У *Проблеми науке у будућности, искуства и виђења*, уредник Милош Мацура 119–128. Београд: САНУ, 1991.
- Мацура, Милош. „Демографско и антрополошко у науци о становништву”. У *Издани радови*, 50–58. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
- Bernardi, Laura and Inge Hutter. “The Anthropological Demography of Europe”. *Demographic Research* 17, 18 (2007): 541–566.
- Caldwell, John. “Demography and Social Science”. *Population Studies* 50, 3 (1996): 305–333.
- Devedžić, Mirjana. “Raskršća demografije”. *Stanovništvo* 51, 2 (2013): 23–38.
- Devedžić, Mirjana. “Rodne (ne)jednakosti iz demografske perspective”. *Stanovništvo* 44, 2 (2006): 65–87.
- Devedžić, Mirjana, Gordana Vojković i Vera Gligorijević. “Будући путеви демографије”, *Демографија* 10 (2013): 25–34.
- Dijkstra, A Geske. “Towards a fresch start in measuring gender equality: A contribution to the debate”. *Journal of Human Development* 7, 2 (2006): 275–283.
- Jütting, Johannes, Christian Morrison, Jeff Dayton-Johnson and Denis Drechsler. “Measuring Gender (In)Equality: The OECD Gender, Institutions and Development Data Base”. *Journal of Human Development* 9, 1 (2008): 65–86.
- Markoff, John. “A Deluge of Data Shapes a New Era in Computing”. *The New York Times*. Preuzeto 17.07.2020. <https://www.nytimes.com/2009/12/15/science/15books.html>
- Mason Oppenheim, Karen. “The Status of Women: Conceptual and Methodological Issues in Demographic Studies”. *Sociological Forum* 1, 2 (1986): 284–300.
- Riley, Nancy E. “Challenging Demography: Contributions from Feminist Theory”. *Sociological Forum* 14, 3 (1999): 369–397.
- Riley, Nancy E. “Demography of Gender”. In *Handbook of Population*, editors Poston Dudley L. and Michael Micklin, 109–141. New York: Kluwer Academic/Plenum Publisher, 2005.
- Riley, Nancy E. “Research on gender in demography: Limitations and constraints”. *Population Research and Policy Review* 17, 6 (1998): 521–538.
- Riley, Nancy E. and Deborah S. DeGraff. “Measuring Gender in the Context of Demographic Change”. In *International Handbook on Gender and Demographic Processes*, editors Riley Nancy and Jan Brunson, 15–37. Honolulu: Springer, 2018.

- Riley, Nancy E. and Jan Brunson. "Introduction". In *International Handbook on Gender and Demographic Processes*, editors Nancy E. Riley and Jan Brunson, 1–9. Honolulu: Springer, 2018).
- Riley, Nancy E. and James McCarthy. *Demography in the Age of the Postmodern*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Watkins Cotts, Susan. "If All We Knew About Women was What We Read in Demography, What Would We Know?" *Demography* 30, 4 (1993): 551–577.
- Šobot, Ankica. "Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije". *Stanovništvo* 50, 2 (2012): 85–109,
- Šobot, Ankica. "Rodna neravnopravnost – izazov savremene demografije", *Sociologija* 52, 1 (2010): 41–54.
- Van Staveren, Irene. "To Measure is to Know? A Comparative Analysis of Gender Indices". *Review of Social Economy* 71, 3 (2013): 339–372.

Abstract

The paper discusses the extent to which gender issues are included in demographic research and the potential of the population science for illuminating gender issues. The discussion is based on the theoretical and methodological characteristics of demography. The nature of the relationship between women's status and demographic outcomes is emphasized, as well as the transition of the research focus from "the differences in demographic characteristics of the two sexes" to "gender inequalities as a principle of organization of society" and the factor of the demographic behavior. It also discusses the formal character of demography and the

bounds of demographic analysis based on quantitative methods, as well as the current and future relevance of data in unraveling the phenomenology of gender. On the other hand, the paper emphasizes the social and anthropological character of demography, which is often neglected. An important part of the discussion is the presentation of the critical thinking of demographers themselves about their science's research potential, especially from an epistemological perspective. In reviewing the pertinent literature, a chronological approach was followed in order to determine the developmental tendencies of the connections between gender and demography. Finally, the specificities and underutilized capacities of the population science in gender research are indicated.

Keywords: demography, gender, bounds, specificities

НАДА МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ

Српска академија наука и уметности

Жене академици у САНУ

Апстракт

Чланак представља списак четрдесет и шест српских жена и странкиња које су примљене у СУД, СКА и САН (У) од 1876. закључно са 2018. годином. Он је и својеврсна најава за три или четири тома о женама академицима који ће се појавити као Академијски пројекат у издању Српске академије наука и уметности, по узору на едицију о Животу и делу српских научника.

У чланку су обухваћене кратке биографије жена са нагласком на доприносима које су оствариле у свом раду. На самом почетку, примљен је највећи број жена ликовних уметника и један композитор (касније још један). Ишле су у корак са европским правцима задржавајући специфичности националних особености. Исто се може рећи за књижевнице, као и за историчаре књижевности. У области етнокореологије и етномузикологије, већ по самом захтеву грађе, везе са традицијом су наглашене. Бројни су историчари, почев од оних који се баве старим и средњим веком, али и савременим збивањима. Међу историчарима уметности преовлађује интересовање за средњи век. Лингвистика је заступљена у свим њеним гранама с једне стране ослоњена на грађу, а с друге, на различите теоријске приступе. У домену хемијских и биолошких наука прате се европски приступи, али се уводе и нови. Жене лекари, потпуно у току светских струјања, доносе иновације. Математичаре одликују оригинални резултати, захваљујући коришћењу интердисциплинарности. Једини електротехничар бави се активним антенским низовима.

Општа карактеристика жена чланова САНУ, без обзира да ли се ради о странкињама или о женама које су остајале на домаћем тлу јесте да су биле од користи српској науци и уметности.

Кључне речи: жене, академици, науке, уметности, Србија

■ Академијски пројекат о женама члановима Српског ученог друштва (СУД), Српске краљевске академије (СКА), Српске академије наука (и уметности) (САН [У]) обухвата укупно 47 жена почев од 1876, а затим 1885. (када су у Српско учено друштво примљене чувена сликарка Катарина Ивановић и добротворка српског народа, писац и просветитељ – Британка Аделајн Паулина Ирби), закључно са 2018. годином.

У односу на 1470 академика од настанка Друштва српске словесности до данас, то је заиста веома мало. Статистика показује да од 1885. до 1939. (за више од пола века) није изабрана ни једна жена (1939. изабрана је Исидора Секулић), а двадесет година касније, 1959. – Десанка Максимовић. Од 1959. до 1979. примљено је за чланове 11 жена, да би се од 1979, а нарочито од 2000, број жена повећао.

Идеја о објављивању једне сажете књиге која би дала преглед живота и делатности жена чланова САНУ, потекла од академика Видојка Јовића још средином 2008. године, убрзо је замрла. Тек крајем 2016, на иницијативу председника САНУ Владимира Костића, створен је нови пројекат и конституисан је Савет и Уређивачки одбор Академијске едиције чији састав чине жене – актуелни, доступни чланови свих постојећих одељења. На њихову молбу, председник САНУ прихватио је да буде на челу Савета, а моја маленкост је изабрана за главног уредника Едиције. Место секретарице Одбора припало је секретарици Одељења језика и књижевности и Одељења ликовне и музичке уметности, Лидији Лутовац, а од краја 2018. године – Вери Батини, стручном сараднику академијиних одбора. Утврђивање библиографија чланова преузело је Библиографско одељење САНУ.

Као узор за припремање наше едиције послужила нам је едиција САНУ која је основана 1992. године под називом Живот и дело српских научника, а у којој је до сада објављено 17 томова, прво под уредништвом покојног академика Милоја Сарића, а чији је садашњи главни уредник академик Владан Ђорђевић.

Преузели смо из ове едиције обим и структуру чланака, од биографија чланова, њихових достигнућа, до одјека у критици, писања резимеа, као и начина повезивања основног текста са библиографијом. По себи се разуме, прилагодили смо „узор“ нашим потребама. Поготову што се у њему ради искључиво о мушкарцима научницима из области природно математичких, медицинских и техничких наука (додуше у последњим томовима

појавиле су се и две жене: инжењер технологије (Паула Путанов) и математичар (Милева Првановић). Код нас је, међутим, реч не само о поменутих областима, већ и о хемијским и биолошким наукама, језику и књижевности, друштвеним и историјским наукама, ликовним и музичким уметностима. Осим тога, чланци се не односе само на српске научнике и научнике српског порекла, већ и на странкиње које су на овај или онај начин задужиле српску културу.

Илустрације су бројније, нарочито међу сликарима и вајарима, јер оне визуализују и доказују анализе у тексту аутора чланака. Чланци о композиторима помоћу компакт дискова омогућују пак читаоцима да доживе њихову музику.

Инсистирали смо да у биографијама жена чланова дође до изражаја нека врста мемоарског приступа, који би открио не само путеве њиховог формирања у детињству и младости, већ и доживљене, преломне тренутке у друштвеним и историјским околностима у којима су се затекле. На пример, емигрирање у Србију из других република некадашње Југославије, силом прилика, за време последњег рата, или прелазак у иностранство због бољих услова за рад.

Пред нама је зборник који ће бити штампан у најмање три тома, према хронологији примања сваке од жена у Академију.¹ То нам је омогућило да читаоцима пружимо историјски и друштвени увид у однос према стваралаштву жена. Испоставило се да су првенствена признања одата женама уметницима: сликарима *Кашарини Ивановић* (1811–1882), првој српској школованој сликарки, коју одликује богатство тема □ аутопортрети, портрети, морализаторске теме, оријенталистика, мртва природа, историјско и црквено сликарство [...]. Одабрани део својих слика поклонила је Народном музеју у Београду; *Зори Пећровић* (1894–1962), професору Академије ликовних уметности у Београду, у чијем кругу мотива и тема долази до изражаја, с једне стране, утицај традиционалне едукације, а, с друге, рефлектовање модерног живота. „Њен приступ уметности свакако није био усмерен ка радикалном мењању света [...], али јесте у оквирима традиционалне уметничке дисциплине и језика те дисциплине разоткривао механизме патријархалне хетеро-културе и развијао се кроз

¹ Тога смо се држали и у овом тексту, колико је било могућно, с тим што смо распоредили жене академике по професијама, а из чланака преузели или цитирали основна својства њихових дела.

активно преиспитивање успостављених граница родних идентитета [...] и коначно кроз њихову деконструкцију”; *Љубици-Џуци Сокић* (1914–2009), професору Факултета ликовних уметности у Београду, чије сликарство обухвата бројне портрете и аутопортрете, урбане ведуте, ентеријере, мртву природу, апстрактне форме, али и предметни свет реалности. Њена уметност припада „зрелом двадесетом веку, веку модерне и представља мост између интимистичког језика тридесетих година и периода након Другог светског рата [...]”. Затим, *Милеви-Мици Тодоровић* (1897–1981), професору Школе за ликовну и примењену умјетност у Сарајеву, која је у првој фази, после боравка у Италији, опчињена „музејским сликарством”, да би се, затим окренула против малограђанштине, критиковала неправду. Њени ликови су из доњих слојева друштва. У ликовима жена „доминира личност”. „Своју приватност изражава кроз многобројне мртве природе, празна дворишта [...] ентеријере”. У пост окупационом периоду преовлађују теме рада (изградње), а онда се њена поетика „смирује у корист интимног сведочења о маргиналним чињеницама”. „[...] емоционални однос према животу” остаје „обележје њеног сликарства”. Најзад, *Милици Стивановић* (1933), професору Факултета ликовних уметности у Београду, која у свом раду полази увек од реалног предмета. „Енергија испољеног процеса разара академске границе [...] срећу (се) врхунско мајсторство и архаична снага.” То је „испитивање конкретности; трајно студирање изгледа ствари, настојање да се променљиви изглед сапне у своју суштину, да се смири у приказ слике, цртежа, објекта, а да притом не буде убијена његова жива, потенцијална променљивост”. Милица Стивановић не престаје да слика поглед као „суштински мотив, наратив, модел” свога стварања. Гледање за њу није „искључиво средство већ и сам садржај дела”. А бави се најактуелнијим проблемима савременог света и уметности, пре свега интересовањем за просторне односе. Вајарство *Олије Јеврић* (1922–2014) одупире се канонима социјалистичког реализма. „Представља концепцијску прекретницу у историји послератне српске скулптуре [...]”. „Иако се споља указује као апстрактна ликовна творевина чистих пластичних својстава [...] у суштини поседује сложене духовне и емотивне симболичне пројекције”, и како сама каже: „[...] време колективне трагедије и појединачних судбина [...] живело је у нама као незаобилазни садржај који се могао исказати превасходно као меморијални објект – симбол

[...] као стваралачко и етичко задужење [...]”. Композиторе представљају *Љубица Марић* и *Исидора Жебељан*. *Љубица Марић* (1909–2003) – прашки ђак, први је српски дипломирани композитор, аутор прве српске атоналне композиције, прва српска жена диригент. Исказала је „оригинални уметнички израз унутар целокупне светске музичке сцене”. „Свој специфичан музички стил остварила је аутентичном комбинацијом примене српског *Осмојласника* (пореком из византијске црквене традиције) и експресионистичког музичког идиома”. Она је први композитор у историји музике, који је модални систем византијског порекла користио за формирање целокупне мелодијско-хармонске структуре сопствених нелитургијских музичких дела”. *Исидора Жебељан* (1967), професор композиције на Факултету музичке уметности и Београду, данас, најчешће извођени српски композитор у свету. Повезује музичке елементе „од старих балканских и левантских народних музичких традиција до рок и поп музике”. Њено стваралаштво је „сагледано као један од најоригиналнијих израза у (савременој) класичној музици”. Она је „први српски композитор који је компоновао дела по наруџбинама чувених светских фестивала и фондација”.

Љубица Јанковић (1894–1974), гимназијски професор југословенске књижевности, кустос Етнографског музеја у Београду, етнолог. Са сестром Даницом, сакупљала је и проучавала народне игре на терену (у Београду од досељеника из разних крајева), по Србији и Македонији, које су објављене у девет књига (1934–1964; 2016). Оснивач је етнокорологије као самосталне дисциплине – „специфичног система графичко-вербалне нотације”, познатог и цењеног у целом свету. У домену народне музике, примљена је за дописног члана *Јелена Јовановић* (1964), виши научни сарадник Музиколошког института САНУ. Бави се сеоском вокалном и инструменталном традицијом централне Србије и Срба у румунском Банату, примењеном музикологијом и извођаштвом, југословенском популарном музиком седамдесетих година XX века, извођењем традиционалних сеоских и градских песама Срба и других народа на Балкану, у облику блиском оригиналном. Активна је као вокални педагог. Један је од оснивача и руководиоца певачке групе „Моба”. Наступа такође у дуу „Глас и ут”.

Аделајн Полина Ирби (Adeline Paulina Irby [1831–1911]), из енглеске племићке породице, путописац, педагог, добротвор. Огромну помоћ пружила је хришћанским избеглицима

из Босне и Херцеговине за време Велике источне кризе (1875-1878). Основала је 22 школе у Славонији, пет у Лици за избеглу српску децу, 1866. женску хришћанску основну школу (касније завод) у Сарајеву. Њена књига (у коаторству) са Џорџином Макензи из 1866. *Пушовање по словенским земљама Турске у Европи* утицала је на британско јавно мњење, својим обавештавањем о невољама које су доживљавали православни хришћани под османском окупацијом.

Онор Бриџиџ Фел (Honor Bridget Fell [1900–1986]), енглескиња, биолог, директор истраживачке лабораторије Strangeways, професор Универзитета у Кембриџу. Сама каже да је њен „највећи допринос науци био (је) развој и примена биомедицинских истраживања технике гајења културе органа [...]“, своју изјаву скромно релативизујући речју „вероватно“. Користила је технику културе органа за анализу сложених дејстава агенаса, као што су витамини, хормони и лекови, на ћелије кости, хрскавице и повезаних ткива. Између осталих, значајне су њене студије о деловању витамина А. Помогла је и нашим истраживачима, прихватајући их у истраживачку лабораторију Стрејнџвејс.

Међу књижевницима је за дописног члана Српске краљевске академије изабрана *Исидора Секулић* (1877–1958), педагог и професор француског језика и књижевности, слушалац упоредне књижевности на универзитетима у Лондону, Паризу, Берлину, преводилац. Написала је преко шест хиљада страница „огледних радова“, како је сама дефинисала своје текстове — роман, приповетке, хронике, путописе, есеје, критике, приказе. Писала о филозофији, религији, музици, сликарству [...]. „Њено писање је говор о себи“, о осећању усамљености и рањивости, о односу према традицији и народу, однос према истини и искрености, однос према другим културама и народима. Лаж о којој Исидора Секулић надахнуто говори „заправо је право песника на лично виђење ствари“. Национализам је за њу „[...] и по суштини и по облику чиста, висока култура“. Феминизам „је живела“. Може се рећи да је била „писац модерне, али да није занемаривала предности претходних књижевних епоха и стваралаца“. У сваком случају, била је мајстор речи. *Десанка Максимовић* (1898–1993), дипломирала је на Филозофском факултету Универзитета у Београду упоредну књижевност, историју уметности и историју и радила као професор. Од студентских дана до краја живота бавила се свим врстама лирске поезије коју „одликују стилска

јасноћа, непосредност и духовна радозналост“. Писала је и књижевност за децу. Инспирисала се народним стваралаштвом, историјом, православљем. Поседовала је аутентичну сензибилност, љубав према човеку, родољубље, саосећање за српске историјске трагедије, али и веру у боље сутра. Постала је национални и европски песник. Била је преводилац, а превођена је на више од тридесет европских и ваневропских језика. Сама је говорила „да пише за све и у име свих“. Овенчана је са више од тридесет награда и повеља. *Свећлана Велмар Јанковић* (1933–2014) дипломирала је на Универзитету у Београду француски језик и књижевност, али радила у издаваштву (у „Просвети“ – секретар и уредник часописа Књижевност, уредник и покретач значајних едиција). Писала је романе, есеје, аутобиографске записе, историографску прозу, драме, књижевност за младе. „Изградила је слојевит а компактан прозни и есејистички опус одређен магистралним настојањем да се поетском евокацијом националне историје, потом описом карактеристика доба којем је била савременик, као и анализом и тумачењем значајних књижевних дела српске традиције оствари [...] што дубљи, естетски продуктиван увид у природу [...] човека у свету“. Дела су јој превођена на низ страних језика. Носилац је бројних награда.

Од историчара и теоретичара књижевности изабрана је *Нага Милошевић-Ђорђевић* (1934). Дипломирала је Југословенске књижевности и српскохрватски језик на Филолошком факултету у Београду. Била је професор Народне књижевности. Бавила се поетиком народне књижевности (и Вуковим ставовима о њој); проучавањем њених прозних врста (посебно приповедака и предања, притом им је прва прилагодила Пропове „функције“); откривала процесе прожимања мотива између усмене и српске средњовековне књижевности и историје. Користила мултидисциплинарни приступ. Ангажовала се на бројним лексикографским пројектима; дала увид у рецепцију наше усмене књижевности у иностранству; предавала на универзитетима у Европи, Америци и Јужној Кореји. *Злаџа Бојовић* (1939), завршила студије југословенске и опште књижевности на Филолошком факултету у Београду, предавала Књижевност од ренесансе до рационализма. Секретар је Одељења језика и књижевности САНУ. Посветила се историји истраживања књижевности ренесансе и барока, изворима, поетици, компаратистици, везама са усменом уметношћу речи, али и истраживачима и писцима дубровачке, далматинске

и приморске књижевности. Пратила је архивску грађу. Објавила Каталог Легата Петра Колендића. Круна њеног рада била је прва *Историја дубровачке књижевности* (СКЗ 2014; у три издања), која „обухвата сазнања о дубровачкој историји, псеудоисторији, материјалној и духовној култури традицијском памћењу и књижевном стварању од средњег века, од VII до XIV столећа“, све до пада Дубровачке републике 1808.

Историчарима је посвећен знатан број чланака. *Фанула Пајазољу* (1917–2001), професор Филозофског факултета у Београду, историчар старог века, епиграфичар, светски је познат стручњак за историју античке Македоније и Балкана. Њена књига о македонским градовима у римско доба је студија о урбанизацији Македоније и развоју градског живота. Објавила је шест корпуса натписа на латинском и грчком језику из Северне Македоније; посветила се историји средњег и северног Балкана током античког периода. Монографија *Looietparoikoi* се бави статусом слободних припадника домаћег негрчког становништва и њиховим потомцима. *Десанка Ковачевић Којућ* (1925), историчар, професор Филозофског факултета у Сарајеву. Пратила је у континуитету рударску производњу у Србији (од XIII века), у Босни (од XIV века) све до XV века, да би, у односу на раније процене, прва установила њихову производњу од око 30 тона племенитих метала. Изузетан архивски радник – у Хисторијском архиву Дубровника пронашла је и проучила трговачке књиге браће Кабужић (Saboda, 1436–1457), једине вођене по систему двојног књиговодства на целом јужнословенском простору. На компаративној основи, уочила је сличности и разлике европских градова са градским насељима у Србији и Босни. *Јованка Калић* (1933), професор Филозофског факултета у Београду на Катедри за општу историју средњег века. Проучавала је историју Београда и Земунa. Бавила се најранијим периодима српске историје и епохом Немањића, истраживањем Раса, али и Србима у позном средњем веку. У периоду Деспотовине посебну пажњу је обратила на деспота Стефана. Разматрала је развој српског друштва и везе са Византијом, латинским и западним светом кроз векове; *Мирјана Живојиновић* (1938), научни саветник у Византолошком институту САНУ, историчар-византолог. Истраживала је рану светогорску историју и трајан допринос је дала издавању светогорских докумената. Значајне су њене просографске студије, радови о византијској и српској дипломатици. Један је од најбољих светских познавалаца

Свете Горе. водећи стручњак за историју Хиландара од самог оснивања манастира 1335. године; *Анџелики Лаџу* (Αγγελική Λαΐου 1941–2008) професор византијске историје на Харварду, шеф Департмана за историју Харвардског универзитета и директор Центра у Вашингтону за усавршавање византолога из целог света. Њена докторска дисертација посвећена је византијско-латинским односима крајем 13. и почетком 14. века (Cambridge MA 1972), када „су биле покренуте снажне силе враћања контемплативним идеалима ортодоксије“. У другој књизи (Princeton 1977), прешла је „на анализу аграрног друштва, такође позне Византије“. Била је главни уредник и један од аутора тротомне књиге о економској историји Византије од 7. до 15. века (Washington 2002). Припремила је девет књига као издавач, саиздавач и аутор појединих делова, које су обухватиле, уз економске теме, право и породично право, крсташке ратове [...]. Низ њених радова битан је за проучавање византијско-српских односа. Подржавала је српске истраживаче и њихову комуникацију са светом. Носилац је многобројних научних признања. *Јелена Јурјева Гускова* (Елена Юрьевна Гуськова [1949]), професор савремене историје Универзитета у Москви, руководилац Центра за изучавање савремене балканске кризе на Институту за славистику Руске академије наука. Архивски је радник, али и истраживач историјске грађе на терену. Написала је књиге *Исџорија југословенске кризе* (1990–2000) и још неколико дела у којима је подвлачила разлике између страних интерпретација и стварних збивања на поднебљу бивше Југославије. Била је саговорник већини најважнијих државних и војних челника на ратном подручју; саветник руским дипломатским представницима задуженим за Балкан. У Хагу је деловала као сведок српске одбране. Од 2006. до 2011. уређивала је зборник докумената о Албанском фактору у развоју кризе на територији бивше Југославије. *Јелена Милојковић-Ђурић* (1931–2019), антрополог, културолог, музиколог, научни сарадник Центра за хуманитарне науке у Тексасу. Истраживала је традицију и авангарду у српској култури и уметности од 1900. до 1918, и између два светска рата, аспекте совјетске и балканске културе. Бавила се Источним питањем; успоном српске културе у области књижевног, музичког и ликовног живота (од 1900. до 1941), посматрала Србе на „путевима Балкана, Европе и Средоземља“. Њена велика заслуга је упознавање Америке са нашом културом; *Мира Рагојевић* (1959), професор Историје Југославије на Филозофском

факултету у Београду. Бавећи се биографијама појединих значајних политичких личности (Божидара В. Марковића, поборника стварања прве југословенске државе; или Милана Грола), открива цео „историјски контекст у коме су деловали“, или разматрајући удружену опозицију (1935–1939), прати политичке прилике. Пише, са Љ. Димићем, о Србији у великом рату (1914–1918) и њеним остварењима, о Јасеновцу (коаутор: В. Крестић) – српским жртвама и „стратегии ћутања“. Анализира српскохрватске односе, унутрашњу политику, проблеме историографије.

Нису запостављени ни историчари уметности. *Гордана Бабић-Ђорђевић* (1932–1993), професор Филозофског факултета у Београду, историчар уметности. Посебно је истраживала средњовековно српско и византијско сликарство, иконографију сцена и светитељских фигура. Поредила је портрете владара, црквених великодостојника и властеле са византијским обрасцима. Изучавала је „социјалне факторе у развоју византијског сликарства“. Дала је преглед српског иконописа, написала низ монографија о српским средњовековним црквама, објавила синтезу о развоју појединих периода у српској средњовековној уметности. „У научној области којом се бавила, била је наш најважнији посредник са светом“. *Зајорка Заја Гавриловић* (1926–2009) је дипломирани историчар уметности Филозофског факултета у Београду. Радни век проводи на Бирмингемском универзитету, у Центру за византијске студије. Бави се односима између византијске уметности и њених књижевних, литургијских и теолошких извора. Расправља о теми Божије премудрости, Крштења и владарске идеологије и њиховој повезаности, те одјецима у српској средњовековној уметности. Пише о представи 40 севастијанских мученика, поетским саставима као инспирацији византијских сликара, о илуминираним рукописима, о српском уметничком везу, о српским женама политичарима на почетку османске владавине, о портрету Краљевића Марка у манастиру Св. Димитрија код Скопља. *Енџелина Сергејевна Смирнова* (1932), историчар руске уметности средњег века, професор Московског универзитета. Откривала је „јединство културе православног света и узајамне везе њених грана“, Поједнако се бавила споменицима и уметничким богатством средишта на северу – Новгорода, Ладоге [...], и на југу – у Украјини, Великом Ростову. Изучавала је староруске иконе, обједињујући филолошки и историјско-уметнички приступ, истраживала рукописе староруске писмености, током својих

боравака на терену, откривала споменике, пратила рестаурацију уметничких дела. У вишетоном своду руског средњовековног иконописа, објавила је књиге о сликарству Великог Новгорода од XIII до краја XV века, доказала његову повезаност са грчким и јужнословенским светом. Показала је византијске додире са московским кругом. Бавила се минијатурама, иконографијом пре монголске инвазије. Руске споменике је идејама и стилским особинама смештала у шире византијске оквири. Велики је познавалац руског минијатурног украса. Живо је учествовала у научном животу наше земље. *Аксинија Џурова* (1942), директор Центра за словенско-византијска проучавања „Професор Иван Дуйчев“ на Софијском универзитету, слависта, историчар уметности, византолог. Истражује повезивање славистике са историјом уметности.

Општа лингвистика је заступљена у едицији пре свега захваљујући личности *Милке Ивић* (1923–2011), професору Филозофског факултета у Новом Саду, чије су књиге *Правци у лингвистици* доживеле десет издања, а преведене су на преко десет језика широм света. Била је „стручњак за питања теоријске лингвистике и науке о српском језику, посебно синтаксе и семантике, синтаксе реченице, синтаксе падежа, синтаксе глагола, односа између граматике и лексике, когнитивне лингвистике, типологије језика, теорије морфолошких категорија, историје речи у историји културе, лексичке семантике, историје лингвистике [...]“. Зачетник је идеје о дескриптивној и нормативној граматици савременог српског језика, „недосегнути“ истраживач из области историјске синтаксе и семантике падежа, најзаслужнији у области српског језика. Полиглота, зналац свих словенских језика. Изврстан предавач. *Ирена Грицкаћ Радуловић* (1922–2009), научни саветник Института за српскохрватски језик, начелник Археографског одељења Народне библиотеке Србије. Творац је београдске лексикографске школе. У раду на Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ инсистира на откривању унутрашњих језичких процеса, логици распоређивања дефиниција, пренесене употребе речи [...]. Као семантичар, остварује изузетне резултате у испитивању семантике глаголског вида и деминутива, прилога, падежа. У историји српског језика решила је време и место настанка српске редакције. Затим, *Светлана Михајловна Толстој* (1938), саветник у Институту славистике и балканистике Руске академије наука, филолог, етнолог етнолингвиста и слависта. Дала је значајан допринос изучавању српске традиционалне

културе и фолклора. Бави се теренским радом. Словенску филологију истражује користећи прилаз Московско-Тартуске семиотичке школе. Проучава лексичку семантику у општесловенској перспективи. Објавила је петотомни етнолингвистички речник: *Словенске сџарине*. Историјска лингвистика и когнитивно-типолошке студије су главна научна област *Јасмине Грковић Мејџор* (1959), професора Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Сагледала је целину српске средњовековне писмености. Показала је да је српска редакција старословенског језика оформљена већ крајем X и почетком XI века. Бави се методиком проучавања црквенословенског језика као јединственог система у ареалу. Фонолошку, фонетску и морфолошку анализу надградила је синтаксичком, проучавајући средњовековна дела. Историјску синтаксу српског језика сагледала је у упоредној општесловенској и индоевропској перспективи. *Габријела Шуберџ* (Gabriella Schubert), рођена у Будимпешти, 1943, професор емеритус на Универзитету у Јени, оснивач Одсека за јужну славистику. Слависта је, балканолог, компаратиста, фолклориста и етнолог. Позабавила се идентитетом Мађара. Посебан комплекс њених радова чине српско-немачке културне везе. Деведесетих година прошлог века успела је да релативизује негативну слику о Србији.

Треба истаћи да се све жене из Одељења хемијских и биолошких наука одликују изузетним научним достигнућима. *Паула Пушанов* (1925–2014), професор Технолошког факултета универзитета у Новом Саду, инжењер технологије, основала је нову дисциплину у Србији – катализу (ужу научну област у оквиру физичке хемије, која „убрзава хемијске реакције [...]“ помоћу катализатора [...]). По руском академику Г. К. Борјескову: катализа „није део хемије, већ њен генерални концепт без кога не би били разумљиви основни хемијски закони [...]“. Остварила је сарадњу са привредом: фабрикама азотних ђубрива, сумпорне киселине, јестивих уља, рафинеријама нафте [...]. *Милена Сшевановић* (1959), молекуларни биолог, професор на Биолошком факултету Универзитета у Београду, бави се молекуларном биологијом, хуманом молекуларном генетиком, молекуларном филогенетиком и молекуларном цитогенетиком. „На нашим просторима прва је развила и применила бројне технике генетичког инжењерства“. *Радмила Пешановић* (1950), биолог, професор београдског Пољопривредног факултета, развила је фитоакарологију – науку о грињама, међу којима су многе врсте штеточине биља или

паразити у људима и животињама, дотада неразвијену у Србији. Осим оријентације на таксономију, систематику, екологију и филогенију фитофагних гриња из групе *Eriophyoidea*, истражује улогу гриња у биолошкој борби против корова. Започиње нове правце упоредне морфологије и молекуларне филогеније групе гриња. Учествоје у европској монографији о инвазивним врстама артропода у Европи. *Гордана Вуњак Новаковић* (1948), професор Колумбија универзитета у Њујорку, технолог је из области биомедицинског инжењерства, и светски лидер у инжењерству хуманих ткива. Развила је нове методе засноване на матичним ћелијама, биореакторима за регенерацију срца, плућа, костију [...]; *Тања Ђирковић Величковић* (1972), биохемичар, професор Хемијског факултета у Београду, постигла је посебне резултате у хемији хране. Треба истаћи теме о „имунолошким ефектима обраде хране ензимима“, о „примени масена спектрометрије високе резолуције у храни, пољопривреди [...]“; „протеин-лиганд интеракције у храни“; „изоловање карактеризације и хемијске модификације алергена“; „матрикс ефекте у дигестији протеина“.

Милева Првановић (1929–2016), математичар, професор Природно-математичког факултета у Новом Саду. Бавила се историјом и филозофијом математике, а посебно диференцијалном геометријом. Управо, у тој области постигла је оригиналне резултате проучавајући структуре на многострукостима и њихове релације са групама трансформација и одговарајућим инваријантама; рекурентне просторе; геометрију повезаности са и без торзија. *Олија Хаџић* (1946–2019), математичар, бихевиорални економиста, професор Природно-математичког факултета у Новом Саду. Њени најзначајнији резултати у математици су нелинеарна функционална анализа у метричким, векторско-тополошким и вероватносним метричким просторима. Објавила је светски прихваћене књиге о теорији непокретне тачке. Истакла се и у радовима из културног туризма, где је применила статистичке методе у истраживањима из домена бихевијоралне економије. *Зоја Појовић* (1962), дипломирани инжењер електротехнике, редовни и истакнути (*Distinguished*) професор Универзитета у Колораду (Boulder). Светски је стручњак за развој микроталасних активних кола (осцилатора, појачивача виске ефикасности и активних антена), као и за област бежичног преноса снаге на високим учестаностима. Посебно су значајна два рада из 1993. и 2004. која су добила Микроталасне награде за најбоље радове

године и оба су у вези са активним антенским низовима и повезују електромагнетику и нелинеарна кола високих учестаности [...]. Извела је преко 55 докторанада и заинтересовала бројне студенте за своју област.

Жене лекари, такође су постигле међународну репутацију. *Веселинка Шушић* (1934–2018) професор физиологије београдског Медицинског факултета, дала је светски допринос феноменологији спавања као интегративној активности централног нервног система. Међу првима се бавила „биохемијским променама у мозгу повезаним са циклусом будност – спавање“. *Сћојанка Алексић* (1934), микробиолог, професор Медицинског факултета у Хамбургу, пронашла је специфичне О и Н (lat.) антисеруме ефикасне за идентификацију салмонеле. Усавршила је дијагностичке поступке у откривању цревних болести; *Душица Лечић Тошевски* (1952), професор Медицинског факултета у Београду, специјалиста је неуропсихијатрије и субспецијалиста психотерапије. Успела је да превенира менталне поремећаје, да се бави стресом, коморбидитетом и уопште, унапређењем менталног здравља. *Таџјана Симић* (1964), медицински биохемичар, професор Медицинског факултета у Београду, бави се „изучавањем повезаности полиморфизама гена за антиоксидативне и детоксикационе ензиме глутацион трансферазе са интер индивидуалним варијацијама у подложности за настанак малигних тумора уринарног тракта, хроничне бубрежне и срчане инсуфицијенције“. Изузетан допринос дала је и „изучавању значаја показатеља оксидативних оштећења као прогностичких биомаркера у овим обољењима“.

И на крају овога списка додала бих једну општу карактеристику жена чланова САНУ. Када се радило о нашим женама у иностранству или о странкињама, биле су од помоћи Србији и утицале су на страно јавно мњење или прихватале наше научнике на усавршавање. А када су у Србији остајале, њихово стваралаштво добијало је признања у међународним оквирима.

Abstract

The article presents a list of forty-six Serbian and foreign women who were accepted into membership of the Serbian Learned Society, the Serbia Royal Academy or the Serbian Academy of Sciences (and Arts) between 1876 and 2018. In a way, it is also an announcement of three or four volumes about female SASA academicians, which will be published as an Academy project by the Serbian Academy of Sciences and Arts, modeled on The Life and Work of Serbian Scientists edition. The article includes short biographies of the women, focusing on the contributions they had or have made in their careers. In the very beginning, the accepted women were typically visual artists and one was a composer (another one came later). They adopted the mainstream European styles of their time, while retaining the distinctive ethnic elements. The same pattern applied to writers, as well as to literary historians. In the fields of Ethnochoreology and Ethnomusicology, as expected

given the nature of the corpus, the connections with the tradition are emphasized. Many of the female SASA members were/are historians, studying the Ancient and Middle Ages, as well contemporary events. The art historians are predominantly interested in the Medieval period. Linguistics is represented with all its branches, relying on the text corpora, on the one hand, and on various theoretical approaches, on the other. In the field of chemical and biological sciences, research has followed the European approaches, although new ones have also been introduced. Female physicians, well versed in the global developments, have created innovations. The mathematicians have achieved seminal accomplishments, thanks to their use of interdisciplinarity. The only electric engineer among them researches active antenna arrays. The common characteristic of all female SASA members, regardless of whether they are foreign scientists or women who stayed in their homeland, is that they have contributed greatly to Serbian science and arts.

Keywords: women, academicians, sciences, arts, Serbia

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37.064.1(497.11)(082)
305:331.5-055.2(497.11)(082)
316.647.82-055.2(497.11)(082)
314.156(497.11)(082)

СРБИЈА : род, политике, становништво (2019 ; Београд)

Србија : род, политике, становништво / [уредници Владимир С. Костић, Славица Ђукић Дејановић, Мирјана Рашевић]. - Београд : Институт друштвених наука : САНУ, 2020 (Београд : РИЦ графичког инжењерства Технолошко-металуршког факултета). - 233 стр. : табеле и граф. прикази ; 21 см. - (Едиција Зборници / [Институт друштвених наука, Београд])

"Зборник који је пред нама садржи радове предавача по позиву саопштене на скупу "Србија: род, политике, становништво", који је одржан у Српској академији наука и уметности 2. октобра 2019. године ..." -> Уместо увода. - Тираж 150. - Реч Славице Ђукић Дејановић министарке без портфеља задужене за демографију и популациону политику Владе Републике Србије: стр. 7-9. - Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-86-7093-234-0

а) Родитељство -- Србија -- Зборници б) Родна равноправност -- Зборници
-- Србија в) Демографија -- Србија -- Зборници

COBISS.SR-ID 25864969